

Модерната демократична идея

- © Светослав Малинов, съставител, 2003
- © Светослав Малинов, студия, 2003
- © Орлин Христов, художник на корицата, 2003
- © Антоний Тодоров, Борис Попиванов, Боряна Кацарска,
Васил Пенев, Светослав Малинов, Тодор Чакъров, Донка Меламед,
Владимир Атанасов, Владимир Германов, Лиляна Анастасова,
Наталия Станчева, преводачи, 2003
- © Училище за политика, 2003
- ISBN 954-9338-01-0

Модерната демократична идея

Антология

Съставител: Светослав Малинов

Училище за политика
София 2003

Съдържание

<i>Светослав Малинов</i> Модерната демократична идея	7
XVIII век	
<i>Джон Лок</i> Два трактата за управлението	25
<i>Шарл Монтескьо</i> За духа на законите	43
<i>Жан-Жак Русо</i> За обществения договор	65
<i>Джеймс Мадисън</i> Федералистски статии	82
XIX век	
<i>Томас Джеферсън</i> За демократичното управление	120
<i>Бенджамин Констан</i> За свободата при древните, сравнена със свободата при модерните народи	136
<i>Алексис дьо Токвил</i> За демокрацията в Америка	165
<i>Джон Стюарт Мил</i> За представителното управление	198
<i>Ейбръхам Линкълн</i> За нуждата от управление на мнозинството	222
XX век	
<i>Йозеф Шумпетер</i> Капитализъм, социализъм и демокрация	235
<i>Филип Шмитер и Тери Карл</i> Какво е... и какво не е демокрацията	288
<i>Робърт Дал</i> За демокрацията	313
<i>Амартия Сен</i> Демокрацията като универсална ценност	333
XXI век	
<i>Лари Дайъмън</i> Универсална демокрация?	360

МОДЕРНАТА ДЕМОКРАТИЧНА ИДЕЯ

Светослав Малинов

От политическа гледна точка понятието „демокрация“ има щастлива съдба. То заема централно място в съвременния политически речник; всички политически сили се обявяват за защитници на демокрацията. Както левите, така и десните се надпреварват да демонстрират своята вярност към нейните идеали и ценности. Дори отявлени противници на демокрацията в съвременния свят не си позволяват да се обявят открито срещу нея.

От научна гледна точка нещата с демокрацията стоят по-различно. В сферата на научното познание, където се цени не популярността, а прецизността и яснотата, понятието „демокрация“ или се избягва, или никога не се употребява без доуточняващи прилагателни - разнообразието сред „видовете“ на демокрацията е смайващо. Някои учени дори се опитват да въвеждат нови термини, – като например американския политолог Робърт Дал, който се опита да лансира понятието „полиархия“. Напразно – изглежда дори научната общност не може да устои на чара на демокрацията и продължава да я използва в научните дискусии.

Най-простата възможна дефиниция на демокрацията е „управление на народа“. Закодирано в самата дума, това разбиране на пръв поглед предлага някаква успокоителна яснота. Очевидна е разликата например с монархията или аристокрацията. Но ако се вгледаме по-внимателно в нашата кратка дефиниция, то всяка част от нея започва да поражда множество въпроси. Да започнем с въпросите около думата „управление“:

1. Що е „управление“ изобщо?
2. Какъв е по принцип обхватът на „управлението“ в рамките на една модерна държава?
3. Включва ли то: а) политиката; б) икономиката; в) вътрешния ред; г) международните отношения; д) религията?

Думата „народ“ е не по-малко двусмислена:

1. Какво или кого обхваща „народът“?
2. Как се определя принадлежността към „народа“?

3. На кого или на какво се подчинява „народът“?

Смисълът на предлога във фразата „управление на народа“ също е неясен:

1. По какъв начин и чрез какви институции управлява народът?
2. С каква част от управлението е редно да се занимава „народът“?
3. Кой са управляваните и управляващите при „управление на народа“?

И накрая няколко общи въпроса, които тази дефиниция повдига:

1. За какво ни е управление на народа?
2. Как се въвежда управление на народа?
3. Какви са минималните необходими условия, за да имаме управление на народа?

Изглежда единственото достойнство на първата ни дефиниция е нейната краткост. Да я разширим с думите на Линкълн, определил демокрацията преди близо век и половина като „управление от народа, чрез народа, за народа“ (*government of the people, by the people, for the people*). Според тези думи при демокрацията управлението изхожда от народа, осъществява се или се упражнява от народа в името или за благо на самия народ. Нашите въпроси обаче остават. От времето на Линкълн до наши дни на всеки един от тях са давани най-различни отговори. Дори минималните условия за идентифицирането на демокрацията търпят различни интерпретации. Ако се опитаме да предложим една логическа градация на различните възможности, то бихме могли да заявим, че демокрация има, когато:

1. Всички управляват, т.е. всички лично участват в процеса на законодателстване, на определянето на общия политически курс, на прилагането на законите.

2. Всички лично участват в процеса на взимане на най-важните решения, т.е. при приемане на основните закони и определяне на общия политически курс.

3. Управляващите се отчитат пред управляваните, т.е. те са задължени да обясняват и оправдават своите решения пред управляваните, които могат да ги свалят от постове им, ако не одобряват техните действия.

4. Управляващите се отчитат пред специално избрани представители на управляваните.

5. Управляващите се избират от управляваните.

6. Управляващите се избират от представителите на управляваните.

7. Управляващите действат в интерес на управляваните¹.

Разликата между първото и последното стъпало е огромна и въпреки това реално са съществували режими, които са претендирали да бъдат демократични въз основа на всеки един от формуираните по-горе критерии. Неразумно е да се опитваме да даваме определение, без да познаваме историческата дълбочина на проблема. Може би единствено търпеливото изследване на историческото развитие на демократичната идея би могло да ни даде ако не точна дефиниция, то поне яснота за сложността на нашата задача. Понякога обходният път е единствено възможен. Особено когато става дума за идея с дълга и драматична история.

I. Историческата еволюция на демократичната идея

I.1. Атинската демокрация

Думата „демокрация“ за първи път се среща в съчинението на Херодот *История*. Тя комбинира двете гръцки думи *demos* и *kratein*, означаващи съответно съществителното „народ“ (членовете на демите) и глагола „управлявам“. „Бащата на историята“ ни дава и името на човека, останал завинаги свързан с първия опит за създаването на демократично управление – това е синът на Мегаклес „Клистен, който установил филите и демокрацията в Атина“². Херодот ни съобщава нещо, което сякаш е добре известен и общоприет факт за неговите съвременници и затова не го подлага на съществен коментар. Ние обаче не знаем дали Клистен или неговите съвременници са използвали думата „демокрация“, нито кой и кога я е употребявал по-рано.

Това, което обаче със сигурност знаем, е че с думата „демокрация“ Херодот нарича политическия режим, установен в гръцкия полис Атина от аристократа Клистен през 508–507 г. пр. Хр. Знаем, че Атина живее вече век след реформите на Солон (594 г. пр. Хр.), който спо-

¹ Lively, J. *Democracy*. Oxford, Basil Blackwell, 1975, p. 30.

² Херодот. *История*. Превод: Петър Димитров. Т. 2. С., изд. Наука и изкуство, 1990, с. 151.

ред думите на самия Аристотел „дал свобода на демоса“, като забранил изплащането на дългове чрез залагане на живота и въвел правото на всеки да се обръща към съда за проявена несправедливост. По негово време мнозинството засилило своето влияние и „бидейки господар на своя глас, демосът ставал господар и в управлението“³.

Клистен стъпва върху резултатите от реформите на Солон и създава, по думите на Херодот, нови административни подразделения на населението. Запазват се демите, обхващащи свободните жители на населените места в Атика (територията около полиса), както и гражданите на самата Атина. От четири, при Клистен филите стават десет и членството в тях вече се определя по местожiveене, а не по принадлежност към определен род.

За разлика от предишните стари и естествено образували се единици, въведените от Клистен са нови изкуствени образувания. Всяка от десетте нови фили изпраща по 50 съветника в новия Съвет на петстотинте, където са се взимали политическите решения. Съветниците са служели за срок от една година и никои не е можел да служи повече от два пъти като съветник през целия си живот. Така *демосът* (става дума само за свободните мъже, наброяващи около 30 000) бива въвлечен в максимална степен в процеса на взимане на решения. Впоследствие атинската уредба се разгръща чрез множество институции и публични длъжности, чиито наименования и днес можем да открием в различните езици (макар и понякога с твърде променен смисъл, както става например *ekklesia* или *stratēgoi*); първа сред тях обаче е думата *demokratia*, чиито идеали са оцелели през следващите две хилядолетия и половина, за да се превърнат днес в образец за управление на свободните нации. И най-прецизните научни анализи на атинската демокрация бледнеят пред знаменитата реч на Перикъл, в която той защитава уредбата на Атина, превърнала се в „школа за цяла Елада“:

Ние имаме държавно устройство, което не повтаря законите на съседите, а по-скоро самите ние сме пример за другите, отколкото да подражаваме някому. И поради това, че се гради не в угода на малцинството, а на мнозинството, държавното ни устройство се нарича демокрация: според законите в частните дела всички са равноправни, а

³ Аристотел. *Атинската полития*. Превод: Харалампи Паницидис. С., изд. “Христо Ботев”, С., 1993, с. 24–27.

в обществените работи по-високо място се заема по достойнство, доколкото всеки с нещо се е отличил, не толкова според съсловието, колкото според заслугите, без също така някой поради бедност да бъде възпрепятстван от липсата на звание, стига да може да извърши нещо полезно за града. Ние сме свободни граждани както в обществения живот, така и що се отнася до тази подозрителност във всекидневните отношения между хората, тъй като не се сърдим на съседа си, ако прави нещо за свое удоволствие, нито му налагаме иначе безобидната си, но тягостна наглед досада. Докато в личните взаимоотношения проявяваме търпимост, в държавните работи не престъпваме законите главно от страхопочитание и поради всякогашно зачитане на властите и законите – и то най-вече на тези, които са в полза на онеправданите, и на неписаните закони, чието нарушение носи общопризнат позор... Едни и същи хора се занимават както с частни, така и с държавни дела, но и другите, които са се отдали на занаята си, не са невежи в политиката; защото единствено ние смятаме човека, който не взема никакво участие в тези дела, не за бездеен, а за безполезен и същевременно се стараем правилно да оценяваме или обсъждаме държавните работи, тъй като вярваме, че не речите могат да навредят на действията, ами по-скоро, ако не се разисква това, към което трябва да се пристъпи на дело. Различаваме се от другите също така и по това, че едновременно сме в най-висока степен решителни и най-усърдно обмисляме начинацията си⁴.

В тези патетични слова бихме могли да забележим няколко неща. Перикъл описва общност, в която всички граждани не само биха могли, но е и желателно да участват в полагането на усилия и грижи, свързани с тяхното общо живеене. Формално няма пречки, свързани с ранг или богатство, които да не позволяват на гражданите да правят това. Народът, т. е. всички граждани, притежават колективно върховните правомощия за упражняване на законодателна и съдебна власт. Античното разбиране за гражданството изисква пряко участие в делата на полиса, т. е. в държавните дела. Безполезен е наречен този, който не върши това, защото се занимава само с частните си дела.

⁴ Тукидид. *Избрани страници*. Превод: Светлана Янакиева. С., изд. "Народна култура", 1988, 74–76. В защита на историческата истина трябва да отбележим, че е много по-вероятно това да е не реч на Перикъл, а разбирането на самия Тукидид за атинската държавна уредба, което той слага в устата на славния държавник.

Атинската демокрация се отличава със строго придържане към специфична гражданска добродетелност, която изисква всеотдайно служене на държавата и подчиняване на частните дела пред публичните грижи в името на общото благо. Сякаш образът на добродетелния човек съвпада с този на добродетелния гражданин. Хората биха могли да реализират себе си, единствено ако имат честта да принадлежат към политическа общност и да бъдат нейни свободни граждани; публичното и частното, етическото и политическото се сливат в едно в пълноценния живот в полиса.

В рамките на тази идеализирана общност гражданинът има както задължения, така и права – те се гарантират от принципите на *isegoria* (равенство по говор в Съвета, т.е. „равен глас“), *isonomia* (равенство в политическите права)⁵ и пр. Но това не са индивидуални, предходещи общността права, които тя трябва да защитава. Това са права на гражданина в качеството му на гражданин – в този смисъл те са публични права, защото единствено полисът ги ражда, дарява и съхранява. Затова и добрият живот е възможен само в неговите рамки. Затова и прякото участие на гражданите е отличителната черта и същевременно задължителното условие за успеха и жизнеността на античната демокрация. Само така свободните граждани могат да осъществят истинско самоуправление.

1.2. Римската правна мисъл

След смъртта на града-държава като форма на човешко съжителство и неговото поглъщане от империята дискусиата върху демокрацията заглъхва. Самата дума излиза от употреба за близо две хилядолетия, но част от основните ѝ принципи се съхраняват и развиват.

Приносът на Рим към гръцкото демократично наследство се състои в разработването и практическото разгръщане на принципа на конституционализма, базиран върху идеята за правото като система от норми с еднаква обвързваща сила както за управляващите, така и за

⁵ Hornblower, S. Creation and Development of Democratic Institutions in Ancient Greece – In: *Democracy. The Unfinished Journey* (Ed. by John Dunn). Oxford University Press, 1993, p. 8.

управляваните. В стремежа си да обхване и политически да удържи огромната си територия, римският дух изгражда правна система, чиито постулати са валидни и днес. Римските юристи и политически мислители са ни завещали своето разбиране за трите типа право: *jus naturale* (естественото право), *jus gentium* (правото на народите) и *jus civile* (гражданското право). *Jus naturale* включва универсалните закони на природата, обхващащи всички човешки същества; *jus gentium* е правото, уреждащо отношенията между различните народи и е продукт на обичая и международните договори; *jus civile* обхваща нормите, уреждащи конституционната уредба на конкретна държава, чиято валидност се отнася за всички нейни членове.

Цицерон (106–43 г. пр. Хр.) е римският мислител, който ни е дал най-ясна интерпретация на естественото право. Самият космос е разумен и подчинен на първоначален ред, рожба на божествен замисъл. Естественото право или законът на природата е израз на този замисъл и затова предхожда държавата и всички сътворени от хората закони и споразумения. Като морални и разумни същества хората откриват и разбират максимите на естественото право и подреждат общезитието си съгласно тях. Като разумни и способни на добродетелност, всички хора са равни пред неговите норми, които им дават равни права. Векове по-късно модерните мислители ще тръгнат тъкмо от идеята за човешки права, гарантирани от естественото право, за да изградят терорията на модерната демократична държава.

1.3. Християнското наследство

В сравнение с Гърция и Рим християнската религия създава нова йерархия в осмислянето на човешкия живот. На мястото на *vita activa* (дейния живот) тя предлага новия идеал за *vita contemplativa* (съзерцателен живот) в името на Бога. Античният образ на човека като *zoon politikon* (политическо животно) е заместен от *homo credens* (вярващия човек) на християнството. Активният гражданин е сменен от вярващия в Бога. Целта на човешкото съществуване вече не е „от тоя свят“; пространството пред политиката е силно стеснено, участието в публичните дела, което за древните е истинската реализация на човешкото, вече не е пътят към постигане на благо. Макар и да не е

порицаван и заклеявяван като грешник, занимаващият се с политика човек е безкрайно отдалечен от средновековния идеал за човешко поведение – светецът.

Средновековното общество е йерархично, то е съсловно разделено. Съсловието е „състояние, *estat, ordo* (порядък) и зад тези термини е мисълта за богоустановената действителност“⁶. Понятията *estat* и *ordre* обхващат най-разнородни социални групи – общият им смисъл е в идеята за божествено осветена йерархия, защото земният порядък е отражение на небесния.

Средновековието е доминирано от идеята, че държавата е божествено учреждение. Редът произтича от Бога и е достойние на всички разумни същества. Властта също произтича от Бога и той я поверява на владетеля. Пред Него се отчита носителят на държавната власт. Монархическият принцип е въплътен в самото творение, от което държавата е само една малка част. През V в. папа Геласий пише до императора на Византия, че има две власти, чрез които се управлява светът – властта на духовенството и властта на кралете. Чрез идеята на Геласий, наречена „доктрината за двата меча“, е ясно изразено основното политическо напрежение през Средните векове – сблъсъкът между духовната и светската власт, между *sacerdotium* и *regnum*. Може би най-ярката илюстрация на този сблъсък е спорът за инвеститурите, избухнал в края на XI в. при папа Григорий VII, който пледира за правото да детронира светските владетели и да освобождава поданиците на несправедливите люде от техните задължения към господарите им.

На пръв поглед християнството няма нищо общо с демократичната идея. Но ако се вгледаме в словата на Христос, ние виждаме радикално и фундаментално изравняване на човешките същества. Идеята, че всички люде са равни пред Бога, далеч надхвърля хоризонта на гордите елини, които никога не са могли да поставят редом до себе си жените на своя полис или варварите. Претенцията на християнството към универсалност, самата идея за единен човешки род ражда нова идея за морално равенство между хората, чужда на езическия свят. Тук откриваме основанието за равноценността, която всяка човешка душа има за Бога, както и за една концепция за равенство по отношение на

⁶ Хейзинга, Й. *Осень средновековья*. М., Наука, 1988, с. 62.

хората спрямо техния Създател. Като хора ние всички имаме една и съща природа и в еднаква степен трябва да се подчиняваме на естественото право, в което е възплътена Божията воля.

Без да защитава демокрацията, християнската политическа теология винаги се е противопоставяла на тиранията и на претенциите на кралете за неограничена власт. Властта на краля се е смятала за легитимна, само доколкото е била в съзвучие с нормите на естественото право. Църквата е стояла над кралете и е упражнявала онзи надзор, който е осигурявал защита на християнина от произвола на светския владетел. Това е отразено в един знаменит пасаж от произведението *За управлението на владетелите* (1267), написано от основния авторитет на Католическата църква – св. Тома от Аквино (1224–1274):

Освобождаването от злините на тиранията не зависи от частното решение на малцина, а минава през действия на публичния авторитет. Преди всичко ако една многолюдна общност (*multitudo*) има право да си назначи владетел, то не е несправедливо, ако същото това множество детронира своя крал или ограничи неговата власт, ако той злоупотребява с нея, превръщайки се в тиранин. Множеството не трябва да бъде обвинявано в нелоялност, ако сваля от престола тиранин, дори и преди това да му се е обрело на вечно подчинение, понеже владетелят не управлява общността съгласно изискванията на кралската длъжност и затова заслужава поданиците му да нарушат споразумението⁷.

Св. Тома е твърде далеч от защита на демокрацията; за него монархията е естествената форма на управление между хората, понеже самото творение е проникнато от монархическия принцип. Подчинението на светската власт обаче не е безусловно, в него присъства като необходим елемент съгласието. Дори само това е достатъчно, за да доловим началните контури на ограниченото конституционно управление. Но самата идея за държава, която ще възплъти принципите на модерния конституционализъм, все още не е родена.

⁷ *St. Thomas Aquinas on Politics and Ethics*. Edited by Paul Sigmund. W.W. Norton, 1988, p. 24.

II. Модерното прераждане на демократичната идея

II.1. Възникването на модерната държава

Многобройни са концепциите и понятията, чрез които се описва преходът от Средновековието към модерността. В областта на политическата мисъл най-удачна ми се струва идеята за преход от теоцентрично към секуларизирано мислене за ролята и функциите на държавата. Мисленето за политиката постепенно се еманципира от теологията; то се съсредоточава върху нуждите и целите на човешкото съжителство единствено в перспективата на земния живот. Вместо да мисли само за „града Божи“, модерният човек се вглежда не по-малко внимателно и в „земния град“, който също трябва да бъде добре уреден.

Големият немски социолог Макс Вебер обобщава по следния начин крайния резултат на процеса на формирането на модерната държава. Според него тя може да се дефинира социологически само чрез едно специфично средство, което ѝ е присъщо, така както е присъщо на всеки политически съюз – физическото насилие. Отгук и известната му дефиниция: „Държавата е онази човешка общност, която на една определена територия претендира успешно да притежава *монопола върху легитимното физическо насилие*.“⁸ В постепенното придобиване на този монопол от страна на светската власт за сметка на духовната е и същността на промяната.

Тя е отразена и в самия език. Тъкмо в края на Средновековието и началото на Новото време се ражда и най-разпространената и общоприета и до днес дума за „държава“, производна на латинския корен „*status*“, означаващ „ред, устройство, състояние, установяване“. Думата е въведена в модерната политическа мисъл от Макиавели (1469–1527), който отхвърля цялата дотогавашна философска и богословска традиция в сферата на политиката. Според него традиционните възгледи водят или до извода, че политическите неща са нещо не особено стойностно, или пък последните биват разглеждани в светлината на някакво въображаемо съвършенство като измислени държави и княжества, най-известното от които е Царството божие. Трябва да се за-

⁸ Вебер, М. Политиката като призвание. – *Политически изследвания*, 1991, № 1–3, с. 36.

почне от това, как хората наистина живеят; политическият мислител трябва да престане да гледа нагоре и да сведе погледа си.

Владетелят трябва да постигне познание как могат да се управляват княжеските владения и как да се задържат. Не ще бъдем далеч от истината, ако кажем, че от политическия мислител се очакват най-вече съвети как се взима власт и как се пази тя. По този въпрос Макиавели ни е завещал безсмъртни съвети, в които е вложил своето разбиране за човека, морала и политиката. Споровете за тях няма да стихнат никога, така както няма и окончателно разрешение въпросът за връзката между политика и морал, поставен с максимална острота в произведението *Владетелят* (1513). Безспорно е обаче, че великият флорентинец е първият, който разбира държавата като органична структура, управлявана от свои собствени закони за развитие и притежаваща собствено оправдание на своя успех. Затова и Макиавели въвежда новата дума „*stato*“, в която влага общото понятие за държава въобще, независимо от нейната конкретна форма.

Модерното понятие за държава още от самото си зараждане се свързва с понятието „суверенитет“. Неговата класическа дефиниция ни дава френският мислител Жан Боден (1530–1596), според когото суверенитетът е абсолютната и постоянна власт на една държава. Власт абсолютна, защото разпорежданията на държавната власт или на нейния титуляр не са ограничени от никакви вътрешни или външни закони и заповеди. Власт постоянна, защото директно се обвързва с господстващия по онова време в Европа монархически институт, характеризиращ се с пожизненост и безотговорност.

В желанието си да освободят държавата от опеката на Църквата, да ѝ придадат самостоятелност и независимо поле за дейност, модерните политически мислители първоначално показват предпочитания към монархията, и то в нейния абсолютистки вариант. Причината за този ранномодерен абсолютизъм е и в нещо друго. Религиозните войни, разтърсили континента, донесли бедност, страдания и несигурност за всички враждуващи страни, пораждат непреодолимо желание за умиротворяване на религиозните страсти. Институцията, която повече от хилядолетие е успявала да постигне това, т.е. Църквата, вече не съществува в своето предишно единство. Тъкмо нейното разделение след Реформацията поражда нестихващите конфликти. След като религията се е превърнала в разделителна сила, която е в състояние да

хвърли християните в десетилетни войни, то земният град се нуждае от свой не по-малко силен защитник. Гарант за гражданския мир би могла да бъде само силната и независима държава. Затова е и напълно нормално първоначалната идея на модерния държавен суверенитет да придобие абсолютистки характеристики.

II.2. Теорията за обществения договор

Историята на демократичната идея сякаш потвърждава старата мъдрост, че най-тъмно е преди зазоряване. Едва ли има нещо по-отдалечено на теория от демокрацията от абсолютистката идея на XVI в. с нейното понятие за едноличен пожизнен и безотговорен суверен. Хронологически обаче те са максимално близки – разстоянието между тях е не повече от век. В средата на XVII век в историята на политическата мисъл започва преход от фундаментално значение – преход от монархическа към демократична легитимност.

Историческите процеси, които го предизвикват, са многобройни – древната битка между кралете и бароните за обсега на монархическия авторитет, великите географски открития, селските бунтове срещу непосилните данъци и привилегиите на местните владетели; процъфтяването на културата на Ренесанса с нейния възроден интерес към наследството на Античността, разрастването на търговията и новите пазари, развитието на модерната наука и последвалото разрушаване на средновековната картина на природата, увеличаващата се мощ на Парламента (особено в Англия); протестантската теология, утвърждаваща автономията на индивида... Всичко това се оказва вплетено в безкрайно сложния духовен и политически контекст на прераждането на модерната демократична идея.

Решаващата роля за началото на този преход принадлежи на теорията за обществения договор, чиито най-известни модерни представители са Томас Хобс (1588–1679), Джон Лок (1632–1704) и Жан-Жак Русо (1712–1778). Независимо от разликите в техните идеи бихме могли да извлечем две общи за всички тях характеристики. Първата от тях е основополагащата идея за равенството на човешките същества, която е свързана с понятието „естествено състояние“ (*state of nature*) като опозиция на „гражданско общество“ (*civil society*). Същността на

това равенство е в равната свобода, която всеки индивид притежава в естественото състояние. Въпреки различните качества, които се приписват на човешките същества в естественото състояние, класиците на обществения договор единодушно твърдят, че всеки притежава равно количество свобода⁹. Втората теза, че политическото тяло или държавата се основава чрез акт на съгласие, дадено от индивидите, които ще бъдат нейните бъдещи членове. Следователно съгласието не е просто договор между управляващи и управлявани – то е самият фундамент на управлението.¹⁰

Джон Лок е авторът, който за първи път обвързва тези идеи с демократичните принципи. Понеже всички хора са по природа свободни, равни и независими, твърди той, то никой не може да бъде изведен от това състояние и подчинен на политическата власт на друг човек, без да е дал съгласието си за това. Единственият начин, по който някакъв човек може сам да се лиши от естествената си свобода и да приеме ограниченията на гражданското общество, е постигането на споразумение с други хора да се съберат и обединят в общност, за да могат съвместно да живеят мирно, да ползват собствеността си и да бъдат по-добре защитени от външни заплахи. Според Лок това може да се направи от всякакъв брой хора, тъй като свободата на останалите не се ограничава и те остават, както и преди, свободни в естественото състояние. Когато по този начин някакъв брой хора се съгласят да създадат една общност или управление, те се сливат и образуват едно политическо тяло, в което мнозинството има право да действа и решава вместо останалите. Когато някакъв брой хора са създали чрез съгласието на всеки от тях общност, те са направили тази общност едно тяло, с власт да действа като едно тяло, което се осъществява единствено чрез волята и решението на мнозинството¹¹.

⁹ Вж. Hobbes, T. *Leviathan*. Edited by Richard Tuck. Cambridge. Cambridge University Press, 1992, 60–64; Лок, Д. *Два трактата за управлението*. Превод: Светослав Малинов, С., ГАЛ-ИКО, 1996, 197–211. Русо, Ж.-Ж. *Избрани съчинения*. Превод: Донка Меламед. Т. 1, С., Наука и изкуство, 1988, с. 588–620.

¹⁰ Вж. Hobbes, T. *Op.cit.*, 64–80; Лок, Д. *Цит. съч.*, стр. 248–281. Русо, Ж.-Ж. *Цит. съч.*, 79–99.

¹¹ Лок, Д. *Цит. съч.*, с. 261.

Основната цел на договорната теория през историческото ѝ развитие е да примири влизашите в очевиден конфликт претенции на освободената от опеката на Църквата набираща мощ държава и на модерния индивид, притежаващ неприкосновени права. Смята се, че изискванията на управлението могат да бъдат обяснени и оправдани, ако са основани върху съгласието на управляваните, че хората доброволно биха се подчинявали на управление, което сами са създали и на което сами са започнали да се подчиняват¹². Така теорията за обществения договор поставя под въпрос традиционните европейски форми на легитимно управление с претенцията си, че справедливо може да бъде единствено управлението, чието начало е положено от самите управлявани. И ако приемем идеята за свободата и равенството на индивидите в естественото състояние, то ще трябва да признаем, че управлението може да се учреди само чрез някаква форма на договор, резултат от волеизявлението на хората, бъдещи членове на обществото; това е първият и последен източник за легитимиране на властта и доброволното приемане на подчинение от индивидите, за които се предполага, че са свободни и равни по природа. С това прераждане на демократичната идея се поставя началото на дългия път на модерния конституционализъм, по който вървим и днес към демократична и правова държава.

III. Развитие на модерната демократична идея

III.1. Пряката демокрация: Русо

Демократичната идея се преражда в контекста на модерната светска държава. Неин теоретичен фундамент се оказва теорията на обществения договор, която е израз на отхвърлянето на абсолютистското разбиране на държавния суверенитет и неограничената власт на кралете. Привържениците на тази теория защитават свободата на индивида и съгласието като основа на управлението¹³. Правителството

¹² Gough, J.W. *The Social Contract. A Critical Study of its Development*, Oxford, Clarendon Press, 1957, p. 254.

¹³ Голямото изключение е Томас Хобс, който в произведението си *Левитан* (1651) съумява да обоснове абсолютната власт на суверена, макар и да изхожда от концепцията за обществения договор.

трябва да служи на управляваните и да е зависимо от тяхната преценка за своята ефективност. Но дори и стъпили на тази обща база, модерните защитници на демокрацията оформят две направления, в нейното бъдещо развитие.

Жан-Жак Русо е най-яркият представител на онова разбиране, което съвременната теория нарича „пряка демокрация“. Той тръгва от убеждението, че е възможно да се конструира форма на управление, която да постигне пълна хармония между човешката природа и функциите на управлението и в която да няма насилие и принуда над човешките същества. В произведението си *За обществения договор* (1762) твърди, че макар хората да са били щастливи в естественото състояние, те са били принудени да го напуснат поради множество причини, заплашващи тяхното оцеляване.

Хората разбират, че пълноценното развитие на тяхната природа и разумни способности може да бъде постигнато единствено чрез обществен договор, установяващ система от сътрудничество посредством едно тяло, което създава и прилага закони. Така договорът създава условията за саморегулиране и самоуправление на присъединилите се към него хора.

Сравнението с Лок показва, че при английския мислител общественият договор представлява отчуждаване на суверенитета от хората към държавата и управляващите, макар този отказ от пряко самоуправление да се извършва при определени условия. Оригинаността на Русо се състои в това, че за него не съществува необходимост от прехвърляне на суверенитета – след като източник на суверенитета е самият народ, то и след осъществяването на обществения договор суверенитетът трябва да остане при своя източник¹⁴. А суверенът, който е колективното същество на всички граждани, не може да бъде представяван от никого, освен от самия себе си.

Следователно депутатите на народа не са и не могат да бъдат негови представители – те са само негови пратеници, които не могат да решат нищо окончателно. Всеки закон, който не е ратифициран от самия народ, е нищожен. Идеята за представителството Русо обвързва с феодализма, наречен от него отвратително и нелепо управление, позо-

¹⁴ Cranston, M. Introduction in Rousseau, J. – *The Social Contract*, Harmondsworth, Penguin, 1968, p. 30.

рящо човешкия род. Въвеждането на принципа на представителството е край на свободата, защото свършат ли изборите за представителния орган, народът отново става роб, отново става нищо. Управляващите и управляваните трябва да представляват едно тяло, което не бива да бъде разкъсвано на различни власти и длъжности. Образецът за подражание са древните – отдадени на публичния живот, притежаващи в пълна степен политическите добродетели, непознаващи принципа на представителството и винаги готови да защитят лично свободата си. Няма друг модерен мислител, който да отива толкова далеч в желанието си да възроди идеала и практиката на античната демокрация, както се опитва да направи Русо. И до днес буди интерес и възхищение родината на Русо – Швейцария, която в най-пълна степен въплъщава този идеал.

III.2. Представителната демокрация: Мил

И все пак демократичният модел на съвременния свят не е този на пряката демокрация. По-малко от век след Русо, английският мислител Джон Стюарт Мил (1806–1873) формулира принципите, в чиито рамки се развива демокрацията през последния век и половина.

Отвращението на Мил от абсолютната монархия не отстъпва на това на Русо. И за двамата абсолютизмът е унизителен за човешкото достойнство и трябва да остане в историята. Но според Мил претенцията за пряка демокрация, която излага Русо, е неосъществима в модерната държава. Ние можем искрено да се възхищаваме на политическата всеотдайност на древните и да се опитваме да подражаваме на публичните добродетели от Античността, но би било безразсъдно да се опитваме да възпроизведем тяхната политическа практика и жизнените им условия. Модерната държава не може да се сравнява с античния полис – нито по организацията на живота, нито по големината на територията, нито по броя на населението.

Съвременният човек не може да участва в политическия живот всекидневно не просто поради огромния в сравнение с града-държава брой на неговите съграждани, но защото вече има нова модерна представа за своята свобода и ролята на държавата. Той иска от политиката гаранции за своите права и свободи, за да може да се занимава спо-

койно с личните си дела. Той иска публичната власт да му гарантира свобода в частната сфера. Затова всеки трябва да има равен достъп до суверенната власт на държавата. Но след като в едно общество, което надхвърля размерите на малък град, не всички могат лично да изпълняват нещо повече от малка част от публичните дела, то от това следва, че идеалният тип на едно управление трябва да бъде представителен.

Представителната демокрация изисква конституционното гарантиране на свободата на словото, печата и сдружаването. Нейните централни институции са Парламентът и честните редовни избори. Много са нейните недостатъци, много са рисковете, които я заплашват; трябва обаче да я защитаваме с всички сили, защото човечеството не е изнамерило нищо по добро – това ни казва Мил в средата на XIX в. Век и половина по-късно думите му изглеждат по-убедителни от всякога.

III.3. Пряка или представителна демокрация?

Едва ли някога ще изчезне очарованието на пряката демокрация. Подхранвана от разбирането за свободата като лично участие и ангажираност в общите дела, като всеотдайна работа в името на общото благо, тя възплъщава в чист вид идеала за човешката автономност и самоуправление. И все пак, ако демокрацията днес се е превърнала в стандарт за легитимно управление в целия свят и непрекъснато завоюва нови територии, то е тъкмо защото демократичната практика се разгръща изцяло в рамките на представителната демокрация. Не би могло да бъде другояче.

Представителната демокрация е единственото възможно практическо осъществяване на демократичната идея в съвременния свят на големи държавни обединения с многобройно население. Само тя е успяла да съчетае защитата на свободата и човешките права с икономическото благоденствие. Модерната светска конституционна държава е нейната естествена политическа форма, направила възможно пълноценното развитие на всички институции на представителното управление.

В началото на нашия век демократичната идея упражнява притегателна сила и влияние, несравними с който и да било момент от нейната дълга история. Зародила се като политически режим в безкрайно

отдалечени от нас време и място, изчезнала от историята повече от две хилядолетия, днес тя се е превърнала едновременно в най-желаната и най-разпространената форма на управление за огромното мнозинство от човечеството. Защото единствено демокрацията не се страхува да чуе истината за самата себе си; единствено нейните институции имат способността постоянно да се променят и усъвършенстват, без никога да отстъпват от древния стремеж за човешко съжителство чрез съгласие и без насилие – единственият идеал за управление, достоен за равни и свободни хора.

За настоящата антология

Нейната цел е да представи развитието на модерната демократична идея както чрез трудовете на класиците, така и чрез интерпретациите на наши съвременници, посветили се на теорията на демокрацията. Всеки автор е представен накратко непосредствено преди съответния текст. Сред тях има философи, политолози, социолози, икономисти, политици. Обхванат е период по-дълъг от три века – антологията започва с откъс от трактат, отпечатан през 1689 г., и завършва с есе, публикувано през лятото на 2003 г. На едно място са събрани различни стилове, контексти, аргументи, страхове и надежди, вълнуващи хората както в края на XVII в., така и днес, в началото на XXI в. Вярвам, че техният паралелен прочит ще разкрие по-добре от всяка отделна интерпретация, колкото оригинална и убедителна да е тя, пълнотата и вътрешната динамика на демократичната идея през последните три столетия. Идея, за чието осъществяване си струва да положим всички усилия, въпреки дългия път, който ни очаква.

ДЖОН ЛОК

Джон Лок (1632–1704) е роден във Великобритания. Наречен „духовния властелин на XVIII век“, Лок има запазено място в историята на световната философска мисъл. С неговия труд *Опит върху човешкия разум* (1689) се поставя началото на влиятелната и жизнена философска традиция, наречена „британски емпиризъм“. Жизненият път на английският мислител се простира от седмата година на царуването на Чарлз I до третата година от царуването на кралица Ана. Това означава, че той е бил свидетел на почти всички събития през най-бурния век в английската история – на пуританската революция, убийството на Чарлз I, управлението на Кромуел, Реставрацията, кризата около отстраняването на Чарлз II, Славната революция.

Настоящият текст е от книгата *Два трактата за управлението* (1689), в която Лок излага основните си политически идеи. *Първият трактат* е посветен на оборването на абсолютистките идеи за произхода и обсега на властта, защитавани от популярния през втората половина на XVII в. роялист Робърт Филмър. *Вторият трактат*, по думите на самия автор, „е опит върху истинския произход, обсег и цел на гражданското управление“. Тъкмо от него съм подбрал пасажите, свързани с естественото състояние и възникването на политическите общества, в които се защитава мажоритарният принцип. Богатството и оригиналността на *Двата трактата* и до днес са предмет на задълбочени и противоречиви анализи. Всички интерпретатори обаче са съгласни с едно – това е класическият текст на модерната политическа традиция на „ограниченото управление“.

Откъсите са подбрани от изданието: Джон Лок. *Два трактата за управлението*. Превод, предговор, бележки и приложения: Светослав Малинов. С., ГАЛ-ИКО, 1996, 197–205, 261–266.

ДВА ТРАКТАТА ЗА УПРАВЛЕНИЕТО

Глава 2

За естественото състояние

4. За да разберем правилно политическата власт и за да изведем нейния произход, ние трябва да разгледаме в какво състояние са¹ всички хора по природа; това е *състояние на пълна свобода* да определят действията си да се разпореждат със собственото си имущество и личност така, както намерят за добре в границите на закона на природата, без да искат разрешение и без да зависят от волята на друг човек.

Това е също така и *състояние на равенство*, при което цялата власт и юрисдикция са реципрочни, като никой не ги притежава в повече от другия. Няма нищо по-очевидно от това, че тварите от един и същ вид и ранг, родени без разлика, за да получават едни и същи облаги от природата, като използват едни и същи способности, би трябвало също така да бъдат равни помежду си без субординация или подчинение, освен ако Господарят и Създателят на всички тях чрез някакво открито деклариране на волята си не е поставил един над другите и посредством очевидно и явно назначение не го е удостоил с безспорното право на владичество и суверенитет.

¹ Още в тази първоначална дефиниция можем да обърнем сериозно внимание на сегашното време на глагола като аргумент в полза на тезата, че естественото състояние не е част единствено от историята на човечеството (бел. Св. Малинов).

5. Благодарсътливият Хукър² смята това *равенство* на хората по природа до такава степен за самоочевидно и извън всякакви съмнения, че го превръща в основа на онова задължение за взаимна любов между хората, върху което той изгражда техните задължения един към друг и откъдето той извежда великите принципи на *справедливостта* и *милосърдието*. Ето неговите думи:

„Подобна естествена подбуда е довела хората до знанието, че техен дълг е да обичат другите в не по-малка степен, отколкото обичат себе си, защото за да се разглеждат нещата като равни, е необходимо всички да притежават една и съща мярка; ако аз не мога да не желая да получавам добрини от ръцете на другите хора в същата степен, в която желае това душата на всеки човек, то как бих могъл да очаквам някаква част от моите желания да бъде задоволена, освен ако аз самият не се погрижа да задоволя подобно желание, което безспорно съществува и у други хора, поради това, че природата ни е еднаква? Ако им се предложи нещо противно на това желание, то това задължително ще ги огорчи във всяко отношение толкова, колкото и мен; така че ако причинявам зло, трябва да очаквам страдания, понеже няма никакво основание да очаквам другите да покажат към мен по-голяма любов, отколкото съм показал към тях; следователно моето желание да бъда обичан колкото се може повече от равните ми по природа ми налага естественото задължение да изпитвам към тях същото по сила чувство; а едва ли някой не знае какви правила и канони за напътствия в живота би извлякъл естественият разум от това отношение на равенство между нас и себеподобните ни“ (*За законите на църковната политика*, кн. I).

² Ричард Хукър (1554–1600) – английски теолог, преподавател в Оксфорд. Цитираният труд е писан в периода 1594–1597 г. и представлява защита на Англиканската църква срещу пуританизма (бел. Св. Малинов).

6. Но макар да е *състояние на свобода*, все пак то не е *състояние на всепозволеност*, макар че човек в това състояние притежава неограничена свобода да се разпорежда със своята личност и имущество, въпреки това той няма свободата да унищожава себе си или каквато и да било друга твар в негово притежание, освен ако някаква по-благородна полза от простото съхранение не го призове към това. В *естественото състояние* има закон на природата, който управлява и който е задължителен за всеки; и разумът, който е този закон, учи всички хора, които пожелаят да се съобразят с него, че понеже всички са равни и независими, никой не трябва да накърнява живота, здравето, свободата или имуществото на друг човек. Тъй като всички хора са били създадени от един всемогъщ и безкрайно мъдър Творец и като слуги на един суверенен Господар са изпратени в света по негова заповед и за негова угода, те са собственост на онзи, който ги е създал, и са създадени, за да живеят толкова дълго, колкото пожелае Той, а не някой друг. И след като са ни дадени еднакви способности и всички заедно поделяме съвместно дадената ни природа, ние не можем да предположим, че между нас съществува такава *субординация*, която би ни упълномощила да се унищожаваме един друг, сякаш сме били създадени да се използваме взаимно така, както по-низшите твари са създадени, за да бъдат използвани от нас. Понеже всеки човек е задължен да съхранява себе си и да не напуска по свое желание това състояние, то поради същата тази причина той трябва, доколкото може, да съхранява *останалата част от човечеството*, стига това да не застрашава собственото му съществуване; с изключение на случаите, в които раздава правосъдие по отношение на престъпник, той не може да отнема или да посяга на живота на друг човек, както и на всичко, което спомага за съхраняването на живота, свободата, здравето, телесните крайници или благата на другите.

7. В това състояние *изпълнението* на природния закон е поставено в ръцете на всеки човек, за да бъдат възпирани всички хора от посегателство върху правата на другите и от взаимно нараняване, както и за да се съблюдава законът на природата, който изисква мир и *съхранение на цялото човечество*; по този начин всеки има право да наказва престъпниците този закон в степен, която би възпрепятствала нарушаването му. В противен случай *законът на природата*, както и всички други закони, засягащи хората по света, би бил безполезен, ако в естественото състояние няма никой, който да притежава *власт да изпълнява* този закон и чрез това да опазва невинните и възпира нарушителите; а ако в естественото състояние един човек може да накаже друг за някаква злина, която е извършил, то следователно всеки може да постъпи така. В това *състояние на пълно равенство*, където естествено не съществува никакво превъзходство или юрисдикция на един човек над друг, това, което един човек може да извърши за изпълнението на този закон, задължително трябва да бъде право и на всеки друг.

8. Така в естественото състояние *един човек придобива власт над друг човек*; това обаче не е абсолютна или произволна власт, която би му позволила да се отнася към престъпника, когато последният попадне в ръцете му, воден от страстните си чувства или от безбройните чудати прищевки на собствената си воля, а е власт единствено за възмездяване в онази степен, диктувана от спокойния разум и съвестта, която съответства на неговата простъпка, т. е. да послужи за *обезщетение и възпиране*. Това са двете единствени основания, позволяващи на един човек законно да навреди на друг, което ние наричаме *наказание*. Престъпвайки закона на природата, нарушителят обявява, че живее според други закони, различни от тези на разума и общата справедливост, които са установената от Бога мярка за дела-

та на хората с оглед на тяхната взаимна сигурност; така той става опасен за човечеството, защото отслабва и разкъсва връзката, която трябва да предпазва хората от нараняване и насилие; това е престъпление срещу целия човешки род, срещу неговия мир и сигурност, гарантирани чрез закона на природата. Ето защо всеки човек, съобразно правото, което притежава да съхранява човечеството изобщо, може да възпира, а където е необходимо и да унищожава вредните за хората неща и по този начин може да причини зло на всеки, който е престъпил този закон, така че да го накара да съжалява за извършеното и с това да го възпре, като чрез неговия пример възпре и други люде от извършване на подобни злини. В този случай и поради тези основания *всеки човек има право да наказва нарушителя и да бъде изпълнител на закона на природата.*

9. Не се съмнявам, че на някои тази доктрина ще изглежда твърде странна; но преди да я осъдят, бих желал да ми обяснят: по силата на какво право който и да било владетел или държава могат да осъдят на смърт или да *накажат чужденец* за някакво престъпление, извършено на тяхна територия? Съвсем сигурно е, че макар и санкционирани чрез заявената воля на законодателния орган, техните закони не се разпростират върху един чужденец. Те не се обръщат към него, а дори и да беше така, той не е задължен да ги слуша. Законодателният авторитет, чрез който те са валидни за поданиците на съответната държава, няма власт над него. За един индианец, както и за останалата част от света тези, които притежават върховната власт да правят закони в Англия, Франция или Холандия, са хора без авторитет. И следователно, ако не беше законът на природата, според който всеки човек има власт да наказва нарушенията на този закон в случаите, когато трезвата преценка го изисква, то аз не виждам по какъв начин магистратите на която и да е общ-

ност могат да накажат чужденец от друга държава, след като по отношение на него те не могат да имат повече власт, отколкото всеки човек по природа притежава над другиго.

10. Освен престъплението, различаващо се от истинните правила на разума и състоящо се в нарушаване на закона, чрез което човек пада толкова ниско, че сам обявява отказването си от принципите на човешката природа и се превръща във вредно същество, повсеместно се среща и *нанасянето на щети* на един или друг човек, т. е. нарушение, което ощетява друг човек. В този случай онзи, който е бил ощетен, притежава освен правото да наказва, което е общо за него и за всички други хора, специално право да иска *обезщетение* от причинителя на щетите. И всяка друга личност, която смята това за справедливо, може да се присъедини към ощетения и да му помогне да получи обратно от нарушителя толкова, колкото е необходимо, за да се възмездят неговите щети.

11. Поради съществуването на тези *две отделни права* – първото е правото да се *наказва* престъплението с *цел възпиране* и предотвратяване на подобни нарушения и то се притежава от всеки, докато второто е право да се получава *обезщетение* и то принадлежи единствено на ощетената страна – понякога става така, че магистратът, който в това си качество държи в ръцете си общо право за наказване, често е в състояние, когато публичното благо не изисква изпълнението на закона, чрез силата на собствения си авторитет да *отмени* наказанието за престъпните деяния, без обаче да *отменя* удовлетворението, което се дължи на всяко частно лице за нанесените му щети. Този, който е понесъл щети, има право да изисква обезщетение от свое име и само той може да го *отмени*. Потърпевшият човек има власт да присвои собствеността или да се ползва от услугите на нарушителя според *правото на самосъхранение* по същия начин, по

който човек има власт да наказва престъплението и да възпре неговото повторно извършване според *правото, което притежава за съхраняването на цялото човечество* и за извършване на всички разумни неща, които са по силите му, с оглед на тази цел. Става ясно, че в естественото състояние всеки човек има власт да убие един убиец, както за да възпре другите от извършване на подобно злодеяние, което никакво обезщетение не може да компенсира, и за да покаже нагледно наказанието, което всеки трябва да наложи, така също и за да *осигури безопасността* на хората от опитите на един престъпник, който е отхвърлил разума, общото правило и мяра, дадени на човешкия род от Бога, и чрез несправедливо насилие и убийство, извършено над един човек, обявява война на цялото човечество; следователно той може да бъде унищожен като *лъв* или *тигър*, като един от тези диви кръвожадни зверове, с които човек нито може да образува общество, нито да се надява на безопасност. Върху това се основава великият закон на природата: „който пролее човешка кръв, и неговата кръв ще се пролее от човешка ръка“ (Бит. 9:6). И Каин е бил до такава степен убеден, че всеки има право да унищожи престъпник като него, че след убийството на своя брат възкликва: „И всеки, който ме срещне, ще ме убие“ (Бит. 4:14); толкова ясно това е било запечатано в сърцата на всички хора.

12. Поради същата причина в естественото състояние човек може да *наказва и за по-малки нарушения* на този закон. Може би ще ни попитат: няма наказанието трябва да бъде смърт? Отговорът ми е, че всяко нарушение може да бъде *наказвано в степен и със строгост*, които да го направят неизгодно за престъпника, да му дадат основание да се разкайва и да ужасят другите, внушавайки им въздържание от подобни постъпки. Всяко престъпление, което може да бъде извършено в естественото състояние, може също така да бъде наказано в естествено-

то състояние в същата степен и размер, както в една държава. Въпреки че не отговаря на моята настояща цел да влизам в подробности по въпроса за закона на природата и неговите *наказателни мерки*, все пак е сигурно, че такъв закон съществува и че той е толкова разбираем и ясен за всяко разумно същество и за всеки изследовател на този закон, колкото са и позитивните закони в държавите; нещо повече – той е дори по-ясен от тях, понеже за разума е по-лесно да разбере него, отколкото измислиците и сложните човешки похвати, преследващи и обличащи в слова противоречиви и скрити интереси, а точно такива са в по-голямата си част *муниципалните закони* в държавите³, които са справедливи само дотолкова, доколкото са основани върху закона на природата, чрез който те трябва да бъдат регулирани и тълкувани.

13. Няма съмнение, че към тази странна доктрина, а именно, че *в естественото състояние всеки притежава изпълнителната власт* по отношение закона на природата, ще се отправи възражението, че е неразумно хората да съдят сами себе си и че себелюбието би направило хората пристрастни към самите тях и към техните приятели. От друга страна, злонамереността, страстта и отмъщението ще ги тласнат твърде далеч в наказването на другите, от което не ще последва нищо друго, освен смут и безредие; следователно Бог е назначил управляващите именно за да се възпират пристрастията и насилието на хората. Лесно мога да се съглася, че *гражданското управление* е най-подходящият лек за неудобствата на естественото състояние, които със сигурност са твърде големи, когато хората съдят сами

³ Пасажът разкрива неодобрението на Лок към традиционните процедури и принципи на английските прависти, което е било споделяно от повечето от тях, както и от граф Шафтсбъри (бел. Св. Мал.).

себе си, понеже не е трудно да си представим, че този, който е бил дотам несправедлив, че да навреди на брат си, едва ли би бил толкова справедлив, че сам да се осъди за това. Но аз бих желал онези, които отправят това възражение, да помнят, че *абсолютните монарси* са все пак само хора и ако управлението трябва да бъде лек за злините, неизбежно възникващи, когато людето съдят сами себе си и поради което естественото състояние не бива да продължава, то бих искал да узная, ако един човек командва множество хора, има свободата да съди сам себе си и може да се разпорежда с всичките си поданици както пожелае, без някой да има и най-малката свобода да контролира или да се усъмни в онези, които удовлетворяват желанието му, що за управление е това и по какъв начин е по-добро от естественото състояние? И няма за всичко, извършвано от него, независимо дали се е ръководил от разума, грешките или страстите си, той трябва да получава подчинение? Тогава да си в естественото състояние, когато хората не са задължени да се подчиняват на нечия несправедлива воля, е много по-добре, понеже ако там някой отсъди погрешно по собственото си или нечие друго дело, той трябва да отговаря за това пред останалото човечество.

14. Като най-сериозно възражение често се поставя въпросът: *Къде хората са и били ли са те някога въобще в таква естествено състояние?* Засега ще бъде достатъчно да отговорим, че доколкото всички владетели и управници на *независими* държави по целия свят се намират в естествено състояние един спрямо друг, то очевидно светът никога не е бил, нито пък ще бъде лишен от голям брой хора, намиращи се в това състояние. Споменах всички управници на независими общности, без значение дали те са или не са в съюз с другите, защото край на естественото състояние между хората слага не всеки договор, а само онзи, чрез който те взаимно се съгласяват да

влязат в една общност и да образуват едно политическо тяло; хората могат да си дават обещания и да сключват договори помежду си и въпреки това все още да бъдат в естествено състояние. Обещанията и сделките за обмяна на стоки между двама души, намиращи се на необитаем остров, за които споменава Гарсиласо де ла Вега⁴ в своята история на Перу, или между един швейцарец и един индианец сред горите ни Америка, са обвързващи за тях, макар че, що се отнася до техните взаимоотношения, те са изцяло в естествено състояние, защото правдивостта и спазването на обещания са свойствени на хората по принцип, а не само когато са членове на дадено общество.

15. На онези, които твърдят, че никога не е имало хора, които да се намират в естествено състояние, ще се противопоставя не само чрез авторитета на благородният Хукър, който твърди: „Законите, които бяха упоменати дотук“, т.е. законите на природата, „наистина обвързват хората, въпреки че те не са имали никакво установено съдружие и никога не са сключвали помежду си никакво сериозно споразумение какво да правят или да не правят; но доколкото ние не сме в състояние сами да си осигурим достатъчен набор от вещи, необходими за живота, към който се стреми нашата природа и който съответства на човешкото ни достойнство, то ние имаме естествената склонност да търсим взаимност и съдружие с другите хора, за да поправим недостатъците и несъвършенствата, които носим в нас, когато живеем сами и единствено за себе си. Това е причината, поради която хората първоначално са се обединили в политически общества“ (*За законите на църковната политика*, кн. 1, гл. 10). Освен това бих добавил, че всички хора по природа се намират в това

⁴ Гарсиласо де ла Вега (1535–1616) – испански пътешественик, автор на пътеписи (бел. Св. Мал.).

състояние и остават в него до момента, в който по силата на собственото си съгласие сами не станат членове на някакво политическо общество – убеден съм, че ще успее да изясня това чрез по-нататъшните си разсъждения.

Глава 8

За възникването на политическите общества

95. Понеже всички хора, както вече бе казано, са по природа свободни, равни и независими, то никой не може да бъде изведен от това състояние и подчинен на политическата власт на друг човек, без да е дал *съгласието* си за това. Единственият начин, по който някакъв човек може сам да се лиши от естествената си свобода и да *приеме ограниченията на гражданското общество*, е постигането на споразумение с други хора да се съберат и обединят в общност, за да могат съвместно да живеят удобно, сигурно и мирно, спокойно да ползват собствеността си и за да бъдат по-добре защитени от онези, които не са членове на тази общност. Това може да се направи от всякакъв брой хора, тъй като свободата на останалите не се ограничава и те остават, както и преди, свободни в естественото състояние. Когато по този начин някакъв брой хора *се съгласят да създадат една общност* или управление, те се сливат и образуват *едно политическо тяло*, в което *мнозинството* има право да действа и решава вместо останалите.

96. Когато някакъв брой хора са създали чрез съгласието на всеки от тях *общност*, те са направили тази *общност* едно тяло, с власт да действа като едно тяло, което се осъществява единствено чрез волята и решението на *мнозинството*. Това, което задвижва всяка общност, е единствено съгласието на членовете ѝ; и понеже онова, което е едно тяло, трябва да се движи в една

посока, необходимо е тялото да се движи натам, накъдето го носи по-голямата сила, която е *съгласието на мнозинството*; иначе е невъзможно то да действа или да продължава да съществува като едно тяло и *една общност* – нещо, за което са се споразумели чрез съгласието си всички негови членове; и така всеки е задължен по силата на това съгласие да се подчини на мнозинството. Затова виждаме, че в събранията, упълномощени да действат по силата на позитивните закони, в случаите, в които съответният закон, облякъл ги с власт, не постановява броя, *действието на мнозинството се смята* за действие на цялото и, разбира се, определя властта на цялото, която според закона на природата и разума принадлежи на мнозинството.

97. По този начин всеки човек, съгласил се заедно с другите да образува едно политическо тяло, подчинено на едно управление, поема пред всеки член на това общество задължението да се подчинява на решението на *мнозинството*, приемайки го за окончателно; в противен случай този *първоначален договор*, по силата на който той е встъпил заедно с другите в *едно общество*, не би означавал нищо и не би бил никакъв договор, ако човек бъде оставен свободен и не са му поставени повече ограничения, освен онези, които е имал по-рано в естественото състояние. На какво би приличал тогава един такъв договор? В какво би се състояло новото задължение, ако човек се обвързва с постановленията на обществото само дотолкова, доколкото смята за удобно и е съгласен да го прави? Той ще има все още същата голяма свобода, която е имал преди сключването на договора, или която има всеки човек, намиращ се в естествено състояние, който би могъл да се подчини и съгласи на всякакви действия, стига те да го удовлетворяват.

98. Ако *съгласието на мнозинството* не се възприеме от разума като *действие на цялото* и не е задължително за всеки индивид, то нищо друго, освен съгласието на всеки отделен чо-

век не би могло да превърне нещо в действие на цялото; постигането на такова съгласие обаче едва ли е възможно, ако вземем предвид здравословните проблеми и времето, необходимо за работа, които задължително биха лишили от възможност за участие в публичните събрания много хора (макар и техният брой да е далеч по-малък от общия в държавата). Ако към това добавим разнообразието от мнения и противоречията в интересите, които неизбежно се появяват, когато хората се обединят, то създаването на общество при такива условия може да се оприличи с влизането на Катон в театъра, който е дошъл само за да се върне обратно⁵. Подобно устройство би дало на могъщия Левиатан⁶ по-кратък живот от този и на най-слабите твари и той не би могъл да надживее дори деня на своето раждане; такова нещо можем да предположим само ако допуснем, че разумните същества биха желали и създавали общества, единствено за да ги оставят да се разпаднат, защото там, където *мнозинството* не може да решава за сметка на останалите, обществата не могат да действат като едно тяло и следователно веднага ще се разпаднат.

99. Затова трябва да се смята, че всички хора, напуснали естественото състояние и обединили се в *общност*, предават на *мнозинството* от тази общност цялата власт, необходима за постигане на целите, заради които са се обединили в общество, освен ако съвсем категорично не са се споразумели за някакъв друг брой, който обаче да превишава мнозинството. Всичко то-

⁵ Лок препраща към анекдот, разказан от римския поет-сатирик Марк Валерий Марциал (40–104) в първата част на книгата му *Epigrammaton* (бел. Св. Малинов).

⁶ Споменато в Библията чудовище, чието появяване предизвиква смирението и страхопочитанието на Йов. Същевременно това е препратка към знаменития труд на Томас Хобс (1588–1679), озаглавен „Левиатан“ и защитаващ сходни с абсолютизма идеи (бел. Св. Малинов).

ва се извършва единствено чрез споразумение между хората да се *обединят в едно политическо общество*, в което се състои *целият договор*, който съществува или би трябвало да съществува между личности, създаващи или встъпващи в *държава*. По този начин това, което поставя началото и в действителност *учредява всяко политическо общество*, не е нищо друго, освен съгласието на определен брой свободни люде, които са в състояние да образуват мнозинство и да се обединят и слеят в такова общество. Това и само това е поставило или е могло да постави *началото* на всяко *законно управление* в света.

100. Установил съм, че към това се отправят следните две възражения:

Първо, „че в историята не могат да се открият примери, в които някаква група от хора, независими и равни един на друг, са се събрали заедно и по този начин са започнали и учредили и управление“.

Второ, „от правна гледна точка не е възможно хората да са сторили това, защото след като всички хора се раждат поданици на някакво управление, те трябва да му се подчиняват и не са свободни да поставят началото на ново управление“.

101. На първото възражение бих отговорил по следния начин: няма нищо чудно, че *историята* ни съобщава съвсем малко за хора, *живели заедно в естествено състояние*. Неудобствата на това състояние, а също така любовта към обществото и нуждата от него довеждат до положение, при което е било достатъчно някакъв брой хора да се срещнат, за да се обединят и слеят веднага, стига да са възнамерявали да бъдат заедно. И ако ние можем да предположим, че *хората* никога не са били в *естествено състояние* въз основа на това, че нямаме достатъчно сведения за хора в подобно положение, то ние можем със същото основание да предположим, че войниците от армиите на

Салманасар или Ксеркс никога не са били деца, понеже нямаме сведения за тях преди да са станали мъже и да са сформирали войски. Навсякъде управлението предхожда летописите и книжината рядко се появява у един народ, преди продължителното съществуване на гражданското общество с помощта на други по-необходими умения да е осигурило безопасност, спокойствие и изобилие. Хората обръщат внимание на историята на своите *основатели* и търсят своя *произход*, едва когато времето е заличило всичко това от паметта им, тъй като с *държавите* става същото, което се случва с отделните личности – обикновено те *нямат* никаква представа за *собственото си раждане и детство*. А ако знаят нещо за своя *произход*, те дължат това на случайно записани от други хора сведения. И всички тези летописи, които имаме за възникването на която и да е държава на света, с изключение на онези, в които става дума за държавата на евреите, където самият Бог се е намесил непосредствено, и в които бащиното владичество изобщо не се защитава, или представляват очевидни примери за такова възникване, за каквото говорих, или съдържат явни следи от нещо подобно.

102. Този, който отрича, че *възникването* на Рим и Венеция е станало чрез обединяването на няколко свободни и независими един от друг хора, сред които не са съществували нито естествено превъзходство, нито естествено подчинение, демонстрира твърде странна склонност да отрича очевидни факти, когато те не се съгласуват с неговата хипотеза. И ако решим да вярваме на думите на Джоузеф Акоста⁷, то според него в много части на Америка не е съществувала никаква форма на управление. „Съществуват сериозни и очевидни основания – казва той – да се предполага, че тези хора (става дума за перуанците) дълго

⁷ Става дума за Хосе де Акоста (1539–1600) – йезуит и пътешественик (бел. Св. Малинов).

време не са имали нито царе, нито държави, а са живели на групи, както и до днес живеят във Флорида чероките, бразилските индианци и много други народи, които нямат определени царе, а само, когато се наложи, в мирно или военно време избират своите водачи съобразно с желанието си“ (кн. I, гл. 25). Ако се каже, че там всеки човек се е родил поданик на своя баща или на главата на своето семейство, то това доказва, че подчинението, което се изисква от детето към бащата, не му отнема свободата да се включи в онова политическо общество, което смята за подходящо. Но независимо какво е било, очевидно е, че тези хора са били действително *свободни*; и каквото и превъзходство да приписват сега някои политически мислители на някой от тези свободни люде, самите те не са претендирали за подобно нещо, а по силата на съгласието си всички са били равни, докато чрез същото това съгласие не са издигали свои владетели. Така че всички техни *политически общества са възникнали* чрез доброволния съюз и взаимното споразумение между хората свободно да избират своите управници и формите на управление.

103. Надявам се, че на онези, напуснали Спарта с Фалант, за което се споменава в Юстин (кн. III, гл. 4)⁸, ще им бъде позволено да са *свободни и независими* един от друг хора, както и да си учредят управление чрез собственото си съгласие. Така приведох няколко примера от историята, в които *свободни хора, намиращи се в естествено състояние*, са се събрали заедно, обединили са се и са *поставили началото на държава*. А ако отсъствието на такива примери е аргумент, доказващ, че *управлението* не е *започнало* и не е могло да започне по този начин, то

⁸ Историята на Палант е разказана от Трог Помпей, но е известна чрез преразказа, направен от Юстин. Палант е бил водач на спартанците, основали град Тарент в Италия през VIII в. пр. Хр. Юстин е римски историк, живял през III в. сл. Хр. (бел. Св. Малинов).

предполагам, че за защитниците на империята на бащата ще бъде по-добре да не прибегват до подобно доказателство и да не го изтъкват в противовес на естествената свобода. Ако те наистина могат да приведат от историята толкова много примери, показващи, че *държавите са възникнали* въз основа на бащиното право (макар че и в най-добрия случай един аргумент, извлечен от това, което е било, не би имал сила да предписва как трябва да бъде), то, струва ми се, без особени опасения човек може да приеме тяхната теза. Но ако мога да ги посъветвам в този случай, то бих им казал, че ще сторят добре, ако не ровят твърде много около *първоизточниците на управлението*, както *de facto* са започнали, за да не открият, че основаването на по-голямата част от тях се съпътства от твърде малко неща, които биха спомогнали да се защити провежданата от тях идея и властта, която поддържат.

104. В заключение ще отбележа, че разумът очевидно е на наша страна и ни казва, че хората са свободни по природа, а историческите примери показват, че началото на *управленията* по света, които са възникнали по мирен начин, се е основавало върху това и е било *положено от съгласието на хората*. Има много малко място за съмнение коя страна е права и какво е мислело или вършило човечеството при *издигането на първите управления*.

ШАРЛ МОНТЕСКЬО

Шарл-Луи дьо Секонда Монтеस्कьо (1689–1755) е френски аристократ. В литературните среди той става известен още на 32-годишна възраст с епистоларния си роман *Персийски писма*, в който изяществото и чувствеността са съчетани със задълбочени разсъждения за политиката и религията. В периода 1728–1732 г. Монтеस्कьо пътешества из цяла Европа и Англия, където остава силно впечатлен от държавното устройство и политическата практика. Две години по-късно написва произведението си *Размисли върху причините за величието на римляните и техния упадък*. Става член на Френската академия.

Настоящият текст е от най-известния труд на френския аристократ – *За духа на законите*, който е публикуван през 1748 г. В него близо 60-годишният Монтеस्कьо използва целия си жизнен опит, ерудиция и талант, за да осмисли и класифицира своите наблюдения и познания върху „безкрайното разнообразие от закони и нрави“ на различните народи. Крайният резултат е огромна по обем книга (близо 800 с.), която независимо от липсата на строга систематичност и прецизна структура, съдържа множество прозрения и изводи, вдъхновяващи и до днес социалните науки. Позволих си да избира пасажите, съдържащи класификацията на различните форми на управление, както и знаменитата дистинкция на Монтеस्कьо между „природата на управлението и неговия принцип“. Акцентът е поставен най-вече върху демокрацията и присъщите за нея закони и принципи.

Откъсите са подбрани от изданието: Шарл Монтеस्कьо. *За духа на законите*. Превод: Тодор Чакърров. С., Наука и изкуство, 1984, 60–65, 73–76, 98–108.

ЗА ДУХА НА ЗАКОНИТЕ

Книга втора За законите, които произтичат пряко от природата на управлението

Глава I. За природата на трите различни вида управление

Има три вида управление: *републиканско, монархическо и деспотическо*. За да се разкрие тяхната природа, са достатъчни представите дори на най-необразованите хора. Аз предлагам три определения, или по-скоро три факта: *републиканско е онава управление, при което върховната власт принадлежи или на целия народ, или на част от него; монархическо – при което управлява един човек, но посредством трайно установени закони; деспотическо – при което само една личност, неограничавана от закони и правила, движи всичко по своя воля и произвол*.

Ето това наричам природа на управлението. Сега остава да видим какви са законите, които произтичат непосредствено от нея и които следователно имат значението на първични основополагащи закони.

Глава II. За републиканското управление и законите, отнасящи се към демокрацията

Когато в една държава върховната власт принадлежи на целия народ, имаме демокрация. Когато върховната власт е в ръцете на част от народа, имаме аристокрация.

При демокрацията народът е в някои отношения господар, а в други – поданик.

Господар той може да бъде само при гласуването, когато изразява волята си. Волята на господаря е самият господар. Ето защо законите, които установяват правото на гласуване, са основни при този вид управление. Всъщност да се определи тук как, чрез кого, за кого, за какво трябва да се гласува е толкова важно, колкото при монархията е важно да се знае кой е монархът и по какъв начин той трябва да управлява.

Либаний¹ казва, че в Атина, ако един чужденец се е намесвал в народното събрание, той е бивал наказван със смърт, защото накарнявал правото на суверенитет.

Най-важното в тоя случай е да се определи броят на гражданите, които трябва да съставят народното събрание, иначе няма да се знае дали целият народ се изказва, или само част от него. В Спарта са били нужни десет хиляди граждани. В Рим, роден в нищета и стигнал до величие, създаден, за да изпита всички превратности на съдбата, който ту вижда всички свои граждани извън стените си, ту затваря цяла Италия и част от света между тях, този брой никога не е бивал определян; и това е една от основните причини за неговото разпадане.

Народ, който държи в ръцете си върховната власт, трябва сам да направи всичко, което може да свърши добре; а това, което не може, да го направи чрез своите пълномощници.

Но неговите пълномощници не могат да бъдат такива, ако не са назначени от него самия; ето защо основен принцип на тоя вид управление е, че народът сам избира своите пълномощници, т. е. своите длъжностни лица.

¹ Либаний (ок. 314–393 г. пр. Хр.) – древногръцки реторик и писател (бел. прев.).

Както монарсите, и дори повече от тях, народът има нужда да бъде ръководен от съвет или сенат. Но за да има в него доверие, народът трябва да избира неговите членове – било пряко, както в Атина, било чрез определено лице, както понякога се практикувало в Рим.

Народът удивително сполучливо избира тези, на които трябва да повери част от своята власт. Тук той не се ръководи от друго, освен от обстоятелствата, които не може да не знае, както и от най-очевидните факти. Той знае например много добре, че някой е бил на война и е пожънал такива и такива успехи; и ето – този човек е много подходящ да бъде избран за пълководец. Той знае, че някой е съвестен съдия, че хората са доволни от неговото съдийство, че никога не е бил уличаван в корупция, и ето – това е достатъчно той да бъде избран за претор. Той е поразен от шедростта и богатството на някой гражданин; това стига този гражданин да бъде избран за местен съветник. Всичко това са факти, които народът научава по площадите по-добре, отколкото монарсите в своите дворци. Но ще може ли той да извърши някакво дело, да изучи местата, възможностите, благоприятните моменти, ползвайки се само от тия знания? Не, не ще може.

Ако някой се съмнява в естествената способност на народа да разпознава достойнствата на тези, които избира, нека хвърли поглед върху удивително точните избори, които са правели атиняните и римляните; това е нещо, което без съмнение не може да се обясни със случайността.

Известно е, че макар народът в Рим да си е извоювал право да издига на държавни длъжности плебеи, той не си е разрешавал да ги избира; и макар в Атина според закона на Аристид² да е можело на тия длъжности да бъдат допускани хора от всич-

² Аристид (ок. 540–467 г. пр. Хр.) – атински държавник и военачалник (бел. прев.).

ки класи, простият народ, по думите на Ксенофонт³, никога не е претендирал за длъжности, от които са зависели неговите благополучие и слава.

Както по-голямата част от гражданите са напълно способни да избират, без да имат качествата да бъдат избирани, така народът е напълно способен да прецени властта, без да има качествата да управлява сам.

Необходимо е работите да вървят и да не се движат нито много бавно, нито много бързо. Народът обаче е или прекомерно деен, или прекомерно бездеен. Понякога със своите стотици хиляди ръце той обръща всичко, а понякога със своите стотици хиляди крака пълзи като насекомо.

В народната държава народът се дели на определени класи. В различните начини да се прави това деление са се проявявали великите законодатели; и тъкмо от правилността на делението са зависели трайността и разцветът на демокрацията.

Сервий Тулий е следвал, създавайки своите класи, духа на аристокрацията. Като четем Тит Ливий⁴ и Дионисий Халикарнаски⁵, ние виждаме как той поверява правото на гласуване в ръцете на първенците; той е разделил народа на Рим на сто деведесет и три центурии, които са образували шест класи. Поставяйки богатите, но най-малко по брой в първите центурии и по-малко богатите, но повече на брой в следващите, той захвърля цялата беднота в последната центурия; и тъй като всяка центурия е имала право само на един глас, ставало е така, че правото на гласуване се е предоставяло не на количеството, а на влиянието и богатството.

³ Ксенофонт (ок. 430–359 г. пр. Хр.) – древногръцки историк (бел. прев.).

⁴ Тит Ливий (59 г. пр. Хр. – 17 г. сл. Хр.) – римски историк (бел. прев.).

⁵ Дионисий Халикарнаски (IV в. пр. Хр.) – древногръцки историк и литературен критик (бел. прев.).

Солон⁶ е разделил атинския народ на четири класи. Ръководейки се от духа на демокрацията, той е образувал тези класи не за да определи избирателите, а онези, които са могли да бъдат избирани; и представяйки на всеки гражданин правото да избира, той е позволявал на всяка от тия четири класи да си избира съдии; но на най-високите държавни длъжности са бивали избирани *хора* само от първите три класи, в които са влизали заможни граждани.

И така разделението на тия, които имат право на гласуване, е основен закон при републиканското управление; друг основен закон е начинът, по който се извършва гласуването.

Гласуването по жребий е свойствено на демокрацията; гласуването по избор – на аристокрацията.

Жребият е най-безобидният начин на гласуване; той предоставя на всеки гражданин реална възможност да служи на своята родина.

Но тъй като този начин сам по себе си е несъвършен, великите законодатели са се надпреварвали да го регламентират и поправят.

В Атина Солон е постановил назначенията на всички военни длъжности да стават по избор, а сенаторите и съдиите да бъдат назначавани по жребий.

Той е постановил също така гражданските длъжности, които изискват големи разходи, да бъдат давани по избор, а останалите – по жребий.

Обаче за да бъдат избегнати недостатъците на избора по жребий, той постановил избиращите да бъдат само от числото на тия, които са се кандидатирали; така кандидатът е можел да бъде проверен от съдиите, а на всеки гражданин се давала възмож-

⁶ Солон (ок. 638–588 г. пр. Хр.) – атински поет и законодател, реформирал атинската държавна уредба в демократичен дух (бел. прев.).

ност да отправи към него обвинението, че той е недостоеен да бъде избран; по тоя начин се стига до нещо средно между жребия и избора. И най-сетне, след изтичане на мандата, трябвало отново да се обсъди поведението на длъжностното лице. Неспособните явно не са се осмелявали да дадат имената си за избора по жребий.

Законът, който определя самия начин на подаване на бюлетините, е също така един от основните закони на демокрацията. Тук от голяма важност е въпросът, какво ще бъде гласуването – явно или тайно. Цицерон⁷ пише, че законите, които установяват тайното гласуване през последните години на римската република, са една от главните причини за нейното падане. И тъй като тоя въпрос се решава по различен начин в различните републики, ето какво според мен трябва да се каже за него.

Без съмнение, когато народът гласува, самото гласоподаване трябва да бъде открито; и в това трябва да се вижда един от основните закони на демокрацията. Нужно е в такива случаи простият народ да бъде просвещаван от ръководителите и възпиран от авторитета на известните личности. Ето защо, когато в римската република въвеждат тайното гласуване, в нея всичко започва да се руши; не е било възможно вече да се вразуми падащата сган. Но когато при аристокрацията гласовете се подават от благородничеството, или при демокрацията – от сената, и когато всичко се свежда до това да се предотвратят властолюбивите домогвания, гласоподаванията не могат бъдат чак толкова тайни.

Нечестните домогвания са опасни в сената; опасни са и в съвета на благородниците; но те не са опасни сред народа, в природата на който е да действа по силата на страстите. В държави,

⁷ Цицерон (106– 43 г. пр. Хр.) – римски оратор, писател, философ и политик (бел. прев.).

където народът няма никакво участие в управлението, той ще се увлече по някакъв актьор, както при други случаи би се увлякъл в дела. Нещастие за една република е, ако в нея отсъстват каквито и да било домогвания до властта; това може да се случи, когато народът бива подкупван с пари; тогава той става равнодушен, пристрастява се към парите и вече не се интересува от държавните работи; живее си без какъвто и да е интерес към правителството и неговите намерения, очаква спокойно и тихо заплата си.

Друг основен закон на демокрацията е законът, според който народът сам създава законите си. Но има хиляди случаи, когато биват необходими постановления на сената; често е необходимо дори да се изпробва законът, преди той да бъде въведен. Конституциите на Рим и Атина са били много мъдри. Постановленията на сената са имали силата на закон в продължение на една година; те са ставали постоянни закони само по волята на народа.

Книга трета

За принципите на трите вида управление

Глава I. Разлика между природата на управлението и неговия принцип

След като разгледахме законите, които произтичат от природата на всяко управление, трябва да видим и какви са законите, които произтичат от неговия принцип.

Има разлика между природата на управлението и неговия принцип; природата е това, което го прави такова, каквото е, а принципът – което го кара да действа; едното е неговата особене-

на структура, другото – човешките страсти, които я привеждат в движение.

Законите трябва да съответстват на принципа на управление – толкова, колкото и на неговата природа. Следователно трябва да се намери този принцип. Това ще бъде и предметът на настоящата книга.

Глава II. За принципа на различните видове управление

Казах, че природата на републиканското управление се състои в това, че там върховната власт принадлежи или на целия народ, или на определен брой родове; на монархическото управление – че върховната власт е в ръцете на владетеля, който обаче управлява според установените закони; на деспотическото – че начело стои едно лице и управлява по своя воля и каприз. Засега това ми е достатъчно, за да открия принципите на тия три вида управление; те естествено произтичат от тези определения. Ще започна с републиканското управление и преди всичко – с неговата демократична форма.

Глава III. За принципа на демокрацията

За да се крепи и поддържа едно монархическо или едно деспотическо управление, не се изисква много честност. Силата на законите в едното, вечно вдигнатата ръка на господаря в другото съдържат всичко и оправят всичко. Но в една народна държава е нужен допълнителен двигател – *добродетелта*.

Това, което казвам, се потвърждава от цялата съвкупност на историческите факти и е напълно съобразено с природата на нещата.

Защото ясно е, че монархията, където този, който кара другите да изпълняват законите, поставя себе си над тях, няма такава нужда от добродетели, както народното управление, при което този, който заставя другите да изпълняват законите, чувства, че самият той им е подчинен и носи отговорността за изпълнението им.

Ясно е също така, че монархът, който поради лоши съвети или небрежност престане да допринася за изпълнението на законите, може лесно да поправи злото; достатъчно е само да смени съвета или сам да премахне тази небрежност у себе си. Но ако законите не се съблюдават в едно народно управление, държавата умира и причината за това не ще бъде друго, освен упадъкът на републиката.

Опитът на англичаните да установят демокрация през миналия век е твърде поучителен. Тъй като заетите с държавни работи не се отличавали с никаква добродетел, а амбицията им се разгаряла от успеха на човека, проявил най-голяма дързост, и тъй като ламтежът на една партия е можел да бъде обуздаван само чрез ламтежа на друга, управленията се сменяли непрекъснато; народът, който търсел демокрация, за свое голямо учудване не я намирал никъде. И най-сетне – след много безпокойства, сблъсъци и сътресения – той е трябвало да се спре на същото онова управление, което е било отхвърлено.

Когато Сула поисква да възстанови свободата в Рим, последният вече не може да я приеме; останали са леки следи от добродетелта и тъй като по-нататък тя все повече угасва, Рим, вместо да се съвземе след Цезар, Тиберий, Кай, Клавдий, Нерон, Домициан, все повече затъва в робство; всички удари се стоварват върху тираните и нито един – върху тиранията. Политическите мъже на Гърция, живели по време на народното управление, не са признавали за него никаква друга опора, освен

добродетелта. А сегашните ни говорят само за манифактури, търговия, финанси, богатства и даже за лукс.

Когато тази добродетел изчезне, амбицията завладява сърцата, които могат да я приемат, и користолюбието заразява всичко. Желанията променят обектите си; онова, което по-рано хората са обичали, сега вече не го обичат; по-рано те са били свободни чрез законите, сега искат да бъдат свободни въпреки тях; всеки гражданин е като роб, измъкнал се от дома на господаря си; онова, което е било *максима*, сега се нарича *строгост*; което е било правило, сега е притеснение; което е било предпазливост, сега се нарича страх; користолюбие виждат в умереността, а не в ламтежа за богатство. Някога частното имущество е съставяло публичната хазна, сега публичната хазна става бащиния на частни лица. Държавата е плячка и нейната сила вече не е друго, освен властта на шепа хора и слободия на всички.

Атина е криела в недрата си едни и същи сили и по време на нейното славно господство, и по време на нейното позорно робство. Тя е имала двадесет хиляди граждани и когато е защитавала гърците от персите, и когато е оспорвала владичеството на Спарта, и когато е тръгвала на поход срещу Сицилия. Същите двадесет хиляди е имала тя и когато Деметрий Фалерски⁸ ги броил един по един, както броят на пазара робите. Когато Филип се осмелява да завладее Гърция, когато се появява пред вратите на Атина, тя все още не е загубила нищо, освен време. У Демостен⁹ може да се види колко труд е бил нужен за събуждане на атиняните; те са се страхували от Филип не като от враг на свободата,

⁸ Деметрий Фалерски (ок. 350 г. пр. Хр.) – атински държавник и писател (бел. прев.).

⁹ Демостен (384–322 г. пр. Хр.) – атински оратор и политически мислител (бел. прев.).

а като от враг на удоволствията. Този град, оцелял през толкова поражения и възродил се след разрушенията, е бил победен при Херонея, и то победен завинаги. Какво значение има това, че Филип му е върнал всички пленници? Той не му е върнал хората. Да възтържествуваш над силите на Атина е било винаги толкова лесно, колкото трудно е било да възтържествуваш над нейната добродетел.

По какъв начин Картаген се е крепял? Когато Ханибал като римски претор поискал да попречи на чиновниците да грабят държавата, не го ли наклеветили те пред римляните? Нещастници, те са искали да бъдат граждани, без да имат град, и да получат богатствата си от ръцете на своите разорители! Скоро Рим поискал от тях за заложници триста знатни граждани; заставил ги да си предадат оръжието и корабите и веднага след това им обявил война. По това, което е извършило отчаянието на обезоръжения Картаген, може да се съди за това, което би могла да направи доблестта, когато той е разполагал с всичките си сили.

Книга пета

Глава II. Какво представлява добродетелта в държавата?

В държавата добродетелта е нещо много просто; това е любовта към държавата; това е чувство, а не поредица от знания; и последният човек в държавата може да притежава това чувство – така, както може да го притежава и най-издигнатият. Щом веднъж народът е усвоил добрите правила, той се придържа към тях по-дълго, отколкото така наречените „порядъчни хора“. Ряд-

ко разложението започва с него. От оскъдността на своите познания той често черпи по-силна привързаност към това, което е установено. Любовта към отечеството поражда добри нрави, а добрите нрави пораждат любов към отечеството. Колкото по-малко удовлетворяваме личните си страсти, толкова повече се отдаваме на общите. Защо монасите обичат така много своите ордени? Тъкмо заради тяхната непоносимост. Техният правилник ги лишава от всичко, което подхранва обикновените страсти; впрочем на тях им остава само една страст – към самия правилник, който ги осакатява. Колкото той е по-суров, т. е. колкото повече наклонности орязва, толкова повече сила придава на наклонностите, които им оставя.

Глава III. Какво представлява любовта към държавата при демокрацията

Любовта към държавата при демокрацията е любов към демокрацията; любовта към демокрацията е любов към равенството.

Любовта към демокрацията е още любов към умереността. Тъй като там всеки е длъжен да постигне еднакво благополучие и еднакви изгоди, всеки трябва да изпита същите удоволствия и да подхрани в себе си същите надежди, както и другите; а всичко това е възможно само при една обща умереност.

Любовта към равенството при демокрацията свежда амбициите до едно само желание, до едно щастие – да служиш на отечеството си с по-големи дела, отколкото му служат останалите. Не всички могат да му бъдат полезни с еднакви дела; но всички трябва да му бъдат полезни. Още с раждането си всички граждани влизат в дълг към отечеството, който не могат да изплатят никога.

Така различията тук се раждат от принципа за равенство, дори когато то съвсем очевидно е премахнато от успешното служение или от превъзходството на таланта.

Стремежът към умереност свежда *желанието да имаш* до грижата за семейните нужди, а по отношение на отечеството – до онова, което е излишно. Богатствата дават власт, която гражданинът не може да използва за себе си; иначе той няма да бъде равен с другите. Те доставят удоволствия, на които той също не трябва да се наслаждава, защото биха нарушили по същия начин равенството.

Ето защо добре устроените демокрации, утвърждавайки умереност в домашния живот, откриват вратите на публичното благоденствие, както е било в Атина и Рим. По такъв начин от лоното на самата умереност се ражда изобилие и великолепие; и както религията изисква жертвите за боговете да се принасят с чисти ръце, така законите изискват нравите да бъдат умерени, за да може по този начин да се принесе дар на отечеството.

Здравият смисъл и благополучието на отделните граждани се дължат много на средната степен на таланта им, както и на състоянието им. Държава, в която законите ще възпитат много такива средни граждани, ще бъде населена с мъдри хора и ще се управлява мъдро; тя ще бъде много щастлива, защото населението ѝ ще бъде щастливо.

Глава IV. Как се вдъхва любов към равенството и умереността

Любовта към равенството и любовта към умереността се мотивират изключително от самото равенство и умереност на хората, когато те живеят в общество, където и едното, и другото са установени от законите.

В монархиите и в деспотическите държави никои не се стреми към равенство; даже това не идва никому наум; всеки там е устремен към издигане. Хората, намиращи се в най-ниско положение, искат да излязат от него, само за да господстват над другите.

Същото е и с умереността. За да я обичаш, трябва да се наслаждаваш от нея. Развратените от разкош не биха обикнали умерения живот; и ако това бе нещо естествено и обикновено, Алкивиад нямаше да предизвиква всеобщо възмущение. Няма да обикнат умереността и онези, които завиждат на разкоша у другите, или се възхищават от него; хора, които виждат пред себе си само богати или само бедни като тях, ненавиждат бедността, без да обичат или без да искат да знаят къде свършва бедността.

И така напълно истинна е максимата, че за да бъдат обичани равенството и умереността в една държава, нужно е те да бъдат установени чрез законите.

Глава V. Как законите установяват равенството в демокрацията

Някои древни законодатели, като Ликург и Ромул, разделили земята поравно. Това е могло да стане само при основаването на една нова държава; или пък когато старата е била вече дотолкова разклатена и умовете са се намирили в такова състояние, че бедните са се смятали задължени да търсят такова средство, а богатите – да го допускат.

Ако законодателят, извършвайки такова деление, не установи закони, които да го поддържат, това ще бъде нещо временно; неравенството ще проникне в него от онази страна, която не е защитена от закона, и държавата ще се провали.

Ето защо нужно е в това отношение да бъдат регулирани зестрата на жените, даренията, наследството, завещанията и най-сетне – всички видове договори. Защото, ако се позволи всеки да раздава имуществото си на когото иска, всяка воля ще подрони устоите на основния закон.

Солон, който разрешава на атиняните, останали без деца, да прехвърлят чрез завещание имуществото си на когото пожелаят, влиза в противоречие с древните закони, които изискват богатата да си остават в семейството на този, който прави завещанието. Той влиза в противоречие и със собствените си закони, защото иска да постигне равенство, като премахне дълговете.

Законът, който е забранил получаването на две наследства, е бил благоприятен за демокрацията. Той се корени в идеята за разделяне на земята поравно, като се дават на гражданите еднакви участъци земя. Този закон не е допускал съсредоточаване в ръцете на един човек на повече участъци.

От подобен източник произтича и законът, който предписва сключването на брак на наследничката с най-близкия ѝ роднина. Той е бил установен у евреите след такова именно деление. Платон, който основава своите закони върху същото деление, и той предписва такъв закон; и това е бил един от атинските закони. [...]

За запазване на земите от раздробяване в демокрациите много полезна роля е играл законът, според който баща с няколко деца е трябвало да избере едно от тях, което да наследи неговото имущество, а останалите деца да даде за осиновяване на други, бездетни хора, та така броят на гражданите да бъде винаги равен на броя на разделените части имот.

Фалеас Халкедонски е измислил начин за установяване на равенство в държави, където такова равенство не е имало. Според него богатите е трябвало да дават зестра на бедните, а самите те

да не получават от тях нищо; бедните – да получават пари за дъщерите си, но самите те да не дават пари. Но аз не знам нито една държава, която би възприела такова правило. То би поставило гражданите в условия, разкриващи такива поразителни различия между тях, че те биха намразили самото равенство, което се целї да бъде установено.

Добре е понякога законите да не се устремяват така пряко към целта, която си поставят.

Макар в демокрацията истинското равенство да е душата на държавата, то така трудно се установява, че прекалената точност в това отношение невинаги е желателна. Достатъчно е да се установи ценз, който да определя и свежда до някаква степен различията; след това специални закони трябва да изгладят, така да се каже, неравенствата, като въведат налози за богатите и облекчения за бедните. Този вид изравняване може да се предлага или приема само от средноимотните; за богатите всяко ограничаване на тяхната сила и чест е оскърбително.

Всяко неравенство в демокрацията трябва да бъде изведено от същността на демокрацията и дори от самия принцип на равенство. Например тук човек може да се опасява, че хора, задължени да поддържат съществуването си с непрекъснат труд, не биха много обеднели поради възлаганите им публични длъжности или поради това, че не биха пренебрегнали тези длъжности; че занаятчиите биха се възгордели; че многобройните освободени крепостни селяни биха станали по-силни от коренните граждани. В тези случаи равенството между гражданите в демокрацията може да бъде нарушено заради самата демокрация. Обаче това е само привидно нарушение; защото човекът, който се е разорил, заемайки публична служба, ще се окаже в по-лошо положение в сравнение с останалите граждани; и същият този човек, бидейки по този начин принуден да пренебрегва своите

служебни задължения, би могъл да постави другите граждани в положение, по-лошо от своето; и така нататък.

Глава VI. Как законите трябва да поддържат умереност в демокрацията

В добре уредената демокрация не е достатъчно само учащите земя да бъдат равни; те трябва и да не бъдат големи – както при римляните. „На бога не се нрави – е казал Курий на своите войници – гражданинът да намира за малко земята, достатъчна да изхрани един човек.“

Както равенството на имуществото поддържа умереността, така и умереността поддържа равенството на имуществото. Макар тези две неща да са различни, те са такива по същество, че едно без друго не могат; всяко от тях е едновременно и причина, и следствие; ако едното се оттегли от демокрацията, другото веднага го следва.

Истина е, че в една демокрация, основана на търговията, е твърде вероятно отделни лица да натрупат големи богатства и в същото време нравите им да останат непоқварени. Това е така, защото духът на търговията влече след себе си духа на въздържанието, на пестеливостта, на умереността, на трудолюбието, на благоразумието, на спокойствието, на реда и точността. Така, докато този дух съществува, богатствата, които създава, няма да оказват никакво лошо въздействие. Злото идва след това, когато излишъкът от богатства унищожава духа на търговията; тогава веднага излизат наяве всички неуредици на неравенството, които дотогава не са се забелязвали.

За да се поддържа духът на търговията, трябва гражданите първенци да се занимават с нея; този дух да господства сам, без да се смесва с друго; всички закони да го благоприятстват; съ-

щите тия закони, разпределяйки богатствата според разрастването на търговията, да дават на всеки беден гражданин такова благосъстояние, че той да може да се труди като останалите, а всеки богат гражданин да поставят в такова средно положение, че той да чувства необходимост да работи, за да пести и припечелва.

Законът, който дава на всички деца равен дял от бащиното наследство, е много благоприятен за развиващата търговия република. Благодарение на този закон, колкото и да е богат бащата, децата винаги ще бъдат по-малко богати, поради което ще избягват разкоша и ще се трудят като него. Като казвам това, имам предвид само търговските републики; колкото се отнася до останалите, има много други мерки, за които законодателят трябва да помисли.

В Гърция е имало два вида републики: едни военни – като Спарта, други търговски – като Атина. В едните са искали гражданите да бъдат безделни; в другите – да се вдъхне у тях любов към труда. Солон е смятал безделието за престъпление и е искал всеки гражданин да дава сметка за начина, по който преживява. Всъщност при добрата демокрация, където не трябва да се харчи за друго, освен за необходимото, всеки е длъжен да се труди, за да го има; защото иначе откъде ще го получи?

Глава VII. Други средства, подпомагащи демокрацията

Разделянето на земята поравно не е възможно във всяка демокрация. Има обстоятелства, при които такава мярка би била непрактична, опасна и даже би разклатила самото държавно устройство. Невинаги е необходимо да се прибегва до крайни мерки. И ако се види, че в една демокрация това разделяне, целта на което би било запазването на нравите, е неподходящо, трябва да се прибегне до други средства.

Може да се създаде определен институт, който по самата си същност да бъде мярка за нравите – например сенат, в който да имат достъп зрялата възраст, добродетелта, достойнството, заслугите; такива сенатори, изложени пред погледа на народа като подобия на богове, ще вдъхват чувства, които ще се вкоренят дълбоко в лоното на всяко семейство.

Особено необходимо е този сенат да бъде привързан към древните институции и да действа така, че народът и управляващите никога да не се разделят с тях.

Нравите много печелят от тази привързаност към древните обичаи. Доколкото народи с покварени нрави рядко вършат велики дела, те почти не могат да учредяват общества, да основават градове, да установяват закони; и, обратното, народи, които са имали прости и сурови нрави, са създали повечето от публичните институции; да приканят хората към правилата на древните значи преди всичко да ги връщат към добродетелта.

Нещо повече, когато се е извършвал някакъв преврат и на държавата се е придавала нова форма, това е можело да става само с усилия и безконечен труд и рядко с покварени нрави и безделие. Самите извършители на преврата са искали всички да вкусят от неговите плодове и това те са постигали само чрез въвеждане на добри закони. Впрочем древните институции са обикновено поправка на злото, а новите – на злоупотребите. При едно дълготрайно управление хората незабележимо се накланят към злото и отново възлизат към доброто само с големи усилия.

Имало е съмнение за това, дали сенатът, за който става дума, трябва да се избира пожизнено или за кратко време. Разбира се, той е трябвало да се избира пожизнено – както е ставало в Рим, в Спарта, дори в Атина, защото не е трябвало да се смесва с това, което в Атина се наричало сенат – едно тяло, променящо се на всеки три месеца, – с ареопага, чиито членове са се избирали за цял живот като постоянни образци.

Общо правило. В сената, който се създава, за да служи като образец и, така да се каже, като хранилище на нравите, сенаторите трябва да бъдат избирани пожизнено. В сената, който се създава за подготовка на държавните дела, сенаторите трябва да се сменят.

„Духът – казва Аристотел – старее, както тялото.“ Но това разсъждение може да бъде вярно само по отношение на отделния държавен деятел; по отношение на сенатското тяло то е неприложимо.

В Атина, освен Ареопага, е имало още стражи на нравите и стражи на законите. В Спарта всички старейшини са били цензори. В Рим цензурата е принадлежала на двама специални савновници. Както сенатът бди над народа, така и цензорите не трябва да откъсват поглед от народа и сената. Те са длъжни да отстраняват всяка поквара в държавата, да отбелязват всяко равнодушие, да осъждат всяка небрежност, да поправят грешките така, както законите наказват престъпленията.

Римският закон, който предписва обвинението в прелюбодеяние да става публично, е бил един великолепен закон за запазване чистотата на нравите; той е сплашвал жените; сплашвал е и тези, които е трябвало да бдят над тях.

Нищо не запазва така добре нравите, както пълното подчинение на младите хора на възрастните. То съдържа и едните, и другите; първите – чрез уважението към възрастните, последните – чрез уважението към самите тях.

Нищо не придава по-голяма сила на законите, както пълното подчинение на гражданите на управляващите. „Голямата разлика, която Ликург е установил между Спарта и другите градове-държави – казва Ксенофонт, – се състои в това, че в Спарта гражданите се подчинявали на законите; когато управляващият ги повикал, те тичали. Докато в Атина богатият би изпаднал в отчаяние, ако някой помислил, че той зависи от управляващия.“

Башината власт е също така полезно средство за запазване на нравите. Ние вече казахме, че в републиката отсъства онази задържаща сила, която съществува в другите видове управление; затова законите тук се мъчат да я заместят; това те правят чрез башината власт.

В Рим бащите са имали право над живота и смъртта на своите деца. В Спарта всеки баща е имал право да наказва чуждо дете.

Башината власт в Рим изчезва заедно с републиката. В монархиите, където не е необходимо нравите да бъдат толкова чисти, се изисква всеки да живее под властта на управляващите.

Римските закони, които са приучавали младите хора към независимост, са установили един дълъг период на непълнолетие. Ние може би погрешно сме възприели този обичай; монархията не се нуждае от такова притеснение.

Същото това подчинение на башината власт може би ще изисква в републиката да се създаде такъв закон, който да предоставя на бащата пожизнено право над имуществото на неговите деца, както е било в Рим. Но това не е в духа на монархията.

ЖАН-ЖАК РУСО

Жан-Жак Русо (1712–1778) е роден в Женева. На 16-годишна възраст напуска родния си град и след доста бурна младост, описана в автобиографичния му труд *Изповеди* (1770), се установява в Париж през 1742 г. Макар и да е разчитал единствено на самообразованието си, Русо става един от най-изтъкнатите европейски мислители – композитор и музикален критик, ботаник и есеист, както и автор на трудове по етика и политика. Заради смелите идеи, развити в неговите политически и педагогически съчинения, книгите му са забранени в Париж и Женева и той години наред живее в емиграция.

Политическите идеи на Русо не са концентрирани в един-единствен труд. От особено значение за тяхното разбиране са неговите *Размисли върху произхода на неравенството* (1735), където той рефлектира върху произхода на човешката цивилизация и държавите. Винаги изпълнен с негодование към съвременните му институции и нрави, Русо формулира множество радикални идеи за промяна, споделени и претворени на практика по време на Френската революция от 1789 г., когато той се превръща в основен авторитет за радикалните елементи.

Настоящият текст е от публикувания през 1762 г. труд *За обществения договор или принципи на политическото право*. Опитал съм се да представя основните понятия на Русо „суверен“ и „обща воля“, последното от които, макар неуловимо и твърде енигматично, оказва огромно влияние върху изграждането на демократичната традиция на модерна Европа.

Откъсите са подбрани от изданието: Жан-Жак Русо. *Избрани съчинения*. Том 1. Превод: Донка Меламед. С., Наука и изкуство, 1988, 89–94, 99–104, 179–184.

ЗА ОБЩЕСТВЕНИЯ ДОГОВОР

Книга първа

Глава шеста. За общественото съглашение

Представям си хората, стигнали до етапа, когато пречките, възпрепятстващи тяхното запазване в естествено състояние, със своето противодействие взимат връх над силите, които всеки индивид може да употреби, за да се задържи в това състояние. Тогава първобитното състояние не може повече да продължава и човешкият род би загинал, ако не би променил своя начин на съществуване.

Тъй като обаче хората не могат да създават нови сили, а могат само да обединяват и да ръководят съществуващите, те нямат вече друг начин да се съхранят, освен като се съберат и образуват сбор от сили, способен да надвие съпротивата, като пускат тези сили в ход чрез един само двигател и ги карат да действат съгласувано.

Този сбор от сили може да се роди само от съвместното участие на много хора: но тъй като силата и свободата на всеки човек са първите оръдия за собственото му опазване, би ли могъл той да ги отдаде без да си навреди, без да занемари грижите, които дължи на себе си? С оглед на моята тема тази трудност може да се изрази по следния начин:

„Да се намери форма на съдружие, която да защитава и закриля с цялата обща сила личността и имота на всеки член на съдружието и чрез която всеки се обединява с всички, но слуша себе си и остава свободен както преди.“ Този е основният проблем, който Общественият договор разрешава.

Клаузите на този договор са до такава степен определени от природата на самия акт, че и най-малката промяна би ги направила излишни и без въздействие; така че, макар може би никога да не са били изрично провъзгласявани, навсякъде те са едни и същи, навсякъде се приемат и признават негласно; до момента, в който общественото съглашение бъде нарушено и всеки си възвърне първоначалните права и възстанови естествената си свобода, загубвайки договорната свобода, заради която се е отказал от първата.

Естествено всички клаузи се свеждат до една-единствена, а именно: пълното отчуждаване на всеки член на съдружието с всичките му права в полза на цялата общност. Защото, първо, тъй като всеки се отдава изцяло, условието е еднакво за всички; а щом условието е еднакво за всички, никой няма интерес да го прави тежко за другите.

Нещо повече – тъй като отчуждаването е безрезервно, съюзът е толкова съвършен, колкото изобщо може да бъде, и нито един член на съдружието няма какво повече да иска, защото, ако частните лица запазеха някакви права, при липсата на едно общо висшестоящо лице, което да отсъжда между тях и другите, всеки би бил в известно отношение сам съдия на себе си и скоро би започнал да се домогва до това право във всяко отношение – тогава естественото състояние би продължило и съдружието неизбежно би станало тиранично или излишно.

Най-после, тъй като всеки отдава себе си на всички, той не се отдава никому; и понеже всеки ще има върху всеки друг член на съдружието същото право, което сам му е отстъпил над себе си, всеки печели равностойността на всичко, което губи, както и повече сила, за да опази онова, което има.

Така че очистим ли общественото съглашение от онова, което не е негова същност, ще видим, че то се свежда до следното:

Всеки един от нас влага в съдружието своята личност и цялата си мощ под върховното ръководство на общата воля; и всички ние като цяло възприемаме всеки член като неделима част от цялото.

И веднага на мястото на частната личност, на отделния договарящ този акт за съдружие създава едно морално и колективно тяло, съставено от толкова членове, колкото гласа има общото събрание, което със същия този акт получава своето единство, своето общо аз, своя живот и воля. Тази обществена личност, възникнала от обединяването на всички останали, някога се е наричала град (cite)¹, а днес носи името *Република* или *политическо тяло*; когато е пасивно, членовете му го наричат *Държава*, когато е активно – *Суверен*, когато го сравняват с подобните нему – *Власт*. Що се отнася до членовете на съдружието, те възприемат колективното име народ, а поотделно се наричат „граждани“ в качеството им на участници в суверенната

¹ Истинският смисъл на тази дума почти изцяло се е заличил у съвременните хора; повечето от тях наричат град селището, а жителите му – граждани (citoyens). Те не знаят, че къщите правят селището, но гражданите правят „града“. Тази грешка навремето струва скъпо на картагенците. Никъде не съм чел поданиците на някой владетел да бъдат наричани cives, дори не и в древността при македонците, нито в наши дни при англичаните, макар че те са поблизо до свободата от всички други. Единствени французите твърде свойски наричат себе си „граждани“, защото, както личи от техните речници, те изобщо нямат представа за истинския смисъл на термина, иначе, присвоявайки си незаконно това име, те биха се провинили в обида срещу величеството: при тях това име изразява не право, а добродетел. Когато Боден се опита да говори за нашите граждани и буржоа, той направи груба грешка, вземайки едните за другите. Г. д'Аламбер не се излъга в това отношение и в статията *Женева* много ясно разграничи четирите категории (дори пет, ако сметнем обикновените чужденци), съществуващи в нашия град, само две от които съставляват републиката. Никой друг френски автор, доколкото ми е известно, не е разбрал истинския смисъл на думата гражданин (бел. Русо).

власт и „поданици“ в качеството им на подчинени на законите на Държавата. Но тези термини често се смесват и се употребяват взаимозаменяемо; достатъчно е да умееш да ги различаваш, когато са употребени с необходимата точност.

Глава седма. За суверена

От това определение личи, че актът на сдружаване съдържа взаимно задължение между общността и частните лица и че всеки индивид, договаряйки се, така да се каже, сам със себе си, се задължава двояко, а именно: като член на суверена спрямо частните лица и като член на държавата – спрямо суверена. Но принципът на гражданското право, според който никой не е длъжен да изпълнява задължения, поети към самия себе си, в случая е неприложим; защото има доста голяма разлика между това да се задължиш към себе си, или към едно цяло, от което си част.

Трябва да отбележим още, че публичното обсъждане, което може да задължи всички поданици спрямо суверена в резултат на двата различни подхода към всеки един от тях, не може по обратната причина да задължи суверена спрямо самия него; следователно, противно на природата на политическото тяло е суверенът сам да си налага закон, който не може да наруши. Тъй като суверенът подхожда към себе си от една-единствена гледна точка, той се намира в положението на частно лице, което се договаря само със себе си; откъдето става ясно, че няма и не може да има какъвто и да било основен закон, задължителен за народното тяло, дори и общественият договор. Което не означава, че това тяло не може да поема спрямо други лица задължения, стига те да не накърняват този договор, защото спрямо чужденеца той се отнася като обикновено същество, като индивид.

Но тъй като политическото тяло или суверенът дължи своето съществуване единствено на светостта на Договора, той не мо-

же никога да се задължава дори спрямо другите с нещо, което нарушава този първоначален акт, като например да отчуждава част от себе си или да се подчинява на друг суверен. Да наруши акта, чрез който съществува, би означавало да се самоунищожи, а нищото произвежда нищо. Щом множеството се обедини по този начин в едно тяло, не може да се навреди на един от неговите членове, без да бъде засегнато цялото тяло; още по-малко – да се навреди на тялото, без това да се отрази на неговите членове. Ето как и дългът, и интересът задължават еднакво двете договарящи страни да си помагат взаимно, и едни и същи хора трябва да се стремят да обединят в тази двойна връзка всички произтичащи от нея предимства.

А понеже суверенът е образуван само от частните лица, които го съставляват, той няма и не може да има интерес, противоположен на техния; следователно суверенната власт няма нужда от поръчител пред поданиците, защото не е възможно тялото да иска да вреди на всички свои членове, и ние ще видим по-нататък, че то не може да вреди никому в частност. С факта, че съществува, суверенът винаги е това, което трябва да бъде.

Не така стои обаче въпросът с отношението на поданиците към суверена, защото въпреки общия интерес, нищо не му гарантира, че те ще изпълняват поетите задължения, ако той не намери начини да си осигури тяхната вярност.

И наистина, всеки индивид може като човек да има своя частна воля, различна или противна на общата воля, която той има като гражданин. Неговият частен интерес може да му говори нещо съвсем различно от общия интерес; неговото абсолютно и по природа независимо съществуване може да го накара да гледа на своето задължение към общото дело като на безвъзмезден принос, чиято загуба няма да навреди на другите толкова, колкото ще натежи на самия него изплащането на това задължение; и гледайки на моралната личност, каквато е Държавата, като на

рожба на разума, защото тя не е човек, той би ползвал гражданските си права, без да иска да изпълнява задълженията си на поданик; една неправда, чието развитие би предизвикало гибелта на политическото тяло.

Така че, за да не бъде общественото съглашение празна формалност, то съдържа негласно задължението, което единствено може да вдъхне сила на другите задължения; който откаже да се подчинява на общата воля, ще бъде принуден към това от цялото тяло; което означава само едно – че ще го принудят да бъде свободен; защото такава е условието, което, отдавайки отделния гражданин на родината, го огражда от всякаква лична зависимост; в това условие се крият тайната и двигателят на политическата машина; то единствено придава законна сила на гражданските задължения, които без това биха били абсурдни, тиранични и предмет на най-големи злоупотребни.

Книга втора

Глава първа. Суверенитетът е неотчуждаем

Първата и най-важна последица от установените по-горе принципи е, че единствена общата воля може да ръководи силите на държавата съобразно с крайната цел на нейното учредяване, а тя е общото благо. Защото, ако противоположността между частните интереси е наложила създаването на обществото, единствено съгласуването на същите тези интереси е могло да го направи възможно. Именно общото в тези различни интереси образува социалната връзка²; и ако нямаше точка, в която всич-

² При лошите управления това равенство е само привидно и илюзорно; то служи единствено за да задържа бедния в неговата нишета и да пази на бога-

ки интереси да се съгласуват, никое общество не би могло да съществува. А обществото трябва да бъде управлявано единствено въз основа на този общ интерес.

Казвам следователно, че тъй като суверенитетът не е нищо друго, освен упражняване на общата воля, той никога не може да бъде отчуждаван и суверенът, който не е нищо друго, освен колективно същество, може да бъде представляван само от себе си; властта може да се предава, но не и волята.

И наистина, макар да не е невъзможно частната воля да се съгласува по дадена точка с общата воля, невъзможно е това съгласие да бъде трайно и здраво; защото частната воля по своята природа се стреми към преимуществата, а общата воля – към равенството. Още по-невъзможно е да се намери поръчител за това съгласие, макар че то би трябвало винаги да съществува; това би било плод не на умение, а на случая. Суверенът може наистина да каже: „Сега-засега аз искам това, което иска еди-кой си човек, или поне това, което казва, че иска“; но той не може да каже „това, което този човек пожелае утре, ще го желая и аз“, защото е абсурдно волята сама да си слага вериги за бъдещето и защото от никоя воля не зависи да се съгласи с нещо противно на благо на искащото същество. Така че, ако народът просто обещае да се подчинява, с този акт той се разпада, губи качеството си на народ; в момента, в който се появи господар, вече няма суверен и с това политическото тяло престава да съществува.

Това не значи, че нарежданията на управниците не могат да минават за общи воли дотогава, докато суверенът, който е свободен да им се противопостави, не го направи. В такива случаи

тия всичко заграбено. На практика законите винаги са полезни за собствениците и вредни за ония, които нямат нищо. Откъдето следва, че общественото състояние е изгодно за хората само дотолкова, доколкото всички притежават по нещо и никой няма нищо в излишък (бел. Русо).

от общото мълчание трябва да се заключи, че народът е съгласен. Ще обясним това по-нашироко.

Глава втора. Суверенитетът е неделим

По същата причина, по която суверенитетът е неотчуждаем, той е и неделим. Защото волята или е обща, или не е; тя е воля на целия народ или на една само негова част. В първия случай, когато бъде изявена, тази воля е акт на суверенитет и има силата на закон; във втория случай тя е само частна воля или административен акт, най-многого – декрет.

Нашите политици обаче, като не могат да разделят принципа на суверенитета, разделят неговия предмет; делят го на сила и на воля, на законодателна и изпълнителна власт, на право на данъци, на правосъдие и на война; на вътрешна администрация и на право да се преговаря с чужбина: ту смесват всички тези части, ту ги разделят; те превръщат суверена във фантастично същество, образувано от прикачени части; все едно, че съставят човек от няколко тела, едно от които има очи, другото – ръце, третото – крака, и нищо повече. Казват, че в Япония фокусниците разсичали пред зрителите на части някое дете; после ги хвърляли във въздуха една след друга и детето падало обратно живо и цяло.

Горе-долу по същия начин постъпват и нашите политици; след като разчленят общественото тяло с достойни за панаир хватки, събират кой знае как отново частите.

Грешката идва от това, че те не са си изработили точни понятия за суверенната власт и вземат за части на тази власт неща, които са само нейна проява. Така например обявяването на война и сключването на мир те разглеждат като актове на суверенност, което не е така; защото всеки един от тези актове не е закон, а само приложение на закона, частен акт, който определя

казуса на закона, както ще стане ясно, когато определим смисъла на думата закон³.

Проследим ли по същия начин другите разделения, ще установим, че всеки път, когато са смятали суверенитета разделен, тези автори са се лъгали, че правата, които са вземали за части от този суверенитет, са му подчинени до едно, и винаги предполагат наличието на върховни воли, които тези права само изпълняват. [...]

Глава трета. Може ли общата воля да се заблуждава

От казаното дотук следва, че общата воля е винаги права и винаги се стреми към публичната полза: но не следва, че народните решения всякога са еднакво правилни. Човек винаги иска своето добро, но невинаги го вижда. Народът никога не може да бъде подкупен, но често го мамят и само в такива случаи той сякаш иска лошото.

Често има доста голяма разлика между волята на всички и общата воля; общата воля е насочена към общия интерес, а първата – към частния интерес и е само сбор от частни воли; но махнете от същите тези воли взаимно унищожавашите⁴ се плюсове и минуси, и общата воля остава като сбор от разликите.

³ За да бъде волята обща, невинаги е необходимо тя да бъде единодушна, но всички гласове трябва да влизат в сметката ѝ; всяко изключение нарушава общия ѝ характер (бел. Русо).

⁴ „Всеки интерес – казва маркиз д'Аржансон – има различни принципи. Съгласуването на два частни интереса възниква в противовес с интереса на трети.“ Той би могъл да прибави, че съгласуването на всички интереси възниква в противовес с интереса на всеки поотделно. Ако нямаше различни интереси, едва ли би могъл да се почувства общият интерес, който никога не би срещал препятствие: всичко би вървяло само по себе си и политиката би престанала да бъде изкуство (бел. Русо).

Ако по времето, когато един достатъчно осведомен народ разисква и гражданите му нямат никаква връзка помежду си, то от големия брой малки разлики винаги би се получила общата воля и решението би било винаги добро. Но когато започнат сговарвания и частични сдружавания за сметка на голямото съдружие, волята на всяко едно от тези сдружения става обща по отношение на неговите членове и частна по отношение на Държавата: тогава може да се каже, че гласуващите вече не са толкова, колкото са хората, а толкова, колкото са сдруженията. Разликите стават по-малобройни и не дават така общ резултат. Най-после, когато някое от тези сдружения нарасне дотам, че надделее над всички останали, резултатът вече не е сбор от малки разлики, а една-единствена разлика; тогава вече няма обща воля и мнението, което надделява, е само частно мнение.

Следователно, за да имаме действителен израз на общата воля, много важно е в Държавата да няма частични съдружия и всеки гражданин да изказва само собственото си мнение. Такова е върховното и единствено правило на великия Ликург. И ако има частични сдружения, техният брой трябва да се умножи и неравенството помежду им да се предотврати, както са направили Солон, Нума, Сервий. Това са единствените добри предпазни мерки, за да бъде общата воля винаги наясно и народът да не бърка в избора си. [...]

Книга четвърта

Глава първа. Общата воля е нерушима

Докато едно множество от хора, събрани на едно място, смятат себе си за единно тяло, те имат само една воля, която се отнася до общото запазване и до общото благосъстояние. Тогава

всички пружини на държавата са здрави и прости, принципите ѝ са ясни и светли, няма объркани, противоречиви интереси; общото благо е навсякъде очевидно и е нужен само здрав смисъл, за да бъде то забелязано. Мирът, единението, равенството са врагове на политическите хитрувания. Прямите и прости хора трудно могат да бъдат лъгани поради своята простота; измамните, хитроумните предлози не им правят никакво впечатление; те не са дори достатъчно изтънчени, за да бъдат подвеждани. Когато наблюдаваме как при най-щастливия народ на света⁵ групи селяни оправят под някой дъб държавните дела и се държат винаги мъдро, можем ли да не презираме изтънчените хитроумия на другите нации, които така изкусно и с толкова потайности стават знаменити и жалки?

Една така управлявана Държава се нуждае от много малко закони, а когато се наложи създаването на нови, тази необходимост е очевидна за всички. Първият, който ги предлага, само изказва онова, което всички вече са почувствали, и тук не са необходими нито задкулисни игри, нито красноречие, за да бъде прието за закон нещо, което в себе си всеки вече е решил да прави веднага, щом бъде сигурен, че и другите ще постъпят като него.

Умниците се заблуждават затова, защото, виждайки само зле устройени от самото начало държави, остават поразени от невъзможността да се поддържа в тях подобен ред. Те се смеят, представяйки си всички глупости, които един ловък мошеник, един увлекателен бърборко би могъл да внуши на народа в Париж или в Лондон. Те не знаят, че народът на Берн би изпратил Кромвел в затвора, а гражданите на Женева биха настанали дук дьо Бофор⁶ в изправителен дом.

⁵ За Русо това са хората, живеещи в селските кантони в Швейцария (бел. прев.).

⁶ Франсоа дьо Вендом, дук дьо Бофор (1616–1669) – френски аристократ, участник в бунта срещу краля (Фрондата) (бел. прев.).

Но когато общественият възел започне да се разхлабва и държавата да слабее, когато започнат да се усещат частните интереси и малките общества да влияят на голямото, общият интерес заличава и среща противници, гласовете вече не са единодушни, общата воля вече не е воля на всички, надигат се противоречия, спорове; и даже най-доброто мнение не може да си пробие път без препирни.

Най-после, когато Държавата пред прага на своето разорение продължава да съществува само благодарение на една привидна и изпразнена от съдържание форма, когато обществената връзка е разкъсана във всички сърца, когато най-долният интерес безсрамно се кичи със свещеното име на публичното благо, тогава общата воля онемява и ръководени от тайни съображения, всички вече не мислят като граждани – сякаш държавата никога не е съществувала, и измамно прокарват под името „закони“ прикритни декрети, насочени единствено към частния интерес.

Следва ли оттук, че общата воля е унищожена или извратена? Не, тя продължава да съществува все така постоянна, ненакърнима и чиста, но е подчинена на други, които взимат връх над нея. Когато отделя своя интерес от общия, всеки вижда, че не може да го откъсне напълно; но личният му дял от общественото зло му се струва нищо в сравнение с изключителното благо, което иска да си присвои. Извън това частно благо той желае публичното благо в името на своя собствен интерес така силно, както и всеки друг. Дори когато продава своя глас срещу пари, той не унищожава изцяло в себе си общата воля, а само я отбягва. [...]

Глава втора. За гласуванията

От предишната глава личи, че начинът, по който се водят общите дела, може да бъде доста сигурно указание за нас-

тоящото състояние на нравите и за здравето на политическото тяло. Колкото по-голямо съгласие цари в събранията, т. е. колкото мненията са по-близо до единодушие, толкова повече господства общата воля, докато дългите разисквания, разногласията, шумът бележат възхода на частните интереси и залеза на Държавата.

Това личи по-малко, когато в нейния състав влизат две или повече съсловия, както в Рим патрициите и плебеите, чиито разпри често са смущавали комициите дори в най-добрите времена на републиката; но това изключение е по-скоро привидно, отколкото действително; защото в такъв случай, поради присъщия на политическото тяло порок, имаме, така да се каже, две държави в една; онова, което не е вярно за двете заедно, е вярно за всяка поотделно. И наистина, дори в най-бурните времена народните плебисцити, тогава когато сенатът не се е намесвал в тях, винаги са минавали спокойно, при голямо участие на гласуващите. Гражданите са имали само един интерес, поради което народът е имал само една воля.

На другия край на окръжността единодушието се връща. Това става, когато гражданите, изпаднали в робско положение, нямат вече ни свобода, ни воля. Тогава страхът и ласкателството превръщат гласуването в ръкопляскане; тогава вече не разискват, само боготворят или проклинат. Така грозно сенатът е изразявал своето мнение при императорите. Понякога това е било придружено от смешна предпазливост: Тацит отбелязва, че при Отон, когато обсипвали Вителий с ругатни, сенаторите вдигали съзнателно невъобразим шум, та ако случайно той стане господарят, да не знае какво е казал всеки един от тях.

От тези различни съображения се раждат правилата, въз основа на които трябва да се определя как да става преброяването на гласовете и сравняването на мненията в зависимост от това,

дали е по-лесно или по-трудно да се узнае общата воля и дали държавата е повече или по-малко в упадък.

Има един-единствен закон, който по самата си природа изисква единодушно съгласие. Това е общественото съглашение: защото гражданското съдружие е най-доброволният акт на света; тъй като всеки човек се ражда свободен и господар на себе си, никой не може под какъвто и да било предлог да го подчини без негово съгласие. Да решиш, че синът на една робиня се ражда роб, означава да решиш, че той не се ражда човек.

Така че ако по времето, когато се приема общественото съглашение, някои се окажат против него, тяхното несъгласие не обезсилва договора, то само не позволява тези хора да бъдат включени в него; те остават чужденци сред гражданите. Когато държавата е вече учредена, пребиваването в нея означава съгласие; да живееш на територията на една страна означава да се подчиняваш на суверенитета⁷.

Извън този първоначален договор гласът на мнозинството винаги задължава всички останали; това е последица от самия договор. Но възниква въпросът, как един човек може да бъде свободен и принуден да се съобразява с воли, които са извън неговата? Как хората с противни възгледи са свободни и подчинени на закони, с които не са били съгласни?

Отговарям, че въпросът е зле поставен. Гражданинът приема всички закони, дори онези, които се прокарват въпреки него, и дори законите, които го наказват, когато се осмели да наруши някой от тях. Постоянната воля на всички членове на държава-

⁷ Това винаги се отнася само до свободната държава; защото семейството, имуществата, липсата на убежище, недоимъкът, насилието могат да задържат един жител в страната, въпреки волята му и тогава неговото пребиваване само по себе си не предполага, че той е съгласен с договора или с нарушаването на договора (бел. Русо).

та е общата воля; чрез нея именно те са граждани и свободни⁸. Когато в Народното събрание предлагат даден закон, от хората не се иска непременно да потвърдят предложението или да го отхвърлят, а да кажат дали е съобразено или не с общата воля, която е тяхна воля; давайки гласа си, всеки казва своето мнение по този въпрос и от преброяването на гласовете се извлича изявата на общата воля. Така че когато надделее становище, противно на моето, това само доказва, че аз съм се лъгал, и онова, което съм смятал за обща воля, не е било такова. Ако надделееше моето частно мнение, значи съм направил нещо различно от това, което съм искал; в този именно случай аз не бих бил свободен.

Вярно е, това предполага, че всички белези на общата воля все още се съдържат в мнозинството: когато това престане, която и страна да избере човек, вече няма свобода.

Когато посочих по-горе как при публичните разисквания частни воли заменят общата воля, аз достатъчно ясно показвах кои средства могат да предотвратят тази злоупотреба; по-долу ще говоря отново за това. Що се отнася до процента от гласове, необходим, за да се обяви тази воля – аз посочих и принципите, въз основа на които той може да се определи. Разликата от един само глас нарушава равенството; един-единствен несъгласен нарушава единодушието; но между единодушие и равенство има множество неравни деления и този процент може да се определя при всяко от тях в зависимост от състоянието и нуждите на политическото тяло.

⁸ В Генуа над вратите на затворите и върху оковите на каторжниците може да се прочете думата *Libertas*. Това приложение на девиза е и красиво, и справедливо. Защото наистина само злосторниците от разни съсловия пречат на гражданина да бъде свободен. В страна, в която всички тези хора биха се намирали в каторга, гражданите биха се радвали на пълна свобода (бел. Русо).

Два общи принципа могат да послужат за уреждането на тези съотношения: единият е, че колкото по-значими и сериозни са били разискванията, толкова по-близо до единодушието трябва да бъде надделялото становище; другият е, че колкото по-бързо решение изисква разискваният въпрос, толкова по-малка трябва да бъде изискваната разлика в гласовете, отразяващи различните становища; при разисквания, които трябва да бъдат приключени веднага, достатъчно е мнозинство от един глас. Първият от тези принципи е по-подходящ при гласуването на законите, вторият – при решаването на текущи дела. Така или иначе, от тяхното съчетаване се получават най-добрите съотношения, въз основа на които се произнася мнозинството.

ДЖЕЙМЗ МАДИСЪН

Джеймз Мадисън (1751–1836) е четвъртият американски президент (1809–1819). Той е един от „отците-основатели“ на Конституцията и е сред най-активните участници при нейната подготовка. Бил е държавен секретар при президента Томас Джеферсън (1801–1809) и по време на мандата си успява да уреди купуването на Луизиана от Франция. Избран е за президент през 1809 г. и е преизбран за втори мандат през 1812 г.

Както при много други американски политически мислители, идеите на Мадисън са формулирани не в научни трактати, а в полемични памфлети, есета, държавни документи, речи и писма. Най-важни в това отношение са *Федералистките статии* (1787–1788), написани заедно с Александър Хамилтън (1757–1804) и Джон Джей (1745–1829). Това са 85 кратки текста, от които Мадисън (с псевдоним Публий) е автор на 24. Конкретният повод за написването им е нуждата от убеждаване на гражданите на Ню Йорк да ратифицират новата федерална Конституция. Нюйоркчани гласуват за нея, а статиите влизат в класиката на политическата мисъл. От тази блестяща защита на конституционализма и републиканизма съм подбрал 6 статии на Мадисън, посветени на разликата между демократия и република и на принципа за разделение на властите.

Откъсите са подбрани от изданието: Александър Хамилтън, Джеймз Мадисън, Джон Джей. *Федералистът*. Превод: Владимир Атанасов. С., Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1997, 103–107, 244–260.

ФЕДЕРАЛИСТКИ СТАТИИ

Статия № 10

Значението на съюза като защита от вътрешни междуособици и бунтове

Сред многобройните предимства, обещани от един добре изграден съюз, най-внимателно заслужава да бъде разгледано неговото свойство да спира и контролира яростта на междуособиците. Един приятел на народното управление никога не се тревожи повече за неговия характер и съдба, отколкото когато мисли за неговото предразположение към този опасен порок. Затова той няма да пропусне да оцени по достойнство всеки план, който, без да нарушава принципите, към които е привързан, предлага правилното лекарство за порока. Нестабилността, несправедливостта и объркването, навлезли в народните събрания, наистина са били смъртоносните болести, от които народното управление е загинало навсякъде; а сега продължават да бъдат любими и плодородни теми, от които враговете на свободата извличат най-патетичните си речи. Ценните подобрения, направени от американските конституции в древните и съвременните модели за народно управление, не могат да се надценят, но би било неоправдано пристрастие да се твърди, че те толкова успешно са избегнали опасността от тази страна, колкото се е желало и очаквало. Навсякъде се чуват оплаквания от нашите най-загрижени и добродетелни граждани, приятели както на публичната, така и на личната вяра, както на публичните, така и на личните свободи, че нашите правителства са много нестабилни, че публичното благо се загърбва в конфликтите на боричка-

щите се страни и че решенията твърде често се взимат не според справедливостта и спазвайки правата на малцинството, а според превъзхождащата сила на едно користоно и смазващо мнозинство. Колкото и горещо да желаем тези оплаквания да са безоснователни, свидетелството на известните факти няма да ни позволи да отречем, че те са до известна степен истински. При честен поглед върху нашето положение, ще се открие дори, че някои от бедствията, които ни мъчат, са били погрешно приписвани на работата на нашето управление; но в същото време ще се открие, че то е причина за много от нашите най-тежки нещастия; и особено за това разпространено и растящо недоверие в задълженията на държавата и тревога за частните права, които отекват от единия край на континента до другия. Такива са, общо взето, ако не и изцяло, резултатите от нестабилността и несправедливостта, с която фракционният дух е белязал нашата държавна администрация.

Под фракция аз разбирам някакъв брой граждани, били те мнозинство или малцинство от цялото, обединени и движени от някакъв общ импулс на страст или интерес, враждебен на правата на другите граждани или на постоянните и съвкупни интереси на общността.

Има два начина да се лекуват пакостите от фракционерството: единият – чрез отстраняване на причините му, другият – чрез контролиране на последиците му.

Отново има два начина за отстраняване причините за фракциите: единият – чрез унищожаване на свободите, необходими за съществуването им; другият – като се припишат на всеки гражданин еднакви мнения, еднакви чувства и еднакви интереси.

За първото лекарство е най-вярно да се каже, че то е по-лошо от болестта. Свободата е за фракционерството като въздух за огъня, храна, без която то моментално издъхва. Но няма да е

по-малка лудост да се отмени свободата, необходима за политическия живот, понеже подхранвала фракционерството, отколкото да се желае унищожаването на въздуха, необходим за живота, понеже придавал на огъня разрушителната му сила.

Второто решение е толкова неприложимо, колкото първото е абсурдно. Докато разумът на човека продължава да греши и той има свободата да си служи с него, ще се формират и различни мнения. Докато съществува връзката между разума и себелюбието му, възгледите и чувствата ще си влияят взаимно; и първите ще бъдат целите, с които се свързват вторите. Разнообразието в способностите на хората, от което произтичат правата на собственост, е не по-малко непреодолимо препятствие за еднаквостта на интересите. Защитата на тези способности е първата цел на държавното управление. От защитата на различните и неравни способности за придобиване на собственост веднага следва притежаването на различни степени и видове собственост, а от влиянието на последните върху чувствата и възгледите на съответните собственици произтича разделянето на обществото на различни интереси и партии.

По този начин скритите причини за фракционерството се коренят в природата на човека; виждаме ги навсякъде в различна степен на активност, според различните условия в гражданското общество. Стремещт към различни мнения относно религията, относно управлението и по много други въпроси – както умозрителни, така и практически; привързаност към различни водачи, честолюбиво борещи се за върховенство и власт, или към личности от друг вид, чиито съдби са интересни за човешките чувства – те на свой ред са разделили човечеството на партии, запалили са ги с взаимна омраза и са ги направили много по-склонни да се дразнят и потискат взаимно, отколкото да си сътрудничат за общото благо. Толкова е силно това предразпо-

ложение на човечеството да изпада във взаимна ненавист, че където не се вижда никакъв сериозен повод, най-незначителни и нереални разлики са достатъчни, за да подпалят неприятелските чувства и да възбудят най-яръсти конфликти. Но най-честият и траен източник на фракции е разнообразното и неравно разпределение на собствеността. Тези, които имат, и тези, които нямат собственост, винаги са формирали различни интереси в обществото. Тези, които са кредитори, и тези, които са длъжници, се различават по същия начин. Интересът на земевладелеца, интересът на индустриалеца, интересът на търговеца, интересът на финансиста и множество по-дребни интереси по необходимост израстват в цивилизованите държави и ги разделят на различни класи, задвижвани от различни чувства и възгледи. Регулирането на тези разнообразни и противоречиви интереси представлява главната задача на съвременното законодателство и въвлича духа на партиите и фракциите в необходимите и обикновени действия на управлението.

Никой не може да бъде съдник на собствената си кауза, защото личният интерес непременно би изкривил неговата преценка и, много вероятно, би накърнил неговата почтеност. На същото, дори на по-силно основание един колективен орган от хора не е подходящо да бъде едновременно и съдия, и страна – а все пак, какво са много от най-важните законодателни актове, ако не такива съдебни решения, наистина, незасягащи правата на единични личности, но засягащи правата на големи групи граждани? И какво са различните класи законодатели, ако не защитници и страни по делата, които решават? Предлага ли се закон, засягащ частните дългове? Това е въпрос, по който кредиторите са едната страна, а длъжниците са другата. Справедливостта изисква между тях да има баланс. Но страните са и трябва да си бъдат сами съдии; и най-многобройната страна, или, с други думи,

най-могъщата фракция трябва да се очаква да спечели. Трябва ли местните производители да бъдат поощрявани и до каква степен, чрез ограничения върху чуждестранните производители? Това са въпроси, които биха се решавали различно от земевладелските и промишлените класи и вероятно никоя няма да ги решава с единствената грижа за справедливостта и публичното благо. Разпределението на данъците върху различните видове собственост е закон, който изисква най-прецизно безпристрастие; въпреки това може би няма законодателен акт, който да предлага по-големи възможности и изкушения на господстващата партия да потъпче принципите на справедливостта. Всеки шилинг, с който те ще претоварят малцинството, е шилинг, спестен за собствения им джоб.

Безсмислено е да се говори, че просветените държавници ще бъдат способни да регулират тези конфликтни интереси и ще ги накарат да се подчиняват на публичното благо. Просветените държавници няма да са винаги на власт. А пък в много случаи такова регулиране е възможно, само ако се вземат предвид косвени и далечни съображения, които рядко биха надделели над непосредствения интерес, който едната партия може да намери в пренебрегването правата на другата или в благополучието на цялото.

Изводът, към който се насочваме, е, че *причините* за фракционерството не могат да се отстранят и че спасението може да се търси само в средствата за контрол на *последниците* му.

Ако фракцията не представлява мнозинство, спасението се дава от републиканския принцип, който позволява на мнозинството да проваля опасните и намерения с обикновено гласуване. Тя може да парализира управлението, тя може да разтърси обществото, но тя няма да може да извърши и маскира своето нарушение под клаузите на Конституцията. От друга страна, когато фракцията е мнозинство, формата на народното управление

й позволява да пожертва за властническата си страст или интерес както публичното благо, така и правата на другите граждани. Да се гарантират публичното благо и частните права срещу заплахата от такава фракция и в същото време да се запазят духът и формата на народното управление е голямата цел, към която са насочени нашите изследвания. Нека добавя, че това е разковничето, което може да спаси тази форма на управление от хулите, от които тя е страдала досега, и да я препоръча за оценка и одобрение от човечеството.

С какви средства може да се постигне тази цел? Очевидно само с едно от двете – или завладяването на мнозинството от еднаква страст или интерес трябва да бъде предотвратено, или мнозинството, завладяно от такава едновременна страст или интерес, трябва да се лиши (като брой или разпределение) от възможността да съгласува и осъществи планове за потисничество. Ако подтикът и възможността случайно съвпаднат, добре знаем, че не може да се разчита нито на морални, нито на религиозни мотиви като достатъчни задръжки. Те са недостатъчни да спрат индивидуалната несправедливост и насилие, а губят въздействието си пропорционално на броя на заговорниците, т.е. точно когато необходимостта от тях нараства.

От тази гледна точка върху темата може да се стигне до заключението, че чистата демокрация, под която аз разбирам общество, състоящо се от малък брой граждани, които се събират и упражняват властта лично, не може да предложи никакво лекарство за пакостите на фракционерството. Общата страст или интерес почти във всички случаи ще бъдат споделяни от мнозинството; договарянето и съгласуването произтичат от самата форма на управление; и няма нищо, което да спре стремежа да се пожертва по-слабата страна или някой досаден индивид. Затова такива демокрации винаги са били сцени на разми-

рици и борби; винаги са се оказвали несъвместими с личната сигурност или имуществените права; и изобщо са били с толкова кратък живот, колкото бурна е била смъртта им. Политиците-теоретици, които са поддържали този вид управление, погрешно са предполагали, че чрез въвеждането на идеално равенство в политическите права хората едновременно ще бъдат идеално изравнени и уеднаквени по своето имущество, мнения и страсти.

Републиката, под която аз разбирам управление, в което се прилага схемата на представителството, разкрива други перспективи и обещава лекарството, което търсим. Нека изследваме точките, в които тя се различава от чистата демокрация, и ще разберем както природата на лекарството, така и ефикасността, която то ще има в един съюз.

Двете големи разлики между демокрацията и републиката са: първо, делегирането на властта в последната на малък брой граждани, избрани от останалите; второ, по-големият брой граждани и по-голямата територия, върху която последната може да се простре.

Ефектът от първата разлика е, от една страна, да филтрира и либерализира обществените възгледи, като ги пропусне през средата на избран колектив граждани, чиято мъдрост най-добре ще различава истинските интереси на страната и чийто патриотизъм и любов към справедливостта най-малко ще им позволят да ги жертват поради временни или партийни съображения. При такова устройство може даже да се случи обществената воля, изказана от представителите на народа, да бъде по-съзвучна на публичното благо, отколкото ако се изкаже от самия народ, събран за целта. От друга страна, ефектът може да бъде обратен. Хора с фракционерски характер, с местни предубеждения или с опасни замисли могат чрез интриги, подкупи или други средства

първо да получат гласовете, а после да предадат интересите на народа. Произтичащият оттук въпрос е: дали малките или обширните републики са най-благоприятни за избирането на истинските пазители на общото благо; и той явно се решава в полза на последните от две очевидни съображения.

На първо място трябва да отбележим, че колкото и малка да е републиката, представителите ѝ трябва да достигат определен брой, за да се предпазят от заговори в тесен кръг; и че колкото и голяма да е тя, броят им трябва да е ограничен, за да се предпазят от бъркотията на множеството. Значи, понеже броят на представителите в двата случая не е пропорционален на броя на избирателите и е пропорционално по-голям в малката република, следва, че ако процентът на подходящите личности не е по-малък в голямата, отколкото в малката република, първата ще предлага по-голям избор и следователно по-голяма вероятност за подходящ избор.

На следващо място, понеже всеки представител ще бъде избран от по-голям брой граждани в голямата, отколкото в малката република, ще бъде по-трудно за недостойните кандидати да прилагат порочните хитрини, с които твърде често се печелят избори; и след като гласуването на хората е по-свободно, по-вероятно е те да подкрепят кандидати с най-привлекателни качества и най-популярните и утвърдени личности.

Трябва да признаем, че в този, както в повечето други случаи има средно положение, извън което срещаме неудобства. Ако твърде много се увеличи броят на избирателите, представителят им ще бъде твърде слабо запознат с всичките им местни условия и по-дребни интереси; а ако броят се намали много, той ще бъде прекомерно свързан с тях и няма да може да разбира и преследва големите национални цели. Федералната конституция в това отношение представлява щастливо съчетание; големите и

съвкупни интереси са отнесени към националното законодателно тяло, а местните и частните – към щатските.

Другата разлика е по-големият брой граждани и по-голямата територия, които могат да бъдат обхванати под републиканското управление в сравнение с демократичното; и именно това обстоятелство намалява опасността от фракционни комбинации в първото, в сравнение с второто. Колкото е по-малко обществото, толкова по-малко ще бъдат отделните партии и интереси, които го съставят; колкото са по-малко отделните партии и интереси, толкова по-често мнозинството ще се намира в една партия; и колкото по-малък е броят на лицата, съставляващи мнозинството, и по-малка територията, на която се намират, толкова по-лесно те ще уговорят и изпълняват плановете си за потисничество. Разширете обхвата и в него ще влязат по-голямо разнообразие от партии и интереси; така ще е по-малко вероятно едно мнозинство да намери общ мотив да посегне на правата на другите граждани; или ако такъв общ мотив съществува, ще бъде по-трудно за всички, които го споделят, да открият собствена сила и да действат съгласувано. Освен другите пречки, можем да отбележим, че когато има съзнание за несправедливи или позорни цели, общуването винаги се затруднява от недоверие, пропорционално на броя хора, чието единодействие е необходимо.

Следователно ясно се вижда, че същото предимство, което има републиката пред демокрацията при контролиране последиците от фракционерството, го има и голямата република пред малката – има го и един съюз пред щатите, които го съставят. Състои ли се това предимство в избора на представители, чиито просветени възгледи и добродетелни чувства ги издигат над местните предубеждения и интригите на несправедливостта? Не може да се отрече, че представителството в съюза най-вероятно

ще притежава тези необходими дарби. Състои ли се то в по-голямата гаранция, дадена от по-голямото разнообразие на партии, срещу случая някоя партия да надвиши по брой и да потисне останалите? В същата степен ли увеличеното разнообразие на партии, обхванати в съюза, увеличава тази гаранция? Накрая, състои ли се това предимство в по-големите пречки против уговарянето и изпълнението на тайните желания на едно несправедливо и користоно мнозинство? Тук отново големината на един съюз му дава най-осезаемо предимство.

Влиянието на фракционните лидери може да запали огън в техните собствени щати, но няма да може да разпространи общ пожар из другите щати. Религиозна секта може да се изроди в политическа фракция в една част на Конфедерацията, но разнообразието от изповедания, пръснати по цялата ѝ територия, трябва да осигури националните органи срещу всяка опасност от този източник. Увлеченията по книжните пари, по отмяната на дълговете, равното разделяне на имуществото или по всеки друг незаконен или злонамерен проект ще имат по-малко шансове да проникнат в цялото тяло на съюза, отколкото в един негов отделен член, по същия начин, както някоя болест има повече шанс да зарази отделна община или окръг, отколкото цял щат.

Затова в размера и правилното устройство на съюза ние виждаме републиканското лекарство за най-честите болести на републиканското управление. И каквато е степента на удоволствие и гордост да се чувстваме републиканци, такова трябва да бъде усърдието ни да пазим духа и да подкрепяме каузата на федералистите.

Публий [Мадисън]

Статия № 47

Разглеждане и установяване на значението на принципа, изискващ разделението на властите

След като разгледахме общата форма на предложената система за управление и общата маса правомощия, които ѝ се възлагат, преминаваме към изследване на конкретното устройство на това управление и разпределението на тази маса правомощия между съставните му части.

Едно от главните възражения, насаждано от по-уважаваните противници на Конституцията, е предполагаемото нарушаване на политическия принцип, че законодателното, изпълнителното и съдебното ведомство трябва да са разделени и разграничени. Казват, че в структурата на федералната система за управление не е обърнато никакво внимание на тази основна предпазна мярка за защита на свободата. Отделните ведомства на властта са разпределени и смесени по начин, който изведнъж разрушава цялата симетрия и красота на формата и излага някои основни части на сградата на опасност от срутване под непосилния товар на другите части.

Сигурно няма политическа истина с по-голяма вътрешна ценност, подпечатана с авторитета на най-просветените покровители на свободата, от тази, на която се базира възражението. Концентрирането на всички власти – законодателна, изпълнителна и съдебна – в едни и същи ръце, били те на един човек, на няколко или на много, били те наследствени, самоназначени или изборни, справедливо може да се нарече не друго, а тирания. Следователно, ако федералната Конституция действително можеше да се обвини в концентриране на властите или в смесване на властите с опасна тенденция към такова концентрира-

не, не биха били нужни никакви други аргументи, за да се предизвика всеобщо отхвърляне на системата. Ще ми се да вярвам обаче, че на всички ще им стане ясно, че обвинението не може да издържи и че принципът, на който то се опира, е бил напълно погрешно разбран и приложен. За да изградим правилни представи по този важен предмет, би било целесъобразно да изследваме смисъла, в който запазването на свободата изисква трите големи клона на властта да бъдат разделени и разграничени.

Оракулът, с който винаги се съветват и когото цитират по тази тема, е знаменитият Монтескьо. Ако и да не е автор на това безценно правило в политическата наука, той има най-малкото заслугата да го разкрие и представи най-убедително на вниманието на човечеството. Нека се опитаме, на първо място, да си обясним неговото разбиране по въпроса.

Британската конституция е била за Монтескьо това, което Омир е бил за дидактичните специалисти по епическа поезия. Както последните са смятали произведенията на безсмъртния певец за идеален модел, от който трябва да се извеждат принципите и законите на епическото изкуство и по който трябва да се съдят всички подобни произведения, така и този велик политически учен е смятал Конституцията на Англия за образец, или по собствения му израз, за огледало на политическата свобода, и е дал под формата на фундаментални истини основните принципи на тази конкретна система. Тогава, за да бъдем сигурни, че в този случай не бъркаме неговото разбиране, нека се обърнем към източника, от който е извлечен принципът.

При най-повърхностен поглед върху Британската конституция се вижда, че законодателното, изпълнителното и съдебното ведомство по никой начин не са напълно разделени и разграничени едно от друго. Изпълнителният магистрат представлява не-

разделна част от законодателната власт. Само той има прерогатива да сключва с чуждестранни суверени договори, които при определени ограничения имат силата на законодателни актове. Всички членове на съдебното ведомство се назначават от него, могат да бъдат отстранени от него при поискване от двете палати на Парламента и образуват, когато той поиска да се съветва с тях, един от конституционните органи. Единият клон на законодателното ведомство представлява и голям конституционен съвет при изпълнителния ръководител, а пък, от друга страна, този съвет е единственият носител на съдебната власт за случаите на „импийчмънт“, а във всички останали случаи е върховен апелативен съд. Съдиите са също толкова дълбоко свързани със законодателното ведомство, че често присъстват и участват в разискванията му, макар да не им е даден законодателен глас.

От тези факти, по които се е водил Монтескьо, ясно може да се стигне до заключението, че казвайки „Не може да има свобода там, където законодателната и изпълнителната власт са обединени в едно лице или ръководен орган“, или „ако съдебната власт не е отделена от законодателната и изпълнителната власт“, той не е имал предвид, че тези ведомства не бива да имат никакво *частично участие* или никакъв *контрол* във взаимните си действия. Неговото схващане, както поясняват собствените му думи, а още по-решително – както се вижда от любимия му образец, не може да означава нищо друго, освен че където *цялата* власт на едното ведомство се упражнява от същите ръце, които притежават *цялата* власт на друго ведомство, там фундаменталните принципи на свободното устройство се погазват. Така би било и с конституцията, изследвана от него, ако кралят, който е единственият върховен магистрат, притежаваше също пълната законодателна власт или върховното управление на правосъдието, или ако цялото законодателно тяло притежаваше

върховната съдебна власт или върховната изпълнителна власт. Това обаче не е сред пороците на тази конституция. Магистратът, облечен с цялата изпълнителна власт, не може сам да направи закон, макар да може да сложи вето на всеки закон; нито може да раздава лично правосъдие, макар да държи назначението на онези, които го раздават. Съдиите не могат да упражняват изпълнителни прерогативи, макар и да са издънки от изпълнителното стъбло, нито пък някакви законодателни функции, макар с тях да се консултират законодателните съвети. Законодателното тяло като цяло не може да извърши никакъв съдебен акт, макар че със съвместното действие на два от клоновете му съдиите могат да бъдат сваляни от длъжност и макар един от клоновете му да притежава съдебни правомощия като последна инстанция. Освен това законодателното тяло като цяло не може да упражнява никакъв изпълнителен прерогатив, макар един от клоновете му да представлява върховна изпълнителна власт, а друг, при „импийчмънт“ на трети, да може да преследва и осъди всички подчинени служители в изпълнителното ведомство.

Основанията, на които Монтескьо гради своя принцип, още един път показват неговото разбиране. „Когато законодателната и изпълнителната власт са обединени в едно лице или орган – казва той, – не може да има никаква свобода, защото ще възникнат опасения да не би *един и същ* монарх или сенат да *приемат* тиранични закони, за да ги *изпълняват* по тираничен начин.“ И още: „Ако съдебната власт се съедини със законодателната, животът и свободата на поданика ще бъдат изложени на произвол, защото *съдията* тогава ще бъде *законодател*. Ако тя се съедини с изпълнителната власт, *съдията* би се държал с цялата ярост на *потисника*.“ Някои от тези основания са обяснени попълно в други пасажки, но както кратко са формулирани тук, те в достатъчна степен определят значението, което влагаме в тази знаменита максима на този знаменит учен.

Ако погледнем конституциите на отделните щати, откриваме, че въпреки емоционалните и понякога неподходящи термини, с които е записана тази аксиома, няма нито един случай, в който отделните ведомства на властта да се държат абсолютно разделени и разграничени. [...]

Публий [Мадисън]

Статия № 48

Продължение на същата тема с оглед на средствата за придаване практическа сила на този принцип

В последната статия беше показано, че разгледаният там политически принцип не изисква законодателните, изпълнителните и съдебните ведомства да бъдат напълно разделени едно от друго. По-долу се заемам да покажа, че ако тези ведомства не са дотолкова свързани и преплетени, че да дават на всяко конституционен контрол над другите, степента на разделение, изисквана от концепцията като необходима за свободното управление, не може никога да бъде постигната на практика.

Всички приемат, че правомощията, принадлежащи по право на едната от властите, не бива да бъдат пряко и изцяло упражнявани от коя да е от другите две власти. Също толкова очевидно е, че никоя от тях не трябва да притежава, пряко или косвено, отменително право над другите при прилагане на съответните им правомощия. Не може да се отрече, че властта има завоевателски нрав и че тя трябва да бъде възпирана от прекрачване на предписаните ѝ граници. Следователно, след като на теория разграничихме отделните видове власт според характера им на законодателна, изпълнителна и съдебна, следващата и най-трудна задача е да се осигури известна практическа безо-

пасност за всяка срещу посегателствата на другите. Каква трябва да бъде тази безопасност е големият проблем, който трябва да решим.

Дали ще бъде достатъчно да обозначим точно границите на тези ведомства при изграждането на държавното управление и да се надяваме на тези хартиени прегради срещу завоевателския дух на властта? Това е сигурността, на която главно са разчитали съставителите на повечето американски конституции. Но опитът ни убеждава, че ефективността на тази мярка е била силно надценена; че една по-адекватна защита е жизнено необходима за по-слабите срещу по-могъщите съставки на управлението. Законодателното ведомство навсякъде разширява сферата на дейността си и въвлича цялата власт в своя вихрен водовъртеж.

Основателите на нашите републики заслужават толкова огромна почит за мъдростта, проявена от тях, че няма по-неприятна задача от тази, да се посочват грешките, които те са допуснали. Уважението към истината обаче ни задължава да отбележим, че те нито за момент не са отмествали погледа си от заплахата за свободата в лицето на разрасналите се и всеобхватни прерогативи на наследствения владетел, поддържани и укрепвани от наследствения клон на законодателната власт. Те не са се досещали за опасността от узурпациите на законодателите, които, съсредоточавайки цялата власт в едни ръце, би трябвало да доведат до същата тирания, с каквато заплашва узурпирането от страна на изпълнителната власт.

При една система на управление, която дава многобройни и широки прерогативи в ръцете на наследствения монарх, изпълнителната власт напълно оправдано се разглежда като източник на опасност и се наблюдава с цялата подозрителност, която стремежът към свобода би трябвало да събуди. При демократич-

ното управление, когато множеството хора упражняват лично законодателните функции и поради невъзможността за редовно събиране и съгласувани действия те са непрекъснато заплашени от честолюбивите интриги на изпълнителните магистрати, може с право да се очаква при някой благоприятен случай тиранията да се надигне от същата посока. Но при една република с представително управление, където изпълнителното ръководство е грижливо ограничено както по обсег, така и по продължителност на властта си и където законодателната власт се упражнява от събрание, обсебено поради предполагаемото влияние върху народа от непоколебима увереност в силата си, събрание, което е достатъчно многобройно, за да изпитва всички страсти, движещи множеството, и все пак не е толкова многобройно, че да бъде неспособно да преследва целите на своите страсти със средствата, диктувани от разума – именно срещу властолюбивите инициативи на тази институция народът трябва да насочи всичките си подозрения и да употреби цялата си предпазливост.

Законодателната власт дължи превеса си в нашите системи на управление и на други обстоятелства. Понеже нейните конституционни правомощия са едновременно по-широки и по-малко определени в точни граници, тя може с по-голяма лекота да маскира под сложни и непреки разпоредби посегателствата си към съседните ведомства. Нерядко в законодателните органи е въпрос на тънка разлика да се определи дали действието на конкретна разпоредба се простира или не отвъд сферата на законодателството. От друга страна, понеже изпълнителната власт е ограничена в по-тясно поле и е по-проста по характер, а съдебната власт е оградена с още по-забележими жалони, проектите за узурпация от страна на някое от тези ведомства веднага биха се издали и разобличили сами. И това не е всичко: понеже само законодателното ведомство има достъп до джобове на

хората и по някои конституции има пълна свобода на действие, а според всичките има преобладаващо влияние над заплащането на работещите в другите ведомства, последните стават зависими и това улеснява още повече посегателствата на първото.

Потвърдих със собствения ни опит истинността на казаното по тази тема. Ако беше необходимо да се провери този опит с отделни доказателства, те биха могли да се множат до безкрай. Бих намерил свидетел във всеки гражданин, който е участвал или се е интересувал от делата на държавното управление. Бих могъл да събера изобилни документи в дневниците и архивите на всеки щат в съюза. Но като по-сбито и същевременно убедително доказателство бих се обърнал към примерите с два щата, засвидетелствани от два безупречни авторитета.

Първият пример е с Вирджиния – щатът, който изрично е обявил в Конституцията си, че трите големи ведомства не бива да бъдат смесвани. Авторитетът в негова подкрепа е г-н Джеферсън, който, освен другите си предимства при коментиране работата на правителството, е бил негов върховен ръководител. За да предадем напълно представите, които му е внушил опитът по този въпрос, ще бъде необходимо да цитираме един пространен пасаж от неговите много интересни *Бележки за щата Вирджиния*, с. 195: „Всички правомощия на управлението – законодателни, изпълнителни и съдебни, принадлежат на законодателния орган. Съсредоточаването им в едни ръце не е нищо друго, освен деспотично управление. Никакво утешение не е, че тези правомощия се упражняват от множество ръце, а не от една-единствена. Сто седемдесет и три деспота сигурно са толкова тиранични, колкото и един. Нека тези, които се съмняват, си спомнят Венецианската република. Не ни утешава и фактът, че те са избрани от самите нас. *Изборният деспотизъм* не е управлението, за което се борихме; трябва ни такова, което е не

само основано на принципите на свободата, но и в което правомощията на властта да са така разделени и балансирани между отделните ръководни органи, че никой да не може да прекрачи законните си граници без да бъде ефективно проконтролиран и спрян от другите. По тази причина събранието, което приемаше акта за устройство на управлението, заложи в основата му принципа, че законодателната, изпълнителната и съдебната власт трябва да са отделни и разграничени, така че никое лице да не може да упражнява правата на повече от една от тях едновременно. *Но не беше предвидена бариера между тези отделни власти.* Членовете на съдебната и изпълнителната власт бяха оставени да зависят от законодателната по отношение издръжката на службите им, а някои от тях и по отношение подновяването на службата. Следователно, ако законодателите изземат изпълнителните и съдебните правомощия, едва ли ще бъде оказана съпротива, нито пък, ако бъде оказана, ще има ефект, защото в такъв случай те могат да облекат действията си във формата на актове на законодателното събрание, което ще ги направи задължителни за другите клонове на властта. И те наистина *в много случаи решаваха дела, които би трябвало да се оставят на съдебно разискване, а ръководенето на изпълнителната власт през цялото време на сесията им става обичайно и привично.*“

Вторият щат, който ще взема за пример, е Пенсилвания, а другият орган на властта е Съветът на цензорите, който се събирал през 1783 и 1784 г. Една част от задълженията на този орган, както е отбелязано в Конституцията, беше „да следи дали Конституцията се спазва във всичките ѝ части и дали законодателният и изпълнителният клон на управлението изпълняват дълга си като защитници на народа, а не си присвояват или упражняват други или по-големи пълномощия от възложените

им от Конституцията“ . В изпълнение на тази задача съветът по необходимост е стигнал до сравняване както на законодателните, така и на изпълнителните действия с конституционните правомощия на тези ведомства; от изброените факти, за чиято вярност се подписват и двете страни на съвета, става ясно, че Конституцията е била флагрантно нарушавана от законодателите в най-разнообразни и важни случаи.

Били са приети голям брой закони, като се е нарушавало без всякаква явна необходимост правилото, изискващо всички законопроекти от публичен характер предварително да се отпечатват за обсъждане сред народа, макар това да е една от предпазните мерки против погрешни законодателни актове, на която главно разчита Конституцията.

Нарушавана е конституционната процедура за съд със съдебни заседатели и са присвоявани права, които не са делегирани от Конституцията.

Узурпирани са правомощия на изпълнителната власт.

Заплатите на съдиите, които Конституцията изрично изисква да бъдат фиксирани, от време на време са променяни, а дела, отнасящи се към съдебното ведомство, често са били изтегляни за решаване в компетенцията на законодателния орган.

Желаещите да видят отделните детайли, скрити зад всяко от горните изречения, отправяме към дневниците на съвета, които са под печат. За някои от тях може да се открие, че се дължат на особени обстоятелства, свързани с войната, но в огромната си част те могат да се смятат за естествени рожби на едно зле конституирано управление.

Става явно и това, че изпълнителното ведомство не е било без вина за честите нарушения на Конституцията. Има обаче три забележки, които трябва да се направят в това отношение: *първо*, голяма част от случаите са били или непосредствено пре-

дизвикани от нуждите на войната, или препоръчани от Конгреса или главнокомандващия; *второ*, в повечето останали случаи те са отговаряли или на обявените, или на известните гледища на законодателния орган; *трето*, изпълнителният орган на Пенсилвания се отличава от другите щати по броя на съставляващите го членове¹. В това отношение той прилича и на законодателно събрание, и на изпълнителен съвет. И понеже той, от една страна, е лишен от ограниченията на личната отговорност за актовете на органа, а от друга, черпи увереност от взаимния пример и силата на влиянието си, той, разбира се, по-свободно се впуска в неправомерни действия, отколкото там, където изпълнителният орган се управлява от една ръка или от малък брой ръце.

Заклучението, което основателно извличам от тези наблюдения, е, че простото означаване върху хартия на конституционните рамки на отделните ведомства не е достатъчна предпазна мярка срещу онези посегателства, които водят до тиранично съсредоточаване на цялата управленска власт в едни ръце.

Публий [Мадисън]

Статия № 49

Продължение по същата тема от същата гледна точка

Авторът на *Бележки за щата Вирджиния*, цитиран в последната статия, е приложил към този ценен труд проекта на една конституция, изготвен за представяне на събрание, което се е

¹ Конституцията на Пенсилвания от 1776 г. предвижда колективен изпълнителен орган във вид на Върховен изпълнителен съвет, състоящ се от един член от град Филадельфия и по един от всеки окръг на щата (бел. прев.).

очаквало да се свика през 1783 г. от легислатурата за утвърждаване на конституцията на тази общност. Проектът, както всяко нещо, излязло изпод същото перо, се отличава с един оригинален, изчерпателен и точен начин на мислене; той още повече заслужава вниманието ни, защото разкрива и една гореща привързаност към републиканското управление, и един просветен поглед към опасните тенденции, от които то трябва да бъде пазено. Една от предпазните мерки, предложени в проекта, на която той явно разчита като на последна закрила за по-слабите ведомства на властта от посегателствата на по-силните, е може би изцяло негова собствена и понеже е непосредствено свързана с темата на настоящото изследване, не бива да бъде пропусната.

Неговото предложение е, „когато кои да е два от трите клона на управлението имат еднакво мнение, потвърдено с две трети от всичките им съответни гласове, че е необходимо събрание за промяна на Конституцията или за *изправяне на конституционни нарушения*, за целта да се свиква такова събрание“.

Понеже народът е единственият законен източник на властта и именно от него произтича конституционната харта, според която отделните клонове на управлението упражняват своите правомощия, ще бъде строго съзвучно с републиканската теория да се прибягва до същия изначален авторитет не само когато бъде необходимо да се разширяват, свиват или преправят правомощията на управлението, но и когато някое от ведомствата посегне върху законните правомощия на другите. След като отделните ведомства са съвсем равностойни по условията на общото им назначение, очевидно е, че никое от тях не може да претендира за изключителното или върховното право да установява границите между съответните им правомощия; и как да бъдат предотвратени посегателствата на по-силните или да

бъдат поправени грешките на по-слабите без допитване до самия народ, който като източник на правомощията, единствен може да декларира тяхното действително значение и да наложи тяхното спазване?

В това разсъждение определено има голяма сила и то доказва, че конституционният път към допитвания до народа трябва да бъде трасиран и държан отворен за някои значими и извънредни случаи. Но се явяват необорими възражения срещу предложеното обръщение към народа като редовна мярка за съдържане на отделните видове власт в техните конституционни рамки.

На първо място, тази мярка не предвижда случая на съюзване на две от ведомствата срещу третото. Ако законодателната власт, която притежава толкова много средства за въздействие върху другите ведомства, успее да спечели за своя интерес кое да е от другите две, или дори една трета от неговите членове, останалото ведомство няма да може да се възползва от спасителната разпоредба. Аз обаче няма да се разпростирам върху това възражение, защото може да се мисли, че то е насочено по-скоро срещу модификацията на принципа, а не срещу самия принцип.

На второ място, за възражение по същество срещу принципа може да се смята това, че доколкото всяко допитване до народа говори за някакъв недостатък на системата за управление, честите допитвания до голяма степен ще лишат държавната власт от онази почит, с която времето дарява всяко нещо и без която и най-мъдрите и свободни правителства няма да притежават необходимата стабилност. Ако е вярно, че всички правителства се опират на силата на убеждението, не по-малко вярно е, че силата на убеждението у всеки индивид и практическото му влияние върху неговото поведение много зависят от броя на хо-

рата, които той смята, че споделят същото убеждение. Разумът на човека, както и самият човек, е кротък и предпазлив, когато е оставен сам, и придобива твърдост и увереност пропорционално на броя на хората, с които е свързан. Известно е, че когато примерите, подкрепящи едно убеждение, са както *древни*, така и *многобройни*, те имат удвоен ефект. В една държава на философи това съображение не трябва да се взема предвид. Уважението към законите ще бъде достатъчно дълбоко насадено от гласа на просветения разум. Но държава от философи може да се очаква толкова малко, колкото и онази раса от царе-философи, за която мечтаеше Платон. А във всяка друга държава и най-рационалното правителство не би сметнало за излишно да има на своя страна предразсъдъците на обществото.

Опасността от нарушаване на публичното спокойствие чрез прекалено силно раздухване на публичните страсти е още по-сериозно възражение срещу честото изнасяне на конституционни въпроси за решаване от цялото общество. Въпреки успехите, съпътстващи промените на нашите стари форми на управление, които правят голяма чест на добродетелта и интелигентността на американския народ, трябва да признаем, че експериментите имат твърде щекотлив характер, за да бъдат умножавани без нужда. Трябва да си припомним, че всички съществуващи конституции бяха съставени в обстановка на заплахата, която потискаше най-опасните за реда и съгласието страсти; сред ентузиазизираното доверие на народа към патриотичните му водачи, което задушаваше обичайното разнообразие на мненията по големите национални въпроси; сред всеобщия стремеж за нови и различни форми, предизвикан от всеобщата омраза и негодувание срещу остарялата система на управление; и то преди никакъв фракционен дух, свързан с промените, стоящи пред нас, или със злините, чакащи поправяне, да успее да пусне отро-

вата си в действие. Обикновените ситуации, които ни очакват в бъдеще, няма да предлагат никаква равностойна гаранция срещу предвижданата опасност.

Но най-голямото възражение е, че решенията, които вероятно ще произтичат от такива допитвания, няма да отговарят на целта да поддържат конституционното равновесие на управлението. Видяхме, че републиканското управление има тенденцията да усилва законодателната власт за сметка на другите власти. Следователно обръщанията към народа обикновено ще се правят от изпълнителното и съдебното ведомство. Но независимо от коя страна са направени, дали всяко ведомство ще има равностойни позиции в изпитанието? Да разгледаме тяхното положение. Членовете на изпълнителното и съдебното ведомство са малко на брой и могат да бъдат лично познати само на малка част от народа. Последните, поради начина на назначаването им, както и поради естеството и продължителността на службата, са твърде отдалечени от народа, за да се ползват от неговото предразположение. Първите обикновено са предмет на подозрение, а тяхното управление винаги рискува да бъде опетнено и да стане непопулярно. Членовете на законодателния орган, от друга страна, са многобройни. Те са разпръснати и живеят сред народните маси. Техните роднински връзки, приятелства и познанства обхващат голяма част от най-влиятелните слоеве на обществото. Характерът на техните публични задължения предполага те да имат лично влияние сред народа и да бъдат непосредствени доверени пазители на народните права и свободи. При тези предимства едва ли може да се очаква противната страна да има еднакви шансове за благоприятен изход.

Но законодателите не само ще могат да защитят най-успешно своята кауза пред народа. Много е вероятно те самите да бъдат избрани за съдии. Същото влияние, което им е спечелило изби-

ране в легислатурата, ще им спечели място в конвента. Дори това да не се случи с всички, то вероятно ще стане с мнозина, а съвсем сигурно – с онези водещи фигури, от които зависи всичко в такива колективни органи. Накратко, конвентът ще се състои главно от хора, които са били, в момента са, или очакват да станат членове на ведомството, чието поведение се критикува. Те следователно ще бъдат страна в самия спор, който трябва да решават.

Все пак може понякога допитванията да се правят в по-малко неблагоприятни условия за изпълнителното и съдебното ведомство. Узурпациите на законодателите могат да бъдат толкова флагрантни и прибързани, че да не позволят никаква благовидна маскировка. Една силна партия сред самите тях може да се съюзи с другите клонове на властта. Изпълнителната власт би могла да бъде в ръцете на особено популярна сред народа личност. При такава ситуация общественото решение може да бъде по-малко изкривено от предразположения в полза на законодателите. Но въпреки всичко, никога не може да се очаква то да се обърне към действителната същност на въпроса. То неизбежно ще бъде свързано с духа на съществуващите партии или с партиите, възникнали от самото поставяне на въпроса. Решението ще бъде свързано с изтъкнатите личности, имащи широко влияние в обществото. То ще бъде произнесено от същите тези хора, които са били инициатори или противници на мерките, за които се отнася решението. Следователно *страстите*, а не *разумът* на обществото ще бъдат съдии. Но именно разумът на обществото трябва да контролира и регулира държавното управление. Страстите трябва да бъдат контролирани и регулирани от управлението.

В последната статия видяхме, че само декларациите в написаната конституция не са достатъчни, за да държат отделните ведомства в рамките на законните им правомощия. От нас-

тоящата статия следва, че инцидентните допитвания до народа няма да бъдат нито правилна, нито ефективна мярка за тази цел. Доколко биха могли да бъдат адекватни мерките от друг характер, съдържащи се в горесцитирания проект, не е предмет на нашата статия. Някои от тях без съмнение са базирани на здрави политически принципи, а всички те са съставени с изключително остроумие и точност.

Публий [Мадисън]

Статия № 50

Продължение на същата тема от същата гледна точка

Може би ще ни кажат, че вместо *инцидентните* допитвания до народа, уязвими от гледна точка на повдигнатите възражения, *периодичните* допитвания са правилното и адекватно средство за *предотвратяване и поправяне на нарушенията на Конституцията*.

Ще ни обърнат внимание, че при разглеждането на тези средства сме се ограничили до пригодността им за *налагане* на Конституцията чрез съдържане на отделните ведомства на властта в предписаните им рамки, без специално да ги разглеждаме като средства за *поправяне* на самата Конституция. На пръв поглед, допитванията до народа на фиксирани периоди са почти толкова неподходящи, колкото и допитванията по конкретни случаи според възникването им. Ако допитванията са разделени от къси интервали, мерките, които трябва да се преразглеждат и поправят, ще са скоросни и ще бъдат свързани с всички обстоятелства, допринасящи за опорочаването и извращаването на резултатите от инцидентните промени. Ако допитванията са отдалечени едно от друго, същата забележка ще важи за всички

неотдавнашни мерки; а пък доколкото отдалечеността на другите е благоприятна за безпристрастното им разглеждане, това предимство е неотделимо от неудобствата, които го уравновесяват. На първо място, далечната перспектива за обществено порицание ще бъде много слаба преграда за ексцесиите, до които може да достигне властта, подтикната от конюнктурни мотиви. Можем ли да си представим, че набегът на едно законодателно събрание, състоящо се от сто–двеста представители, нетърпеливо устремени към някоя желана цел и престъпващи ограниченията на Конституцията в стремежа си към нея, ще бъде спряно от заплахата за критично разглеждане на поведението им в бъдеще, отдалечено на десет, петнадесет или двадесет години? На второ място, нарушенията често ще са нанесли вредите преди да бъде приложена целителната мярка. И на последно място, ако горното не се случи, нарушенията биха станали трайни, биха пуसнали дълбоки корени и няма да бъде лесно да се отстранят.

Схемата за ревизиране на Конституцията с цел да се поправят неотдавнашни нейни нарушения, както и за други цели, фактически е изпитана в един от щатите. Една от темите на Съвета на цензорите, който се събира в Пенсилвания през 1783 и 1784 г., е била, както видяхме, да разследва „дали Конституцията е била нарушена и дали законодателното и изпълнителното ведомство са си присвоявали права едно на друго“. Този важен и нов експеримент в политиката заслужава особено внимание от няколко гледни точки. В някои отношения той, като единичен експеримент, извършен при донякъде особени обстоятелства, може би ще се сметне за не съвсем категоричен. Но по отношение на разглеждания случай той привежда някои факти, които бих се осмелил да оценя като пълна и убедителна илюстрация на моите разсъждения.

Първо. От имената на господата, които съставят съвета, се вижда, че някои от най-активните му членове са били и активни

водещи фигури в партиите, които по-рано са съществували в щата.

Второ. Вижда се, че същите активни и водещи членове на съвета са били активни и влиятелни членове на законодателната и изпълнителната власт през периода, който ще разгледаме; били са дори защитници или противници на самите мерки, които е трябвало да бъдат подложени на конституционна проверка. Двама от членовете са били вицепрезиденти на щата, а няколко други са били членове на изпълнителния съвет през седемте предходни години. Един от тях е бил спикер, а няколко други през същия период са били изтъкнати членове на законодателното събрание.

Трето. Всяка страница от техните протоколи свидетелства за влиянието на всички тези обстоятелства върху духа на разискванията им. През цялото време на работата на съвета той е бил разцепен на две твърди и непримирими части. Този факт се признава и оценява със съжаление от самите тях. Дори и без това признание, начинът на работата им ни дава не по-малко убедително доказателство. По всички въпроси, колкото и да са били маловажни сами по себе си или да не са били свързани един с друг, едни и същи имена неизменно се противопоставят в графите „за“ и „против“. Всеки непредубеден наблюдател би могъл да твърди без опасност да сбърка и в същото време, без да цели очернянето на една от страните или на някое лице, че, за съжаление, *страстите*, а не *разумът* са доминирали решенията им. Когато хората разсъждават спокойно и свободно върху множество разнообразни въпроси, те неизбежно стигат до различни мнения по някои от тях. Когато те са водени от обща страст, убежденията им, ако изобщо могат да се нарекат така, стават еднакви.

Четвърто. Най-малкото е проблематично дали решенията на този орган в няколко случая не тълкуват погрешно рамките,

определени на законодателното и изпълнителното ведомство, вместо да ги върнат и поставят в границите, дадени им от Конституцията.

Пето. Тъй и не разбрах дали решенията на Съвета по конституционните въпроси, били те правилно или погрешно формулирани, са могли да променят практиката, основана на законодателни тълкувания. Ако не греша, в един случай дори излиза, че тогавашните законодатели са отхвърлили тълкуванията на съвета и фактически са спечелили борбата.

Така този цензурен орган едновременно доказва със своите изследвания съществуването на болестта, а със своя пример – неефективността на лекарството.

Този извод не може да се обезсили от твърдението, че щатът, в който е проведен експериментът, е бил по времето на тази криза и дълго преди нея силно разбунен и разстроен от партийни ежби. Трябва ли да се предполага, че през някой бъдещ седемгодишен период в същият щат няма да има партии? Трябва ли да се предполага, че някой друг щат през същия или какъвто и да е друг период ще бъде застрахован от партийни борби? Такова събитие не бива нито да се предполага, нито да се желае, защото ликвидирането на партиите означава или всеобща тревога за безопасността на обществото, или пълно ликвидиране на свободата.

Ако се вземе такава предпазна мярка, щото от избраните от народа органи за ревизия на предишното управление да се изключат всички лица, свързани с управлението за даден период от време, трудностите няма да бъдат отстранени. Отговорната задача вероятно ще се падне на хора с по-малки способности, които в други отношения няма да са много по-добри. Дори и те да не са били лично свързани с администрацията и затова да не са участвали непосредствено в мерките, които се проверяват, те вероятно ще са свързани с партиите, засегнати от тези мерки, и ще са били избрани с техните цветове.

Публий [Мадисън]

Статия № 51

Продължение и заключение на същата тема от същата гледна точка

Какво средство, в края на краищата, трябва да изберем, за да поддържаме на практика необходимото разделение на правомощията между отделните ведомства, както е предвидено в Конституцията? Единственият отговор е, че щом всички тези външни мерки се оказват неадекватни, недостатъкът може да се оправя, ако вътрешната структура на управлението се изгради така, че отделните му съставни части чрез взаимните си отношения да се удържат на правилните им места. Без да се опитвам да развивам пълно тази важна идея, ще си позволя няколко общи забележки, които биха я представили в по-ясна светлина и биха ни позволили да си изградим по-правилна преценка за принципите и структурата на държавното управление, замислено от конвента. За да бъде поставена надлежна основа за това отделно и разграничено упражняване на различните правомощия на управлението, признато до определена степен от всички като необходимо условие за съхраняване на свободата, очевидно всяко ведомство трябва да има своя собствена воля и следователно трябва да бъде така устроено, че членовете му да имат колкото може по-малка роля в назначаването на членовете на другите ведомства. Ако този принцип се спазва строго, той би изисквал всички назначения във върховните изпълнителни, законодателни и съдебни органи да произхождат от един и същ източник на власт – народа, – но чрез канали, които да нямат никаква връзка помежду си. Може би такава схема за изграждане на отделните ведомства не би била толкова трудна на практика, колкото изглежда на теория. Нейното осъществяване обаче би се придружавало от някои трудности и допълнителни разходи. Следователно

трябва да се допуснат някои отстъпления от принципа. В частност, при конституирането на съдебното ведомство може да не бъде целесъобразно да се настоява за строгото му спазване: първо, понеже за членовете му важат особени изисквания, най-важното е да се намери начин на избор, който най-добре осигурява тези изисквания; второ, защото несменяемите назначения на длъжностите в това ведомство бързо ще изтрият всяко чувство на зависимост от органа, който ги е извършил.

Също толкова очевидно е, че членовете на всяко ведомство трябва да са колкото може по-независими от членовете на другите по отношение на заплатите, получавани за техните длъжности. Ако изпълнителният магистрат или съдиите не са независими от законодателите в това отношение, тяхната независимост във всяко друго би била чисто формална.

Но голямата гаранция срещу постепенното концентриране на отделните власти в едно ведомство се състои в това, да се дадат на тези, които управляват всяко ведомство, необходимите конституционни средства и лични мотиви за съпротива срещу посетелствата на другите ведомства. Мерките за защита в този случай, както и във всички други, трябва да се направят съизмерими с опасността от нападение. На честолюбието трябва да се противопостави честолюбие. Интересите на един човек трябва да се свържат с конституционните права на поста му. Може да е петно за човешката природа, че такива хитрости се оказват нужни, за да се овладеят злоупотребите в управлението. Но какво е самото държавно управление, ако не най-голямото петно за човешката природа? Ако хората бяха ангели, нямаше да има нужда от никакво управление. Ако ангели трябваше да управляват хората, нямаше да бъде нужен нито външен, нито вътрешен контрол над управлението. При изграждането на система за управление, която трябва да се прилага от хора върху хора, го-

лямата трудност се състои в следното: на първо място, трябва да дадете възможност на системата да контролира управляваните, а на второ място – да я накарате да контролира себе си. Зависимостта от народа без съмнение е главният контрол върху управлението, но опитът е научил човечеството, че са необходими допълнителни предпазни мерки.

Тази политика на компенсиране на липсата на по-добри мотиви с противоположни и конкурентни интереси може да се проследи в цялата система на човешките отношения, както лични, така и публични. В частност, виждаме я въплътена във всяко йерархично разпределение на властта, където постоянната цел е да се разделят и устроят отделните ведомства, така че всяко да бъде задръжка за другото; така че частният интерес на всеки индивид да бъде страж на публичното благо. Тези изобретения на благоразумието са не по-малко необходими при разпределянето на върховните правомощия в държавата.

Не е възможно обаче да се даде на всяко ведомство еднакво право на самозащита. При републиканската форма на управление законодателната власт доминира по необходимост. Изходът от това неудобство е да се раздели законодателството на различни клонове и чрез различни начини на избиране и различни принципи на действие те да се направят толкова малко свързани един с друг, колкото позволява характерът на общите им функции и общата им зависимост от обществото. Може да се окаже необходима дори защита от опасни посегателства чрез още предпазни мерки. Както тежестта на законодателната власт изисква тя да бъде разделена, слабостта на изпълнителната власт може, от друга страна, да изисква тя да бъде укрепена. Абсолютното право на вето по отношение на законодателния орган на пръв поглед изглежда естественото средство за защита, с което трябва да бъде въоръжен изпълнителният магистрат. Но

може би това няма да бъде нито съвсем безопасно, нито достатъчно само по себе си. При обикновени случаи то може да не бъде използвано с необходимата решителност, а при извънредни случаи с него може да бъде вероломно злоупотребено. Не може ли този дефект на абсолютното вето да бъде поправен с някаква обусловена връзка между това по-слабо ведомство и по-слабия клон на по-силното ведомство, чрез която последният да бъде накаран да подкрепи конституционните права на първото, без да бъде прекалено откъснат от правата на собственото ведомство?

Ако са справедливи принципите, на които се основават тези забележки, в което съм убеден, и те се приложат като критерий към конституциите на отделните щати и към федералната Конституция, ще се види, че ако последната не им отговаря идеално, то първите са безкрайно по-неспособни да издържат такава проверка.

Освен това има още две съображения, особено приложими към федералната система на Америка, които представят тази система от много интересна гледна точка.

Първо. В унитарната република цялата власт, взета от народа, се предава за прилагане на една система за управление, а узурпациите се предотвратяват чрез разделяне на управлението на разграничени и отделни ведомства. В съставната република на Америка властта, взета от народа, първо се разделя между две разграничени системи за управление, а после делът, даден на всяка, се подразделя между разграничени и разделени ведомства. Оттук възниква двойна сигурност за правата на народа. Различните управления ще се контролират едно друго, а в същото време всяко ще контролира себе си.

Второ. При републиката е много важно не само обществото да се пази срещу потискане от управниците му, но и да се пази

една част от обществото от несправедливостта на друга част от него. Различните класи граждани неизбежно имат различни интереси. Ако мнозинството е обединено от общ интерес, правата на малцинството ще бъдат застрашени. Има само два начина за избягване на това зло: единият, като се създаде в общността независима от мнозинството воля, т. е. воля, независима от самото общество; другият – чрез включване в обществото на толкова много отделни видове граждани, че несправедливото обединяване на мнозинство от цялото да стане малко вероятно, ако не практически невъзможно. Първият начин господства при всички управления с наследствена или самоназначена власт. Това в най-добрия случай не е нещо повече от привидна гаранция, защото една независима от обществото власт може както да изразява несправедливите възгледи на мнозинството, така и справедливите интереси на малцинството, а може да се обърне и срещу двете страни. Пример за втория метод е федералната република на Съединените щати. Докато цялата власт в нея произлиза и зависи от обществото, самото общество ще бъде разделено на толкова много части, интереси и класи граждани, че правата на личността или на малцинството ще бъдат слабо застрашени от корисни комбинации на мнозинството. При едно свободно управление сигурността за гражданските права трябва да бъде еднаква с тази за религиозните права. В единия случай тя се състои в многообразието на интересите, а в другия – в многообразието на вероизповеданията. Степента на сигурност и в двата случая ще зависи от броя на интересите и вероизповеданията, а за него може да се предположи, че зависи от големината на страната и броя на хората, попадащи под една система на управление. Този поглед върху темата би трябвало особено да издигне една целесъобразна федерална система в очите на всички искрени и разумни приятели на републиканското управление, за-

щото той показва, че колкото повече територията на съюза се дели на по-ограничени конфедерации или щати, точно толкова се улесняват потисническите комбинации на мнозинството; възможната при републиканската форма сигурност за правата на всяка класа граждани намалява; следователно стабилността и независимостта на друг елемент на управлението трябва да бъдат пропорционално увеличени като единствена останала гаранция. Справедливостта е целта на държавното управление. Тя е целта на гражданското общество. Тя винаги е била и винаги ще бъде преследвана, докато бъде постигната или докато свободата бъде загубена в преследването. За едно общество, чиято форма на управление позволява на по-силната фракция лесно да се обедини и да потиска по-слабата, може с право да се каже, че в него цари анархия както в първобитното общество, където послабият индивид не е защитен от насилието на по-силния; както в последното несигурността на условията подсказва дори на по-силните индивиди да се подчинят на едно управление, което би защитило и слабите, и самите тях, така и в първото по-могъщите фракции или партии постепенно ще бъдат подтикнати от същия мотив да пожелаят управление, което да защитава всички партии – както по-слабите, така и по-мощните. Едва ли можем да се съмняваме, че ако щатът Роуд Айланд беше отделен от Конфедерацията и оставен сам на себе си, несигурността на правата при народната форма на управление в такава ограничена територия щеше да се демонстрира с такива повтарящи се притеснения от страна на партизански мнозинства, че скоро щеше да се поиска някаква форма, изобщо независеща от народа, и то с гласовете на самите котерии, чието лошо управление е доказало нуждата от нея. В разширената република на Съединените щати, сред огромното разнообразие от интереси, партии и вероизповедания, които тя обхваща, една коалиция на мнозинството от цялото общество рядко би се осъществила върху дру-

ги принципи, освен тези на справедливостта и общото благо; доколкото по този начин за малцинството ще има по-малка опасност от страна на мнозинството, то ще има и по-малко поводи да се осигурява безопасността му чрез въвеждане в системата за управление на воля, независима от мнозинството, или, с други думи, на воля, независима от самото общество. Въпреки изказаните противни мнения, доказано е и е много важно, че колкото е по-голямо обществото (оставайки в сферата на практически осъществимото), толкова по-способно е то да се самоуправлява. И за щастие на *републиканската кауза*, практическата сфера може да се разширява до много голяма степен чрез разумно модифициране и дозиране на *федералния принцип*.

Публий [Мадисън]

ТОМАС ДЖЕФЕРСЪН

Томас Джеферсън (1743–1826) е третият президент на САЩ (1801–1809). Автор на Декларацията за независимостта, един от „отците-основатели“ на американската Конституция, губернатор на Вирджиния.

Ранните политически съчинения на Джеферсън са посветени на каузата на северноамериканските колонии, стремящи се към независимост. Още в ранните си трудове той е силно повлиян от Джон Лок и се опитва да приложи неговата политическа теория за оправдаване на Войната за независимост. До края на живота си остава убеден защитник на демократичната форма на управление, която единствена дава възможност на гражданите да излъчат „естествената аристокрация на нацията“.

Джеферсън е противник на тенденцията към концентриране на власт в централното федерално правителство и дори в по-късните си съчинения упреква Конгреса, че узурпира правомощията на щатските власти по същия начин, по който Короната е нарушавала правата на американските колонии. Към края на живота си става основател на Университета на щата Вирджиния, воден от убеждението, че всеобщото публично образование е основната гаранция за стабилността на демокрацията.

Преводът е направен от Борис Попиванов специално за настоящата антология; използвано е следното издание: Thomas Jefferson. *Democracy*. Selected and introduced by Saul Padover. New York, Greenwood Press, 1970.

ЗА ДЕМОКРАТИЧНОТО УПРАВЛЕНИЕ

(откъси от речи и писма)

Обществата съществуват под три форми, всяка от които е достатъчно различна от другите. Първо, общества без управление, като при нашите индианци. Второ, общества с управление, при което волята на всеки един упражнява справедливото си влияние: както става в Англия, в по-малка степен, и в нашите Щати – в по-голяма. Трето, общества с насилническо управление, какъвто е случаят във всички други монархии и в повечето от републиките. За да се добие представа за нещастieto да се живее при последните, те трябва да бъдат видени на практика. Това е управление на вълците над овцете. Без да съм напълно сигурен, се съмнявам, че първото състояние е най-доброто. Убеден съм обаче, че то е несъвместимо с наличието на по-многобройно население. Второто състояние има много добри страни. Мнозинството от хората, които живеят в него, се радват на значителна степен свобода и щастие. То има и своите лоши страни: основната от тях е нестабилността, на която е изложено. Но сравним ли го с потисничеството на монархиите, то губи значение. Дори това зло води до добро. То спира израждането на управлението и подхранва всеобщото внимание към публичните дела. Твърдя, че няма нищо лошо от време-навреме да има по някой малък бунт, който е толкова необходим в политическия свят, колкото бурите – в природния. Вярно е, че неуспешните бунтове като цяло затвърждават посегателствата над правата на хората, които са ги предизвикали. Съзнаването на тази истина трябва да смекчи честните републикански управници при налагането на наказания на бунтовниците дотам, че да не ги обезсърчава докрай. Това е лекарството, от което крепкото здраве на едно управление се нуждае.

Пази Боже ние да останем двадесет години без подобно разбунтуване. Народът не може да бъде добре осведомен винаги и за всичко. Колкото по-важни са погрешно разбраните факти, толкова по-недоволна ще е онази част от него, която ги разбира погрешно. Ако не се протестира при такова погрешно разбиране, това значи летаргия, а тя предвещава смъртта на публичната свобода. Вече единадесет години откак тринадесет щата имат независимост. За това време е имало един бунт. Това прави едно разбунтуване за век и половина за всеки щат. Коя друга страна някога е съществувала век и половина без бунт? И коя страна може да съхрани своите свободи, ако нейните управници не бъдат предупреждавани от време-навреме, че народът им пази духа на съпротивата? Позволете им да вземат оръжие. Изходът е да ги упътите към фактите, да им простите и да ги умиротворите. Какво е загубата на няколко живота за век или два? Дървото на свободата трябва периодично да се полива с кръвта на патриоти и тирани. Това е естественият му тор...

Самият аз не съм привърженик на едно твърде енергично управление. То винаги е потисническо. На практика то дава на управниците много свобода за сметка на народа. Последният бунт в Масачузетс причини повече тревога, отколкото според мен би следвало... Няма страна, освен нашата, в която да наблюдаваме такова затишие. Нито пък някаква степен на власт в ръцете на правителството предотвратява въстанията. В Англия, където ръката на властта е по-тежка, отколкото при нас, рядко минават пет-шест години без въстание. Във Франция, където тя е още по-тежка, но по-малко деспотична, както твърди Монтескьо, отколкото в други страни, и където винаги има двеста или триста хиляди души, готови да вдигнат въстание, избухнаха три за трите години, които прекарах там, във всяко от които участваха повече хора, отколкото в това в Масачузетс, и бе про-

лята доста повече кръв. В Турция, където всяко кимване на деспота значи смърт, въстанията са част от всекидневие. Да сравним отново свирепите опустошения на техните бунтове с реда, умереността и едва ли не самозатихването на нашите. И накрая да решим кое по-добре съхранява мира – активността на управлението или информирането на хората. Последното е най-сигурният и най-легитимният мотор на управлението. Образовайте и информирайте целия народ. Позволете му да види, че е в негов интерес да съхранява мира и реда, и той ще ги съхранява. И не е нужно кой знае колко образование, за да го убедите в това. Той е единствената сигурна опора за запазването на нашата свобода. В крайна сметка моят принцип е, че волята на мнозинството трябва да надделее. Ако мнозинството одобрява предложената Конституция във всичките ѝ части, то аз на драго сърце ще го подкрепя с надеждата, че то ще я поправи винаги, когато открие, че тя не работи добре.

Казват също, че нашите правителства – както федералните, така и щатските – искат по-голяма възможност да действат и че е трудно да възпираш индивидите и щатите да вършат лоши неща. Това е вярно и представлява неудобство. От друга страна, трябва да признаем, че възможностите за действие, които абсолютистките правителства извличат от въоръжената сила – а това е ефектът на щика, държан постоянно опрян в гърдите на всеки гражданин, и много напомня спокойствието на гробищата, – също имат своите неудобства. Претегляме двата варианта и избираме първия. Сравнете броя на злините, сторени безнаказано от граждани като нас, с тези, сторени от едноличния суверен в други страни, и последните ще се окажат по-многобройни, по-потискащи мисленето и по-унизителни за достойнството на човека.

Зная наистина, че някои честни люде се боят, че републиканското управление не може да бъде силно и че нашето управле-

ние не е достатъчно силно. Но нима честният патриот при пълното разгръщане на успешен експеримент би изоставил управлението, което досега ни е дало свобода и стабилност, поради теоретичния и въображаем страх, че може да се случи така, че на същото това управление, което е най-голямата надежда на света, може да не му достигне енергия, за да се съхрани? Не мисля така. Напротив, вярвам, че това е най-силното управление на Земята. Вярвам, че то е единственото, при което всеки човек, призован от закона, ще застане под неговото знаме и ще посрещне нарушенията на публичния ред като своя лична грижа. Понякога казват, че на човек не бива да се има доверие дори дотолкова, че да управлява сам себе си. В такъв случай може ли да му се има доверие да управлява другите? Или сме намерили ангели във вида на крале, които да го управляват? Нека историята отговори на този въпрос.

Писмо до Джеймз Мадисън, 1787 г.

* * *

Заставам зад идеята щатите да запазят за себе си правомощията, които не са дали на Съюза, както и зад идеята законодателният орган на Съюза да запази конституционния си дял в разделението на властите; не подкрепям идеята всички правомощия на щатите да бъдат прехвърлени на Централното правителство, които правомощия, от своя страна, да бъдат прехвърлени на изпълнителния му клон.

Заставам зад това, правителството да бъде строго, пестеливо и неусложнено и да използва всички възможни икономии от публичните приходи за изплащането на националния дълг; и съм срещу това, постовеите и заплатите да нарастват само с цел

създаване на привърженици и за увеличаване по всякакъв начин на публичния дълг, изхождайки от принципа, че той е като благословия за обществото.

Заставам зад идеята да разчитаме за защита на страната си само на нашата милиция до момента на едно истинско нападение и съм за такъв морски флот, който само да охранява бреговете и пристанищата ни от плячкосвания като тези, които сме преживели; и съм срещу това, в мирно време да поддържаме постоянна армия, която да всява страх у хората; не съм за това, да има флот, който ще ни донесе много разходи и ще ни въвлече в такива междуособици, че накрая публичното бреме ще бъде огромно и ние ще се окажем смазани от него.

Заставам зад развиването на свободна търговия с всички народи, но без да изпадаме в политическа обвързаност с никого, и минимално или почти никак да не се ангажираме с дипломатически договарености. Не искам нови договори да ни обвързват с кавгите на Европа; не искам да навлизаме в това бойно поле, за да пазим баланса на силите или да участваме в съюзи на кралете, за да воюваме срещу принципите на свободата.

Заставам зад свободата на вероизповеданията и срещу всички интриги, замислени да причинят законовото надмощие на една религия над друга; заставам срещу всички нарушения на Конституцията, които се опитват да заглушат със сила, а не с убеждение всички оплаквания или критики, справедливи или не, на нашите граждани срещу поведението на техните представители.

Заставам зад насърчаването на прогреса на науката във всички нейни клонове и съм против да се подлага на гонение свещеното име на философията, да се плаши човешкия ум със страховити истории, така че да се съмнява в собствения си взор и да се уповава вътрешно на това, което казват другите; да се търсят

подобрения като се гледа назад, а не напред; да се вярва, че управлението, религията, нравствеността и всяка друга наука са се намирали в разцвета на своето съвършенство в епохи на най-мрачно невежество и че никога не би могло да се изобрети нещо по-съвършено от това, което вече е създадено от нашите предци.

Към това ще добавя, че искрено желяех успеха на Френската революция и все още искам тя да завърши с установяването на свободна и добре уредена република, но не съм безчувствен спрямо бруталните набези на французите над нашата търговия.

На първо място в моето сърце стои моята страна. Тук влизат семейството ми, имуществото ми и собственото ми съществуване. Извън това не проявявам интерес към нищо, привързаност към никого, нямам и един мотив да предпочитам някоя нация пред друга, освен съобразно с това, дали е повече или по-малко приятелски настроена към нас.

Писмо до Елбридж Джери, 1799 г.

* * *

Нашата страна е твърде обширна, за да може едно-единствено правителство да направлява всичките ѝ дела. Публичните служители от дистанцията на такова централно правителство и под погледа на своите избиратели не биха били способни, поради самата тази дистанция, да ръководят и контролират всички подробности, необходими за едно добро управление на гражданите; същите тези причини, правещи невъзможен надзора от страна на избирателите, ще доведат до корупция, кражби и прехосничество сред служителите ...

Какво разрастване на полето за измами, спекула, кражби, създаване на служби и службогонство биха се получили при съ-

бирането на властите на всички щати в ръцете на Централното правителство. Истинската теория за нашата Конституция препоръчва като безспорно най-мъдро и най-добро решение щатите да бъдат независими по отношение на всичко във вътрешните си дела и обединени във всичко по отношение на чуждите държави. Нека Централното правителство се ограничи само до международните работи и нека нашите дела бъдат отграничени от тези на всички други държави, с изключение на търговията, с която търговците се справят толкова по-добре, колкото повече свобода им се оставя да работят за себе си – и нашето Централно правителство може да се сведе до много проста организация, която е и много евтина: малко на брой ясни задължения да се изпълняват от малко на брой служители.

Писмо до Гидиън Грейнджър, 1800 г.

* * *

Скъпи сънародници, канейки се да започна да изпълнявам задължения, които засягат всичко скъпо и ценно за вас, уместно е да разберете какво мисля за някои основни принципи на нашето управление и особено за онези от тях, които трябва да формират неговите действия. Ще ги изразя максимално сбито, като изложа общия принцип, но не и всичките му ограничения.

1. Равна и пълна справедливост за всички хора, каквито и да са тяхното положение и религиозни и политически убеждения;

2. Мир, търговия и честна дружба с всички народи, но обвързващи съюзи – с никого;

3. Подкрепа за всички щатски правителства във всичките им правомощия, понеже са най-компетентното управление на местните ни дела и най-сигурната преграда за антиреспубликанските настроения;

4. Запазване на Централното правителство с цялата му конституционна сила като последно убежище за нашия мир у дома и сигурност навън;

5. Бдително отстояване на изборителното право на народа, този умерен и сигурен коректив на злоупотребите, които мечът на революцията е отсякъл там, където мирни средства не са били намерени;

6. Абсолютно подчиняване на решенията на мнозинството – жизненият принцип на републиките, извън който не можеш да се обърнеш към нищо друго, освен към насилието – жизненият принцип и прекият баща на деспотизма;

7. Дисциплинирана милиция – най-добрата ни опора в мирно време и в първите мигове на войната, преди редовната войска да я замени;

8. Върховенство на гражданските над военните власти;

9. Икономичност в публичните разходи, така че бремето върху трудещите се да бъде леко;

10. Честно плащане на дълговете ни и свещено съхраняване на публичната вяра;

11. Насърчаване на селското стопанство и на търговията като негов помощник;

12. Разпространение на информацията и призоваване на всички неправди пред съда на публичния разум;

13. Свобода на религията;

14. Свобода на печата;

15. Свобода на личността под защитата на принципа на *habeas corpus*;

16. Правораздаване чрез безпристрастни съдилища.

Тези принципи изграждат яркото съзвездие, което е стояло пред нас и е насочвало крачките ни през времена на революции и реформи. Умът на нашите мъдrecи и кръвта на нашите герои

са били посветени на постигането им. Те трябва да съставляват същината на политическата ни вяра, съдържанието на гражданското обучение, критерия, по който изпитваме услугите на онези, на които вярваме; и ако се отклоним от тях в мигове на грешка или тревога, нека избързаме да проследим стъпките си и да излезем отново на пътя, който единствен води до мира, свободата и сигурността...

Всички също така следва да имат предвид свещения принцип, че макар волята на мнозинството да трябва да взима надмощие във всички случаи, тази воля, за да бъде правилна, трябва да бъде разумна; че малцинството има равни права с мнозинството, и те трябва да се защитават с еднакви за всички закони, нарушаването на които би било потисничество. Нека тогава, скъпи сънародници, съединим сърцата и умовете си. Нека върнем в обществените отношения тази хармония и обич, без които свободата и дори самият живот не са нищо друго, освен нещо, навяващо тъга. И нека размислим, че премахвайки от своите земи тази религиозна нетърпимост, под чиято власт човечеството толкова дълго кърви и страда, пак ще сме спечелили много малко, ако допуснем политическата нетърпимост – също толкова деспотична, зла и способна на също толкова горчиви и кървави преследвания.

Затова нека смело и уверено следваме своите собствени федерални и републикански принципи, привързаността си към нашия съюз и представителното управление. Милостиво отделени от природата и един широк океан от унищожителния безпорядък на една четвърт от земното кълбо; твърде благородни, за да търпим унижаването на другите; избрали сами своята страна, с достатъчно пространство и за наследниците ни до стотни и хилядно коляно; развили съответния усет за равното ни право на използването на собствените ни способности, на плодовете от на-

шия труд, на почитта и доверието на нашите съграждани, произтичащи не по рождение, а поради нашите действия и оценката им за тях; просветени от една добра религия, изповядвана и практикувана наистина под различни форми, но обединени от честността, истината, умереността, благодарността и любовта към ближния; приемащи и почитащи едно висшестоящо Провидение, чиито милостиви проявления доказват, че то се радва на щастието на човека тук и по-голямото му щастие отвъд – при всичките тези благословени дарове, какво повече е нужно, за да бъдем щастлив и благоденстващ народ?

Обръщение към нацията при встъпване в длъжност като президент на САЩ, произнесено на 4 март 1801 г.

* * *

Но видът на обществото тогава при тези хора [гърците по времето на Аристотел – бел. прев.] е толкова различен от това, което е днес при нас, че според мен малко можем да се поучим от писаното от тях за предмета на управлението. Те имат правилни възгледи за ценността на личната свобода, но не и за структурата на управлението, която би била най-подходяща, за да я съхрани. Те не познават средно положение между демокрацията (единствената чиста форма на република) и увлечението си по аристокрацията или тиранията, независима от желанията на народа. Изглежда не им е хрумвало, че когато гражданите не могат да се срещнат, за да осъществят работата си лично, само те имат правото да изберат посредниците, чрез които да свършат тази работа и че по този начин едно републиканско или народно управление на второто равнище на чистота може да се простира върху всякаква по размер територия.

Цялостният експеримент с управление, което е демократично, но представително, бе и още е запазен за нас. Идеята (заимствана действително от малкия образец, който преди е съществувал в Английската конституция, но вече е загубен) бе приложена от нас повече или по-малко във всички наши законодателни и изпълнителни органи. Въвеждането на този нов принцип на представителна демокрация направи безполезно почти всичко, писано по-рано върху структурата на управлението, и до голяма степен е утешително, ако политическите съчинения на Аристотел или някой друг мислител от древността са били загубени... Най-искреното ми желание е да видя републиканския елемент на народен контрол, доведен до възможния си максимум. Тогава ще вярвам, че управлението ни може да бъде чисто и вечно.

Лична кореспонденция, 1816 г.

* * *

Напълно съм убеден, че ще продължаваме все така успешно векове наред и че, обратно на принципа на Монтескьо, ще се види, че колкото по-голяма е територията, толкова по-устойчиво е републиканското ѝ устройство, стига да се основава не на завоеванието, а на принципите на договора и равенството. Надеждата ми за неговата дълготрайност се гради главно на факта, че увеличаването на средствата за живот върви ръка за ръка с увеличаване на територията, както и на вярата, че хората са склонни да живеят честно, ако такава възможност им бъде предоставена. С утехата на тази вяра в бъдещите резултати от нашите усилия аз вярвам, подобно на други пророци, предричащи далечни събития, че няма да доживея нейното опровергаване.

Подозирам, че опитът ще обори учението, според което малките държави сами по себе си са годни да бъдат републики, наред с други бляскави заблуди, поддържани от Монтескьо и други политически мислители. Навярно ще се окаже, че за да се установи справедлива република (а ние прибягваме до управление, за да съхраним справедливите си права), тя трябва да бъде толкова голяма, че локалният егоизъм никога да не я обхваща; че по всеки отделен въпрос в нейните органи трябва да може да се формира мнозинство, свободно от отделните интереси и следователно даващо неизменно предимство на принципите на справедливостта. Колкото по-малки са обществата, толкова по-остри и разтърсващи са техните раздори.

Имаме шанс да живеем във време, което вероятно ще се запомни в историята със своите експерименти в управлението, провеждани в много по-големи мащаби, отколкото когато и да било. Няма обаче да доживеем да видим резултатите. Днес ние виждаме отхвърлени по-грубите нелепости – като например наследствеността на магистратите, – след като дългият опит вече ги е отрекъл. Но какво трябва да ги замести? На това ще отговарят децата или внуците ни. Можем да се чувстваме удовлетворени от съзнанието, че никога няма да бъде изпробвано нищо толкова глупаво, толкова неправилно, толкова потисническо, толкова разрушително за всяка цел, която би подтикнала честните хора да участват в управлението, колкото това, което техните предци са установили и което техните бащи са се осмелили да съборят... Тъжно е, че усилията на човечеството да си възвърне свободата, от която толкова дълго е било лишавано, ще бъдат придружавани с насилие, с грешки и дори с престъпления. Но докато оплакваме средствата, ние трябва и да се молим за постигането на целта.

Лична кореспонденция, 1817 г.

* * *

Първият принцип на републиканизма е, че *lex-majoris partis* (законът на мнозинството) е фундаменталният закон на всяко общество от индивиди с равни права; да разглеждаме волята на обществото, провъзгласена от мнозинството в едно гласуване за толкова свещена, колкото ако беше единодушна, е първи по важност измежду всички уроци, макар и да е последният сред напълно научените. След като това правило веднъж бъде пренебрегнато, не остава друго, освен това на силата, която завършва по необходимост с военна тирания. Такава бе историята на Френската революция.

Писмо до Вилхелм фон Хумболд, 1817 г.

* * *

Формулирай истинните принципи и се придържай твърдо към тях. Не ги предавай от страх от тревогите на боязливите или поради граченето на богатството срещу силата на народа. Ако е нужно да призовеш опита, обърни се към този на нашите петнадесет или двадесет правителства за време от четиридесет години и покажи къде народът през тези четиридесет години е причинил и половината от злините, които един-единствен деспот би причинил за една-единствена година; или покажи половината от бунтовете и въстанията, престъпленията и наказанията, случили се във всяка държава под кралско управление за същия период. Истинската основа на републиканското управление е равното право на всеки гражданин върху неговата личност и собственост и върху разпореждането с тях. Съпостави с това всеки член на нашата Конституция и провери дали съответства точно на во-

лята на народа. Съкрати законодателния си орган до бройка, подходяща за пълноценна, но дисциплинирана дискусия. Позволи на всеки, който се бие за страната си или плаща данъци, да упражнява справедливото си и равно право да избира. Дай на членовете на законодателния орган да одобряват или отхвърлят на кратки интервали. Остави изпълнителния орган да бъде избран по същия начин и за същия срок от онези, чийто представител ще бъде; и не го прикривай със съвещателен орган, благодарение на който да бяга от отговорност.

Моите принципи, както и тези, които винаги са били поддържани от републиканците, не позволяват отстраняването на човек от работа само поради различия в политическите възгледи. Злоупотребите със служебното положение и упражняването на контрол по служебен път върху свободата на изборите са добри причини за отстраняване.

За да издържим на това (на застрашителния фронт, изправил се срещу републиканските характеристики на нашата Конституция), талантите и добродетелите на страната ни трябва също да бъдат организирани във фронт. Моето желание е да събере около администрацията всички способни и порядъчни люде... Да не се дава никоя служба на човек с по-ниски качества. Добрите принципи, следвани мъдро и честно, задължително ще привържат съгражданите ни към приетия от нас ред на нещата.

Съзнавам до каква степен изоставам в извършването на реформите, които разумът би предложил и опитът би одобрил, ако бях свободен да правя всичко, което намирам за правилно; но когато помислим колко трудно е да помръднеш и раздвижиш голямата машина на обществото, колко невъзможно е внезапно да доведеш разбиранията на цял народ до истинското благо, ни става ясна мъдростта в мисълта на Солон, че не можеш да стоиш повече добро от това, което народът би могъл да понесе.

Последната глава от нашата история дава на човечеството един свършено нов урок. Времената бяха ужасни, но доказаха полезната истина, че добрият гражданин не бива никога да се отчайва от държавата си. Мнозина бяха добрите хора, които напуснаха кораба, смятайки го за обречен. Това за пореден път доказва неверността на учението на Монтескьо, че една република може да се съхрани само на малка територия. Вярно е обратното. Ако територията ни беше дори само една трета от онова, което е, бихме били загубени. Но когато безумието и заблудата, подобно на епидемия, овладеят определени части, останалото се запазва здраво и непокътнато и се държи дотогава, докато братята ни там се излекуват от временните си заблуди.

Ръкописи и лична кореспонденция, 1801–1817 г.

БЕНЖАМЕН КОНСТАН

Анри Бенжамен Констан дьо Ребек (1767–1830) е френски писател и политически мислител, роден в Лозана. Младият протестант с аристократичен произход има възможност да получи прекрасно за времето си образование в Брюксел, в Университета в Ерланген и накрая в Единбург, където попада под влиянието на шотландското просвещение, чиито най-видни представители са Дейвид Хюм и Адам Смит. През 1795 г. се присъединява към либералния кръг в Париж, оформил се около легендарната мадам дьо Стал (Жермен Некер), а през следващата година публикува първите си политически есета.

Без да се впуска в политиката (макар и да е депутат за известно време) и без да се стреми към сериозна академична кариера и чести публикации, трудовете на Констан го превръщат в ярък представител на либерализма през XIX в. Най-важните измежду тях са *За завоевателския дух и за узурпацията* (1813) и *Принципи на политиката* (1815), в които е изградена убедителна защита на модерното понятие за свобода в политическия и икономическия живот.

Настоящият текст представлява убедителна кратка интерпретация на основните принципи на модерната демокрация в сравнение със свободата на древните. Първоначално той е бил подготвен като публична лекция, която е била изнесена в Атене Роял дьо Пари през 1819 г.

Текстът е подбран от изданието: Катя Митова-Яновски и Збигнев Яновски (съставителство и редакция). *Философии на капитализма*. Предвод: Лиляна Анастасова. С., изд. ПЕРО, 1996, 11–35.

ЗА СВОБОДАТА ПРИ ДРЕВНИТЕ, СРАВНЕНА СЪС СВОБОДАТА ПРИ МОДЕРНИТЕ НАРОДИ

Господа,

Възнамерявам да предложа на вниманието ви известни разграничения, твърде нови, между два вида свобода, чиито отлики досега са оставали незабелязани или поне твърде слабо подчертавани. Едната е свободата, която толкова са ценили народите от древността; другата – онази свидна за модерните нации свобода. Ако не се лъжа, уточняването би представлявало двояк интерес.

На първо място, смесването на тези два вида свобода се превърна в причина за много злини през небезизвестните етапи на нашата революция. Франция се оказа изтерзана от безплодни опити, чиито автори, раздразнени от *слабия* си успех, се опитаха да ѝ наложат ползването на нежелани от нея блага и да ѝ оспорят други, които тя желаше.

Второ, призовани от нашата успешна революция (наричам я успешна въпреки крайностите ѝ, защото имам пред очи резултатите ѝ) да ползваме благодеянията на представителното управление, интересно и полезно би било да се запитаме: защо това управление – единственото, в чието лоно днес можем да се радваме на известна свобода и спокойствие – е почти изцяло непознато на свободните нации в древността?

Известни са ми твърденията, че някакви наченки съществуват у едни или други древни народи, в република Лакедемония¹ например или при нашите прадеди галите, но това е погрешно.

¹ Спарта (бел. ред.).

Начело на Лакедемония стояла жреческа аристокрация и в никакъв случай – представително управление. Царската власт била ограничена, но от ефорите², а не от хора, изпълняващи мисия, сходна на онази, с която изборите в днешно време товарят защитниците на нашите свободи. Несъмнено ефорите, чиято институция е установена от царете, били посочвани от народа. Но те са само петима на брой. Тяхната власт била религиозна толкова, колкото и политическа; те участвали в самия механизъм на властта, т.е. в изпълнителната власт; така че прерогативите им, както на почти всички народни магистрати в древните републики, не само че не били преграда пред тиранията, но понякога и самите те се превръщали в източник на непоносима тирания.

Управлението на галите, твърде сходно с това, което една определена партия иска да ни наложи, било едновременно теократично и воинско. Жреците притежавали неограничена власт. Военната каста или аристокрацията разполагала с твърде безочливи и твърде потиснически привилегии. Народът бил без права и гаранции.

В Рим трибуните изпълнявали в известна степен представителна мисия. Те били органи на плебса, подложен след низвергането на царете на сурово робство от винаги една и съща през вековете олигархия. При все това народът пряко упражнявал немалко политически права. Той се събирал да гласува закони, да съди привлечените към отговорност патриции: с други думи, в Рим има само незначителни елементи от системата на представителството.

Тази система е откритие на модерните народи и вие ще видите, господа, че състоянието на човешкия род в древността не позволявало да се установи и утвърди институция от подоб-

² Ефори – така се наричали ежегодно избираните петима спартанци, които упражнявали абсолютен контрол върху царя и сената (бел. ред.).

но естество. Древните народи не можели нито да почувстват нужда от нея, нито да оценят предимствата ѝ. Обществената им организация ги карала да желаят свобода, съвсем различна от онази, която споменатата система ни осигурява.

Беседата ми пред вас е опит да докажа тази истина.

Запитайте се най-напред, господа, какво разбира в наши дни под думата свобода един англичанин, един французин, един жител на Съединените американски щати.

За всеки това означава правото да се подчинява единствено на законите, да не бъде нито арестуван, нито задържан, нито умъртвяван, нито малтретиран по различен начин по прищявка на един или на няколко индивиди. За всеки това означава правото да изразява мнението си, да си избира занятие и да го упражнява, да употребява собствеността си и дори да злоупотребява с нея, да заминава и да се връща без да иска разрешение и без да дава отчет за мотивите и постъпките си. За всеки това означава правото да се събира с други индивиди било за да обсъжда интересите си, било за да изповядва предпочетената от него и неговите съобщници вяра, било просто, за да прекарва своите дни и часове по начин, съответстващ повече на склонностите и представите му. Най-сетне за всеки това означава правото да влияе върху упражняването на властта било чрез определянето на всички или на някои чиновници, било чрез представителства, петиции, молби, които властта малко или много е задължена да вземе под внимание. Сравнете тази свобода със свободата при древните.

Свободата при древните се състои в колективното, но пряко упражняване на повечето части от целия суверенитет, във възможността всички да обсъждат на площада въпросите на войната и мира, да сключват договори за съюз с чужденците, да гласуват закони, да произнасят присъди, да преглеждат сметките, делата, управлението на магистратите, да призовават тези ма-

гистрати пред народа, да ги обвиняват, да ги осъждат или оправдават; но в същото време древните са приемали за съвместимо с тази колективна свобода пълното преклонение на индивида пред властта на общността. Не ще откриете при тях почти никоя от придобивките, съставляващи, както видяхме, свободата в модерните общества. Всички частни действия са подложени на строг надзор. Личната независимост е изпразнена от съдържание – както по отношение на мненията, така и на занятията и най-вече на религията. Възможността всеки сам да избира вярванията си, която за нас е едно от най-ценените ни права, би се приела от древните като престъпление и светотатство. И в неща, съвсем незначителни за нас, властта на общественото тяло се налага и сковавя волята на индивида. В Спарта Терпандър³ не може да добави една струна на лирата си, без се намесят ефорите. Общността се набърква и в свършено домашни отношения. Младият лакедемонеец не може да се вижда свободно със съпругата си. В Рим цензорите безцеремонно обглеждат живота на семействата. Законите определят нравите и понеже нравите включват всичко, нищо не остава извън обсега на законите.

Така в древността индивидът, почти неизменно суверен в обществените дела, е роб във всяка област на частния си живот. Като гражданин той решава дали ще се води война или ще се сключи мир; като частно лице е ограничаван, надзираван, спъван във всяко свое движение; като частица от общественото тяло разпитва, сваля, съди, лишава от имот, праща в изгнание или

³ Поет и музикант, роден в Лесбос, съвременник на Ликург или на Омис според различните версии. Констан говори за един легендарен епизод от живота му: повикан в Спарта от оракула и успял да уталожить зараждащи се безредици, той въпреки всичко бил глобен от ефорите, задето добавил една или няколко струни на лирата си (бел. ред.).

наказва със смърт магистратите или управниците си, а като подчинен на общественото тяло на свой ред може да се окаже лишен от своето обществено положение и длъжности, прогонен, умъртвен по неограничената воля на общността, от която е частица. В модерните времена, напротив, независимият в личния си живот индивид дори и в най-свободните държави само привидно е суверен. Суверенитетът му е ограничен, почти във всички случаи отменен; и ако в определени, ала редки моменти, макар и с редица ограничения и спънки той упражнява този суверенитет, впоследствие неизбежно бива лишен от него.

Тук трябва да спра за малко, господа, и да отговоря предварително на едно вероятно възражение. Има в древността една република, в която личното съществуване не е подчинено на общественото тяло така пълно, както го описах. Тази република е най-известната от всички – досещате се, че имам предвид Атина. Ще се върна по-късно на този въпрос, когато, приемайки истинността на факта, ще ви изложа причините. Ще изясня защо Атина е единствената държава в древността, която толкова много прилича на модерните държави. Навсякъде другаде общественото правораздаване е неограничено. Древните, както отбелязва Кондорсе, нямат никаква представа за лични права⁴. Хората представляват един вид машини, чиито пружини и предавки се регулират от закона. Същата зависимост е характерна и за добрите векове на Римската република: индивидът е, така да се каже, изгубен в нацията, гражданинът – в града.

⁴ Кондорсе пише в своята първа *Записка за общественото възпитание*: „Древните са нямали никаква представа от този вид свобода; целта им дори като че ли е била да я унищожат чрез институциите си. Те са желаели да оставят на хората само представи и чувства, обхванати в системата на законодателството. Според тях природата е създала машини и само законът наглася пружините и насочва действието им“ (*Събрани съчинения*. Т. 7. Париж, 1847–1849, с. 202) (бел. ред.).

Нека сега се върнем към извора на тази съществена разлика между древните и нас.

Всички древни републики са затворени в тесни граници. Най-многолюдната, най-могъщата, най-значителната от тях не може да се мери по площ с най-малката съвременна държава. Ограничената площ неизбежно предопределя войнствения дух на тези републики; всеки народ непрекъснато предизвиква съседите си, а и те на свой ред го предизвикват. Възправяни от нуждата един срещу друг, те непрекъснато воюват и си отправят заплахи. Дори и тези, които нямат желание да стават завоеватели, не могат да захвърлят оръжието, за да не се окажат завоювани. Всеки един плаща за сигурността, независимостта и цялостното си съществуване цената на войната. Тя е постоянният интерес, едва ли не обичайното занимание на независимите държави в древността. И най-сетне, като неотменен резултат от този начин на съществуване, всички държави притежават роби. Грубият труд, а у някои нации и занаятите са оставени в ръце, оковани във вериги.

Модерният свят ни предлага напълно противоположна картина. И най-малките днешни държави са несравнимо по-обширни от Спарта или от Рим в първите пет века от съществуването му. Дори разделението на Европа на няколко държави е по-скоро привидно, отколкото реално, вследствие на напредъка на просвещението. Докато всеки народ някога е представлявал откъснато семейство, роден враг на останалите семейства, сега една и съща човешка маса съществува под различни имена и различни начини на обществена организация, но хомогенна по природа. Тя е достатъчно силна, за да се страхува от варварските орди. Достатъчно просветена е, за да вижда във войната бreme. Неизменният ѝ стремеж е мирът.

Това различие води след себе си още едно. Войната предшества търговията, защото войната и търговията представляват два

различни пътя към една и съща цел: придобиването на нещо желано. Търговията е не нещо друго, а почит към силата на притежателя, изразена от домогващия се до притежание. Тя е опит по взаимно съгласие да се получи благо, за което няма надежда да бъде взето насила. На човек, който винаги е по-силният, и през ум няма да му мине да търгува. Само когато опитът на войната, ще рече употребата на неговата сила срещу друга сила, го изложи на различни видове съпротива и неуспех, той ще е склонен да прибегне до търговия – с други думи, до по-кротко и по-сигурно средство да склони чуждия интерес към съгласие със своя. Войната е импулс, търговията е пресмятане. Но именно затова е неизбежно идването на епоха, когато търговията измества войната. Ние стигнахме до тази епоха.

Не искам да кажа, че в древността не е имало търгуващи народи. Но тези народи са в известен смисъл изключения от общото правило. Времетраенето на една беседа не ми позволява да обрисувам пред вас всички препятствия, на които се е натъквала тогава търговията; впрочем, те са ви известни не по-зле, отколкото на мен и аз ще ви припомня само едно. Непознаването на компаса принуждава древните мореплаватели да се отдалечат колкото може по-рядко от брега. Преминването на Херкулесовите стълбове, т.е. на Гибралтарския пролив, се е смятало за извънредно дръзко начинание. Финикийците и картагенците, най-способните мореплаватели, са се осмелили много късно да се впуснат в него и примерът им дълго остава без последователи. В Атина, за която скоро ще говорим, лихвите при търговия по море били приблизително шейсет на сто, докато обикновената лихва не надвишавала дванайсет на сто – толкова рискована изглеждала далечната търговия.

Освен това, ако имах възможност да се впусна в едно отклонение – твърде дълго за жалост, – щях да ви докажа, господа, с подробности за нравите, обичаите и начините за обмен на древ-

ните народи, занимаващи се с търговия, че дори търговията им е, така да се каже, просмукана от духа на епохата, от войнственния климат и околната враждебност. По онова време търговията е щастливо изключение: днес тя е обичайно състояние, единствена цел, всеобща тенденция, истински живот на народите. Те желаят покой; с покоя – охолство; като извор на охолството – производство. От ден на ден войната става все по-неефикасно средство да се изпълнят желанията им. Възможностите, свързани с нея, не предлагат нито на индивидите, нито на народите облаги, сравними с тези от мирния труд и редовния обмен. При древните една спечелена война означава приток на роби, на данъци, на поделени земи, на обществено и лично богатство. В модерната епоха една спечелена война във всички случаи струва повече, отколкото носи.

Най-сетне благодарение на търговията, на религията, на интелектуалния и нравствен напредък на човешкия род в европейските нации вече няма роби. Свободни хора трябва да изпълняват всички занятия, да задоволяват всички нужди на обществото.

Лесно се долавя, господа, неизбежният резултат от тези различия.

Първо, големината на една страна съответно намалява политическата тежест на всеки индивид. И най-невзрачният жител на републикански Рим и Спарта е представлявал сила. Не е така с обикновения гражданин на Великобритания или Съединените щати. Личното му влияние е неуловим елемент в обществената воля, която налага на управлението своя отпечатък.

На второ място, премахването на робството отнема на свободното население незаेतото време, което му е оставало поради това, че робите вършели почти всичко. Без робите в Атина двайсет хиляди атиняни не биха могли да се препират всеки ден на градския площад.

Трето, търговията, за разлика от войната, не оставя в човешкия живот периоди на бездействие. Постоянното упражняване на политическите права, всекидневното разнищване на държавните дела, споровете, сплетните, цялата въртележка и непрестанното брожение на заговорническите групировки, неизбежните вълнения са необходим пълнеж, ако се осмеля да употреба този израз, в живота на свободните народи през древността, които иначе са щели да линеят под бремето на злокачествено безделие, докато всичко това би носило само неприятности и умора за модерните нации, където индивидът се занимава със своите сделки, с начинанията си, с добитите или преследвани облаги и скланя само за кратко време, и то колкото може порядко, да бъде отклоняван.

Най-сетне търговията вдъхва на хората истинска любов към личната независимост. Търговията осигурява издръжката им, задоволява желанията им без намесата на властта. Тази намеса почти винаги (не зная дори защо казвам почти) е притеснение и пречка. Всеки път, когато колективната власт пожелае да се намеси в частните сделки, тя дразни участниците в тях. Винаги когато властите понечат да се заемат с нашите дела, те го вършат по-зле и с повече разходи.

Споменах ви, господа, че ще ви говоря за Атина, чийто пример сякаш може да бъде противопоставен на някои от моите твърдения, докато всъщност той ги потвърждава.

Атина, както вече признах, е най-отдадената на търговия от всички гръцки републики; затова тя предоставя на гражданите си несравнимо повече свободи, отколкото Рим или Спарта⁵. Ако

⁵ В ръкописа на Констан четем: „Атиняните се ползвали от много по-голяма лична свобода в сравнение със спартанците, защото Атина е била военна, но и търговска република, докато Спарта е била изключително военна. Разликата се усеща във всички форми на обществената организация.

можех да навляза в подробности, щях да ви покажа, че търговията е причината при атиняните да липсват някои от различията между древните и модерните народи. Духът на атинските търговци е близък до духа на днешните търговци. От Ксенофонт научаваме, че по време на Пелопонеските войни те изнасяли капиталите си от континентална Атика и ги пращали из островите на архипелага⁶. Търговията е създала при тях оборот. У Изократ откриваме наченки от употребата на менителници⁷. Така че преценете сами до каква степен техните нрави напомнят нашите. В отношението им към жените ще откриете (отново цитирам Ксенофонт) задоволството на мъжете, когато в дома царуват мир и достойно другарство, ще откриете зачитане на женската податливост спрямо тиранията на природата, затваряне на очи-

В условията както на деспотизъм, така и на свобода войната обединява хората около правителството. Търговията ги отдалечава от него“ (с. 19). В отделна бележка Констан уточнява: „За личната свобода на атиняните вж. Дьо Пау. *Изследвания за гърците*, 1, с. 193.“ Въпросният Дьо Пау пише: „В Атина школите са били съвършено свободни, съвършено независими от магистратите: в тях се дискутирали всички политически системи, естеството на всички закони, духът на всички управления – никой не бил щаден. Философите не тичали да се кланят пред архонтите, демагозите или ареопагитите; често епикурейците не познавали магистратите, нито пък магистратите – епикурейците. Оттук може да се заключи, че най-благоприятната за процъфтяването на изкуствата и науките форма на управление е народната или демократичната уредба; защото хора, изгубили личната си независимост, не биха имали в такава степен амбицията да се просвещават и да просвещават другите. В Атина свободата била такава, че всеки живеел не само според вкусовете, но и според прищевките си...“ (*Философски изследвания за гърците*. Т. 1. Париж, г. 3, с. 228) (бел. ред.).

⁶ Ръкописът цитира: Ксенофонт. *Атинското държавно устройство*, с. 20 (бел. ред.).

⁷ Бележка в ръкописа: „Изократ разказва, че един търговец, който докарал жито в Атина, издал полица срещу търговец на име Стратокъл в един от градовете по Понт Евксинус“ (бел. ред.).

те пред неударжимата власт на страстите, прошка за първата слабост и подминаване на втората⁸. В отношенията им с чужденците ще ги видите да предоставят много граждански права на този, който, дошъл при тях със своето семейство, започва занаят или отваря работилница⁹. Най-сетне ще останете поразени от изключителната им любов към свободата. В Лакедемония, казва един философ¹⁰, гражданите тичат, щом ги повика някой магистрат, докато един атинянин би се отчаял, ако го сметнат за зависим от който и да е магистрат¹¹.

⁸ Бележка в ръкописа: „Докато в домовете царят мир и разбирателство, майките са обкръжени с голяма почит. Съчувстват им дори за страданията, налагани от природата, и когато се поддадат на неударжимата тирания на страстите, първата им слабост се прощава, втората се забравя“ (Ксенофонт. *Диалог между Хиерон и Симоид*) (бел. ред.).

⁹ Бележка в ръкописа: „Да се потърсят доказателства за това гостоприемство. Глава „Производство“. Законите на Солон. Заселените със семействата си в Атина бежанци, започнат ли занаят или някакво производство, добиват правата на граждани. Самюел Пти. *Сборник атически закони*. Кн. 1, раздел III. Плутарх. Солон; Дьо Пау. *Изследвания за гърците*. От споменатите Дьо Пау пише: „В Атина често можело да се наброят 10 000 чужденци, дошли отвред; стига да спазвали законите и реда, те били посрещани дружелюбно навред“ (бел. ред.).

¹⁰ Според ръкописа – Ксенофонт (бел. ред.).

¹¹ Тук в ръкописа следва интересно развитие: „Ако свършено модерният дух на атиняните не е бил забелязван, причината е, че общият дух на епохата влияел върху философите, които винаги пишели в дух, противоположен на националните нрави.“

Малко по-нататък – извънредно интересно допълнение за философите: „При древните единственото съсловие, което се домогва до лична независимост, са философите. Но независимостта на философите ни най-малко не прилича на желаната от нас лична свобода. Тяхната независимост се състои в отказ от всички наслади и връзки в живота. Нашата, обратно, ни е скъпа като гаранция за тези наслади и основа за тези връзки“ (бел. ред.).

И все пак, тъй като редица други обстоятелства, определящи характера на древните народи, са налице и в Атина, тъй като има роби и територията е твърде ограничена, тук също откриваме елементи от присъщата на древните свобода. Народът твори законите, оценява поведението на магистратите, задължава Перикъл да представи равносметка, осъжда на смърт всички военачалници, водили битката при Аргинузите. Също и остракизмът¹² – узаконен и възхваляван от всички тогавашни законодатели произвол, – който ни изглежда възмутителна несправедливост, доказва, че индивидът е все още в голяма степен заробен от върховенството на общественото тяло – нещо, което вече не съществува в която и да е от социално свободните европейски държави днес.

От моето изложение се вижда, че ние не можем да се ползваме от свободата на древните, изразяваща се в активното и постоянно споделяне на колективната власт. Нашата свобода по необходимост се съсредоточава в мирното ползване на личната независимост. В древността всеобщото упражняване на националния суверенитет съвсем не е абстрактно предположение, както в наши дни. Волята на всеки един има реално влияние; изявяването на тази воля носи силно и повтарящо се удовлетворение. Вследствие на това древните са склонни на много жертви, за да запазят политическите си права и участието си в управлението на държавата. Всеки с гордост съзнава какво означава неговият глас и намира в това съзнание за собствената си значимост щедро възмездие.

Това възмездие не е в сила днес за нас. Изгубен в множеството, индивидът почти никъде не забелязва влиянието, което упражнява. Няма случай волята му да налага отпечатъка си

¹² Процедура за временно изключване от общността на гражданин, смятан за опасен (бел. ред.).

върху общността; в неговите очи нищо не удостоверява приноса му. Така че упражняването на политическите права ни осигурява само частица от задоволството, което древните са черпели, докато напредъкът на цивилизацията, съвременната отдаденост на търговията, общуването между народите са умножили и разнообразили до безкрай възможностите за лично щастие.

Оттук следва, че по необходимост ние в много по-голяма степен от древните държим на личната си независимост. Защото, жертвайки тази независимост заради политически права, древните са жертвали по-малкото, за да получат по-голямото, докато същата жертва за нас означава да дадем повече, за да получим по-малко.

Целта на древните е подялбата на обществената власт между всички граждани на една страна. Това наричат те свобода. Целта на модерния човек е сигурността в удовлетворяването на личните стремежи и той нарича свобода гаранциите, които институциите му дават, че ще получи това удовлетворяване.

В началото казах, че поради недолавяне на разликите добронамерени по начало люде ни докараха безброй беди по време на нашата продължителна и бурна революция. Господ да ме опази от прекалено суров упрек към тях: грешките им са разбираеми. Не могат да се четат блестящите страници от Античността, не могат да се проследяват деянията на великите мъже от този период, без да се пробуди незнайно, несравнимо вълнение, което нищо в съвременността не е в състояние да предизвика. Сякаш прастари съставки на едно естество, по-отдавнашно от нашето собствено, се събуждат в нас. Трудно е да не потъгуваш за онези времена, когато човешките способности се разгръщат в предварително очертана посока, но в обширно поприще, окрилни от собствената си сила и с опияняващо чувство за енергия и достойнство; усети ли човек подобна жал, невъзможно е да не се опита да подражава на онова, за което жали.

Ние изживявахме дълбоко това чувство, особено когато имахме злоупотребяващи с властта правителства; без да са силни, те се оказаха потиснически, абсурдни в принципите си, жалки в действията; правителства, чийто двигател бе произволът, а целта – принизяването на човешкия род. А и днес се намират хора, които се осмеляват да възхваляват пред нас тези правителства, сякаш можем някога да забравим, че сме били свидетели и жертви на тяхното упорство и безсилие, както и на рухването им. Целта на нашите реформатори бе благородна и възвишена. Кой от нас не е усещал как сърцето му се разтупква от надежда пред новите пътища, сякаш разкрити от тях? Тежкò и днес на онзи, който не уточнява, че посочването на грешките, допуснати от нашите първи водачи, не означава поругаване на тяхната памет, нито пък отхвърляне на възгледите, проповядвани през вековете от приятелите на човечеството!

Но тези мъже бяха черпили повечето от своите възгледи от произведенията на двама философи, пропуснали да забележат промените в нагласата на човешкия род през последните 2000 години. Може би някога по-обстойно ще разгледам системата на по-прочутия от тези философи – Ж. Ж. Русо, за да покажа, че като пренася в нашите модерни времена един обхват на обществената власт, на колективния суверенитет, присъщ на други векове, макар и движен от най-чиста любов към свободата, този възвишен гений се оказа източник на злощастни оправдания за не един вид тирания¹³. Сочейки онова, което смятам за важна за разбулване грешка, аз несъмнено ще проявя предпазливост в

¹³ Всъщност Констан вече е разгледал критично тезите на Русо в първа глава на „Принципи на политиката“, „За народния суверенитет“. Явно в случая не желае да се позовава на произведение, което го свързва с Наполеон (бел. ред.).

опровержението и уважение в порицаването. Със сигурност не ще се присъединя към хулителите на един велик човек. Когато случайността сякаш ме постави в съгласие с тях по една-едничка точка, започвам да се изпълвам с подозрение към самия себе си; и незабавно усещам, като възмездие за привидното единомислие по някой единствен и частен въпрос, необходимост да се разгранича от тези мними съюзници и да ги заклея.

Тъй или иначе, длъжни сме да поставяме истината над съображенията, които придават такъв блясък на този чуден талант и затвърждават неизмеримата му слава. А и както ще се види, не бива единствено на Русо да се приписва грешката, срещу която възразявам; тя в много по-голяма степен принадлежи на един от следовниците му, не така красноречив, но също толкова непреклонен и хиляди пъти по-краен. Именно него, абат Мабли, можем да видим като главен представител на онази система, която според античните разбирания за свободата изисква гражданите да са напълно подчинени, за да бъде нацията суверенна и индивидът да е роб, за да е свободен народът.

Подобно на Русо и мнозина други, абат Мабли се позовава на древните и приема властта на общественото тяло за свобода, като оттам насетне е готов с цената на всякакви средства да разпростре същата власт върху тази своенравна част на човешкото съществуване, чиято независимост окаява. Навред в съчиненията му се среща съжалението, че подвластни на законите са само действията. Той би искал законите да обхванат и мислите, и най-беглите впечатления, а човекът да бъде преследван неотклонно, без възможност да си намери убежище от тяхната власт. Веднага щом съзре у някой народ погазваща човешкото достойнство мярка, тутакси решава, че е направил откритие, и я предлага за образец; той ненавижда индивидуалната свобода като личен враг и когато изнамери в историята напълно лишена от

нея нация, която да не е имала и понятие от политическа свобода, той неударжимо ѝ се възхищава. Египтяните го докарват до възторг, защото, както заявява, всичко при тях е било уредено от закона – дори отдихът, дори нуждите, всичко е под похлупака на законодателя, всеки миг от денонощието е запълнен с някакво задължение. Дори любовта е представлявала обект на тази височайша намеса и законът ту е отварял, ту е затварял брачното ложе.

Спарта, която свързва републиканските форми със същото заробване на индивидите, въодушевява още по-силно нашия философ. Този обширен манастир му се представя като идеал за съвършената република. Към Атина изпитва дълбоко презрение и с охота би заявил за тази нация, най-достойната в Гърция, онова, което един академик аристократ казва за Френската академия: „Какъв ужасен деспотизъм! Всеки върши каквото си иска.“ Длъжен съм да добавя, че почитаемият велможа говори за Академията такава, каквата беше преди трийсет години.

Грешките на Монтескьо, надарен с по-проницателен разум поради по-хладния си дух, са от малко по-различно естество. Различията, за които говорих, не са му убегнали, но той не стига до истинската причина за тях.

„Гръцките политици – казва той – живеят под републиканско управление и не признават друга сила, освен добродетелите. Днешните политици ни говорят единствено за производство, търговия, финанси, богатство и дори за разкош.“¹⁴

Той приписва тези различия на републиката и на монархията, а те са породени от противоположния дух на древните и на модерните времена. Граждани на републики, поданици на монархии, всички днес се стремят към насладите на живота и не е въз-

¹⁴ *За духа на законите*, III, 3 (бел. Констан).

можно никъде, при съвременното състояние на обществото, да съществуват хора, които да не ги желаят. Народът, който в наши дни е най-привързан към своята свобода, беше преди освобождаването на Франция също така и народът, най-привързан към всички наслади от живота. И той държеше на свободата си най-вече, защото виждаше в нея гаранция за насладите, които търсеше. Едно време там, където имало свобода, лишенията ставали поносими; днес навред, където има лишения, е необходимо и заробване, за да бъдат те понасяни. В наши дни е по-възможно превръщането на един народ от роби в народ от спартанци, отколкото пригаждането на спартанците към свободата.

Хората, издигнати от вълната на събитията начело на нашата революция, поради неизбежното следствие от възпитанието си се оказваха пропити от стародавните и станали неверни вече схващания, възвеличавани от споменатите философи. Метафизиката на Русо, сред която като светкавици блясват върховни истини и пасажии със завладяващо красноречие; непреклонността на Мабли, нетърпимостта му, омразата му към всички човешки страсти, жаждата му да ги подчини до една, крайните му схващания за обхвата на законите, несъответствието между това, което е препоръчвал, и това, което е съществувало, настървението му срещу богатството и дори срещу собствеността – всичко това е пленявало съзнанието на разгорещените от скорошната си победа хора, които след завоюването на законната власт се оказаха склонни да я разпростират повсеместно. Те намериха скъпоценна опора в авторитета на двамата писатели, които безкористно, бичувайки човешкия деспотизъм, превръщат в аксиоми буквата на закона. И учениците пожелаха да упражнят обществената сила, така както тя според техните наставници е била налагана някога в свободните държави. Те повярваха, че всичко трябва да отстъпи пред колективната воля и че всякакви

ограничения върху личните права ще бъдат щедро компенсирани от участието в обществената власт.

Вие знаете, господа, какъв бе резултатът. Свободни институции, изградени с познаване на съвременния дух, биха могли да оцелеят. Възобновената древна постройка се срути, независимо от усилията и от достойните за възхищение героични подвизи. Причината е, че обществената власт навред накърнява личната независимост без да премахва нуждата от нея. Нацията не прие, че идеалната част от един абстрактен суверенитет струва исканите от нея жертви. Напразно ѝ повтаряха, позовавайки се на Русо: законите на свободата са хиляди пъти по-строги от тежкото иго на тираните. Тя не пожела тези строги закони и в изнуреното ѝ съзнание започна да се мярка мисълта, че игото на тираните е за предпочитане. Последвалият опит ѝ отвори очите. Тя видя, че произволът на хората е по-лош и от най-лошите закони. Но и законите трябва да имат граници.

Ако съм успял, господа, да ви внуша гледището, до което по мое убеждение водят тези факти, вие ще признаете с мен истинността на следните принципи:

Най-насъщната нужда днес е личната независимост. Така че никога не трябва да се иска жертването ѝ в името на политическата свобода.

Оттук и следващото заключение: нито една от многобройните и твърде възхвалявани институции, които в древните републики ограничават личната свобода, не е приемлива в модерните времена.

На пръв поглед, господа, тази истина сякаш не се нуждае от особени доказателства. Няколко правителства в наше време като че не проявяват никаква склонност да подражават на републиките от древността. При все това, колкото и малко да им се нравят републиканските институции, към някои републикански

обичаи те изпитват необяснимо за мен влечение. Възмутително е, че това са тъкмо онези обичаи, които позволяват експулсиране, изселване, лишаване от имот. Спомням си, че през 1802 г. в един закон за специалните съдилища бе предложен член, според който във Франция се въвеждаше гръцкият остракизъм; и Господ знае колко на брой красноречиви оратори ни говориха за свободата в Атина и за всички жертви, които съхраняването на свободата изисква от индивида, за да бъде приет този член, който все пак бе оттеглен! А и съвсем неотдавна, когато боязливата власт плахо се опита да насочи изборите в своя полза, един вестник, за който в никакъв случай не може да се каже, че е опетнен с републиканизъм, предложи да се възроди римската цензура, за да бъдат отстранени опасните кандидати.

Това ми дава основание да смятам, че не ще бъде безполезно отклонение от моя страна, ако в подкрепа на твърдението си кажа още няколко думи за тези прехвалени институции.

Атинският остракизъм се основава на хипотезата, че общността има пълна власт над своите членове. При такава хипотеза той изглежда оправдан; в една малка държава, където влиянието на някой силен с кредита, с клиентелата и със славата си индивид е в състояние да противостои на силата на масата, остракизмът може да изглежда полезен. Но сред нас индивидите разполагат с права, които обществото е длъжно да уважава, и личното влияние, както вече изтъкнах, е до такава степен разтворено в множеството равни или надвишаващи го влияния, че всяко посегателство, оправдано с необходимостта да се намали това влияние, е ненужно и следователно – несправедливо. Никой няма правото да изпраща на заточение гражданин, ако той не е осъден от редовен съд по силата на формален закон, който обвързва наказателната мярка заточение с виновното деяние. Никой няма правото да изтръгва гражданина от родината му, зе-

меделеца от земите му, търговеца от сделките му, съпруга от съпругата му, бащата от децата му, писателя от размислите му, стареца от навиците му. Всяко политическо изгнание е политическо покушение. Всяко изгнание, постановено от някакво събрание, уж в полза обществената сигурност, е престъпление на това събрание срещу обществената сигурност, защото тя не може да има друго съдържание, освен спазването на законите, съблюдаването на процедурите и поддържането на гаранциите.

Римската цензура, подобно на остракизма, предполага неограничена власт. В една република, сред чиито граждани – всичките жители на един и същ град – бедността поддържала изключителна простота на нравите, а хората нямали никакво занятие, което да отклонява вниманието им от обществените дела, и постоянно наблюдавали и съдели как се прилага държавната власт, от една страна, цензурата имала по-широко поле за изява, а от друга, произволът на цензорите бил обуздаван от нравствения надзор над тях. Но веднага след като разрастването на републиката, усложняването на обществените връзки, появата на позискани форми на цивилизация отнели на тази институция онава, което ѝ служело едновременно за основа и ограничител, цензурата се изражда дори в Рим. Така че не цензурата е създала добрите нрави; тя е черпила от простотата на нравите могъществото и ефикасността си.

Във Франция произволна институция като цензурата би била едновременно неефикасна и нетърпима. В сегашното състояние на обществото нравите са изтъкани от фини, променливи, неуловими отсенки и биха се оказали по хиляди начини осакатени, ако се направи опит да бъдат прецизирани. Единствено общественото мнение може да ги засегне, само то е в състояние да съди за тях, тъй като природата му е същата. То би възнегодувало срещу всяка реална власт, която ще пожелае да им придаде по-

точно измерение. Ако правителството направи опит, подобно на римските цензори, да упражни своя гнет върху някой гражданин с произволно решение, цялата нация ще се опълчи срещу подобна заповед и няма да одобри решението на властта.

Казаното за пренасянето на цензурата в модерните времена важи и за много други страни на обществената организация, във връзка с които още по-често и по-разпалено се изтъква примерът на Античността. Така е с образованието например. Какви ли не доводи сме чували за необходимостта държавата да наложи влиянието си върху подрастващите поколения, за да ги формира по своя воля, какви ли не много учени цитати са се приваждали в подкрепа на тази теория. Едни след други ни бяха показвани пред очите перси, египтяни, Галия, Гърция и Италия! За Бога, господи, ние не сме нито перси, подчинени на един деспот, нито египтяни, намиращи се във властта на жреците, нито гали, които техните друиди можели да принасят в жертва, нито, най-сетне, гърци и римляни, черпещи от участието в обществената власт утеха за личното си заробване. Ние сме хора на модерните времена и всеки от нас желае да се ползва от правата си; всеки желае да развива способностите си както намери за добре, без да вреди на другите; да бди за развитието на тези способности и у децата, поверени от природата на нашата любов, която е толкова по-просветена, колкото е по-силна, без да разчита на властта, освен за общите средства за просвета, които тя е в състояние да събере – така както пътниците пътуват по нейните шосета, но не приемат наставления накъде да поемат. Религията също е изложена на подобни възпоминания от други времена. Разпалени поборници за единна догма ни припомнят законите на древните срещу чуждите божества и подкрепят правата на Католическата църква с примера на атиняните, пратили Сократ на гибел, задето разклатил многобожието, и с този на Август, кой-

то държал да запази вярата на предците, вследствие на което не след дълго първите християни биват хвърлени на зверовете.

Да не се поддаваме, господа, на подобно преклонение пред някои антични спомени. Живеем в модерните времена и аз желая съзвучна с модерните времена свобода; живеем в монархии и затова смирено моля тези монархии да не заимстват от някогашните републики средства за потисничество.

Личната свобода, повтарям, е истинската модерна свобода. Политическата свобода е гаранция за личната; следователно политическата свобода е абсолютно необходима. Но да се изисква от днешните народи по примера на древните да жертват личната заради политическата свобода, е най-сигурният начин те да изгубят първата; а стигне ли се дотам, не ще закъснее и похищението на втората.

Виждате, господа, че моите наблюдения ни най-малко нямат за цел принизяването на политическата свобода. Аз в никакъв случай не правя от изложените пред вас факти заключенията, които други извличат. От това, че древните са били свободни, а ние не можем да бъдем свободни като древните, те стигат до заключението, че ние сме обречени на робство. Желанието им е да изградят новия обществен ред с ограничен брой елементи, единствените според тях годни за днешния свят. Тези елементи са: предразсъдъците, за да бъдат плашени хората; егоизмът, за да бъдат покварявани; леконравието, за да бъде подкопан здравият им разум; низките наслади, за да бъдат развращавани; деспотизмът, за да бъдат направлявани, и това, което е крайно необходимо – позитивни знания и точни науки, за да служат по-добре на деспотизма. Нелепо би било, ако такъв се окаже резултатът от четиридесет столетия, през които човешкият дух се е сдобивал с все нови нравствени и физически възможности: не смея дори да го помисля.

Различията между нас и древността според мен водят до напълно противоположни заключения. Не гаранцията трябва да бъде отслабена, а ползването трябва да се разшири. Аз не призовавам към отказ от политическата свобода, аз искам гражданска свобода, съчетана с различни форми на политическата свобода. Управляващите вече нямат както в древността правото да си присвояват беззаконна власт. А почерпаната от законен източник власт носи много по-ограничени, отколкото някога права за упражняване на едно произволно надмощие върху индивидите. И днес ние имаме същите права, каквито сме имали винаги: вечното право да одобряваме законите, да обсъждаме интересите си, да съставляваме неотделима част от общественото тяло, чиито членове сме. В същото време правителствата са получили нови задължения. Напредъкът на цивилизацията, настъпилите през вековете промени вменяват на властта повече уважение към навичките, чувствата и независимостта на индивида. Тя е длъжна по-предпазливо и по-внимателно да посяга към тях.

Това удържане на властта в точните рамки на задълженията ѝ отговаря и на нейния интерес, защото, ако удовлетворителната за съвременниците свобода се различава от онази, към която са се стремили древните, възможният в Античността деспотизъм става днес немислим. От това, че в много по-малка степен, отколкото те са могли да си позволят, се занимаваме с политическата си свобода и във всекидневието си сме много по-слабо пристрастени към нея, може да се стигне понякога до прекомерно и винаги погрешно занемаряване на осигурените от нея гаранции; но в същото време ние много повече от древните държим на личната си свобода и ще я браним, ако е застрашена, с много повече умение и упорство, а и разполагаме със средства за защита, каквито те са нямали.

Търговията прави още по-нетърпим произвола, прилаган спрямо нашето съществуване, тъй като сделките ни са много по-разнообразни и произволът на свой ред би бил задължен да се множи, за да ги обхване. Търговията освен това улеснява избягването на произвола, защото променя естеството на собствеността и от тази промяна тя става почти неуловима.

Търговията придава на собствеността ново качество – обръщението; без обръщение собствеността е само ползване; властта винаги може да повлияе върху ползването, защото е в състояние да го прекрати; но оборотът поставя невидима и непреодолима преграда пред подобна намеса на обществената власт.

Последствията от търговията отиват дори още по-далеч: тя не само освобождава отделните лица, но и създавайки кредита, поставя властта в зависимост.

Парите, казва един френски автор, са най-опасното оръжие на деспотизма; ала в същото време те са най-могъщата му спирачка; кредитът зависи от общественото мнение; тук силата е безполезна, парите могат да се скрият или да изчезнат, всички операции на държавата – да се прекратят. Кредитът не е имал това значение при древните; техните правителства са били по-силни от частните лица; в наши дни частните лица са по-силни от политическите власти; богатството е мощ, приложима във всеки един миг, по-приложима към всички интереси и следователно – по-реална и по-въздействаща; властта заплашва, богатството възмездява; от властта се убягва чрез измама, а за да се спечели благоразположението на богатството, трябва да му се служи; богатството ще надделее.

Като следствие от същите причини личното битие не е така обвързано с политическото битие. Индивидите могат да пратят надалеч богатствата си; те пренасят със себе си всички наслади на личния живот; търговията е сближила нациите и ги е довела

до почти сходни нрави и навици; предводителите могат и да враждуват, народите са съграждани.

На властта не ѝ остава друго, освен да се примири; свободата ни е необходима и ние ще я имаме; но понеже необходимата ни свобода е различна от тази на древните, тя се нуждае от различно организиране в сравнение с онова, което е подходило на античната свобода. При нея, колкото повече време и сили човек отделял за упражняването на политическите си права, толкова по-свободен се е чувствал; при желаната от нас свобода колкото повече време за следването на нашите лични интереси ни оставя упражняването на политическите ни права, толкова по-скъпа ни е свободата.

Ето как се ражда, господа, необходимостта от системата на представителство. Тази система не е нищо друго, освен такава организация, чрез която една нация натоварва шепа индивиди с онова, което сама не може или не иска да върши. Бедният сам се занимава с делата си, богатият наема управители. Това е историята на древните и на модерните нации. Системата на представителството е пълномощно, дадено на известен брой хора от целия народ, за да защитават интересите му, защото той няма време непрекъснато сам да ги защитава. Но ако не са безумци, богатите хора, които имат управители, внимателно и строго проверяват дали тези управители изпълняват дълга си, дали не са небрежни, подкупни или некадърни; и за да преценят стопанската дейност на своите мандатъори, предпазливите упълномощители грижливо следят как вървят делата, които са им поверили. По същия начин народите, прибегнали до системата на представителството, за да се радват на предпочетената от тях свобода, трябва да упражняват действен и постоянен надзор върху своите избраници и да си запазват правото след не много дълги срокове да ги отстраняват, ако са излъгали

очакванията, и да им отнемат властта, с която са злоупотребили.

Защото от разликите между свободата в древността и днешната свобода произтича един по-различен вид опасност за последната.

Заплахата за античната свобода идва от съсредоточаването на вниманието единствено в споделянето на обществената власт и пренебрегване на личните права и удовлетворения на хората.

Опасността за модерната свобода е заложена в това, че, съсредоточени в ползването на личната си независимост и преследването на частните си интереси, ние сме склонни твърде лесно да се откажем от участие в упражняването на политическата власт¹⁵.

Обладателите на властта не пропускат случай да ни окуражат в този път. Те са готови с неимоверна охота да ни спестят всякакви затруднения, освен подчинението и плащането! Те ще заявят: „Каква е в крайна сметка целта на всичките ви усилия, подтикът за вашия труд, предметът на вашите надежди? Нима не е щастието? Е, добре, оставете на нас да се занимаваме с него и ние ще ви го осигурим.“ Не, господа, нека да не се поддаваме! Колкото и трогателна да е такава нежна загриженост, по-добре е да помолим властта да си остане в нейните граници. Да се задоволи да бъде справедлива; щастието си е наша грижа.

Бихме ли могли да сме щастливи чрез ползването, ако то се окаже отделено от гаранциите? И откъде да ги вземем тези гаранции, ако се откажем от политическата свобода? Подобен отказ би бил лудост, господа – лудост, подобна на онази, която

¹⁵ Пасажът очевидно напомня известните страници на Токвил за източниците на централизацията при демократичните нации и за вида деспотизъм, който може да предизвика затваряне на хората в частните им интереси (вж. *За демокрацията в Америка*. Ч. 4, по-специално гл. V и VI) (бел. ред.).

проявява човек, градящ върху пясък къща без основи, защото щял да живее на първия етаж.

Впрочем дали е истина, че щастието от какъвто и да е вид съставлява единствената цел на човешкия род? Ако е така, попрището ни би се оказало твърде стеснено, назначението ни – съвсем принижено. Няма човек, който, ако приеме да се принизи, да потисне нравствените си способности, да принизи желанията си, да се откаже от делата си, от славата, от дълбоките и благородни чувства, да не би могъл да блаженства в затъпление. Не, господа, аз свидетелствам за тази най-добра част от нашата природа, това възвишено безпокойство, което ни преследва и измъчва, тази страст да увеличаваме познанието и да развиваме способностите си; ние сме призвани от съдбата не за голо щастие, а за усъвършенстване и политическата свобода е най-могъщото, най-енергичното средство за усъвършенстване, с което небесата са ни дарили.

Задължавайки всички граждани без изключение да изследват и опознаят най-съкровените си интереси, политическата свобода разчупва границите на техния дух, облагородява мислите им, установява помежду им един вид интелектуално равенство, което съставлява славата и могъществото на един народ.

Също така вижте как една нация израства с установяването на първата институция, която ѝ предоставя редовно упражняване на политическата свобода. Вижте как нашите сънародници от всички класи и всички професии излизат от кръга на обичайните си занимания и частния си поминък и изведнъж се озовават на равнището на високата мисия, която Конституцията им отрежда, и проникателно избират, енергично отстояват, разобличават измамите, не се поддават на заплахите, благородно се съпротивяват на ласкателствата. Вижте как чистият, дълбок и искрен патриотизъм тържествува в градовете ни и внася живителен дух дори в махалите, просмуква работилниците, раздвижва се-

лата, кара правдивия и разсъдлив ум на орача хранилник и на съобразителния търговец да осъзнаят правата и да осмислят необходимостта от гаранции и те, запознати от историята с понесените страдания и не по-малко просветлени относно средствата за отстраняването им, обгръщат с поглед цяла Франция и изразяват националната благодарност с гласовете си, като възнаграждават за трийсетгодишната му вярност към принципите най-именития защитник на свободата¹⁶.

Следователно, господа, въпросът съвсем не е да избираме единия от двата вида свобода, за които ви говорих, а да се научим да ги съчетаваме. Институциите, както заявява известният историк на средновековните републики¹⁷, трябва да осъществяват предначертанията на човешкия род и тяхната задача ще е толкова по-успешно изпълнена, колкото по-голям брой граждани издигнат те до възможно най-високо нравствено достойнство.

Работата на законодателя в никакъв случай не е завършена, ако е успял единствено да осигури спокойствие за народа. Дори когато народът е доволен, остава още много за правене. Необходимо е институциите да завършат нравственото възпитание на гражданите. Със зачитане на личните им права, с уважение към независимостта им и без да смущават заниманията им, институциите са длъжни да утвърждават тяхното влияние върху обществените дела, да ги призовават да подкрепят с решимостта си и като гласуват упражняването на властта, да им гарантират право на контрол и надзор чрез изразяване на мнения и по този начин чрез практиката да ги подготвят по необходимия начин за тези висши задачи, като им вдъхват желание, а в същото време им предоставят и възможността като гласуват, да се справят с тях.

¹⁶ Г-н Дьо Лафайет, избран за депутат в Сарт (бел. – Констан). Лафайет е избран за депутат от Сарт на 28 октомври 1818 г. Самият Констан също е избран за депутат няколко месеца по-късно, на 26 март 1819 г. (бел. ред.).

¹⁷ Ж. Симонд-Сисмонди, който е бил близък приятел на Констан.

АЛЕКСИС ДЪО ТОКВИЛ

Алексис дьо Токвил (1805–1859) е френски политически мислител, историк и политик. Макар и да произхожда от семейство с роялистки убеждения (баща му едва избягва гилотината при якобинците), младият аристократ рано достига до идеята за невъзможността на реставрацията на Бурбоните и изразява умерена подкрепа към републиканската кауза. След Февруарската революция от 1848 г. той е избран в Учредителното събрание и е член на комисията, която трябва да изработи републиканската конституция; за кратко е и външен министър на Франция през 1849 г. Политическата му кариера завършва с преврата на Луи Наполеон, на когото той остро се противопоставя.

През 1831 и 1832 г. Токвил пребивава в Америка с намерението да опознае начина, по който американците са организирали своето управление и публичен живот. В резултат на това пътешествие се появява двутомният труд *За демокрацията в Америка* (1835–1840), който носи световна слава на своя автор. Впоследствие Токвил е избран за член на Френската академия.

Настоящият текст включва знаменитото въведение към книгата и откъс от втората част на том 1, където се разглеждат скритите опасности за демокрацията, свързани с неконтролната власт на мнозинството. Изводът на Токвил, че властта на мнозинството трябва да бъде ограничавана в името на съхранението на самата демокрация, се превръща в задължителен принцип на съвременния конституционализъм.

Преводът е направен от Васил Пенев и Антоний Тодоров специално за настоящата антология; използвано е следното издание: Alexis de Tocqueville. *De la démocratie en Amérique*. Flammarion, 1981.

ЗА ДЕМОКРАЦИЯТА В АМЕРИКА

Въведение

Сред новите неща, които привлякоха вниманието ми по време на пребиваването ми в Съединените щати, повече от всичко ме порази равенството в условията. Без затруднение забелязах какво необикновено влияние има този факт върху хода на обществения живот; той направлява обществения дух и дава определен характер на законите, нови правила за управляващите и особени привички за управляваните.

Скоро се убедих, че този факт разпростира влиянието си далеч зад пределите на политическите нрави и законите и че неговото господство се проявява с еднаква сила както в гражданското общество, така и в управлението: то създава мнение, поражда чувства, установява обичаи и променя всичко, което не е произлязло от него.

Така в степента, в която изучавах американското общество, все повече и повече се убеждавах, че равенството е онази първопричина, от която очевидно произтичат всички други отделни случки и която постоянно виждах пред себе си като централна точка, в която се концентрираха всичките ми наблюдения.

Тогава обърнах мисълта си към нашето полукълбо и ми се стори, че и в него мога да различа нещо аналогично на онова, което видях в Новия свят. Аз видях, че и тук равенството в условията, макар да не достига крайния си предел, както в Съединените щати, постоянно се доближава до него и че същата тази демокрация, която господства в американското общество, бързо, както ми изглежда, си пробива път към властта и в Европа. От тази минута замислих книгата, която предлагам на читателя.

Велика демократична революция се извършва пред нас; всички я виждат, но не всички я възприемат еднакво. Едни виждат в нея новост и, смятайки я за нещо случайно, се надяват да я спрат, докато други я признават за необратима, защото тя им изглежда най-продължителното, най-древното и най-постоянното събитие между познатите в историята.

Обръщам се за момент към онова, което е била Франция преди седемстотин години. Намирам я разпокъсана между няколко фамилии, които владеят земята и управляват жителите ѝ. Правото на управление се предава от поколение на поколение заедно с наследството. Хората могат да си въздействат един на друг само по един начин – чрез силата. За властта може да се посочи само един източник – недвижимата собственост.

Но ето – скоро се разпростира и се задълбочава политическото могъщество на духовенството. Неговите длъжности са открити за всички – за бедния и за богатия, за разбойника и за господаря. Посредством църквата равенството започва да прониква сред управляващите и онзи, който в качеството си на крепостен е бил обречен на робско съществуване, в качеството си на свещеник е бил въведен сред благородниците и често е заставал по-високо от кралете.

Обществото става по-цивилизовано и по-устойчиво, различните взаимоотношения между хората се усложняват и се увеличават. По-силно се чувства потребността от граждански закони. Тогава се появяват законодателите. Те излизат от тъмните съдебни зали, от прашните канцеларии и заседават в двора на владетеля заедно с феодални барони, покрити с хермелинови мантии и железни доспехи. Кралете се разоряват в амбициозни начинания; дворянството се самоизтощава в междуособни войни; разбойниците забогатяват чрез търговия. В държавните дела започва да се забелязва влиянието на парите. Посредни-

чеството при сделки става нов източник на власт и финансистите се превръщат в политическа сила – презират ги, но ги ласкаят.

Постепенно се разпространява просвещението. Пробужда се вкусът към литературата и изкуството и тогава умът става един от елементите на успеха. Науката става средство на управление, умствените способности се превръщат в обществена сила, в практическите дела навлизат образовани хора. С откриването на нови пътища към властта, ценността на привилегиите по рождение намалява. През XI в. благородният произход е безценен. През XIII в. той вече може да бъде купен. Първото въвеждане в благородничество става в 1270 г. и равенството се вмъква в управлението чрез самата аристокрация.

През изминалите седемстотин години понякога се е случвало (в борбата против кралската власт, или за да отнемат властта от своите съперници) аристократите да дават политическа сила на народа.

Още по-често кралете – за да унизят аристокрацията – са предоставяли на нисшите класи възможността да участват в управлението.

Във Франция кралете постоянно са били най-дейните уравнители. Когато са били властолюбиви и силни, те са се стараели да издигнат народа до нивото на благородниците; когато са били умерени и слаби, те са допускали народът да се издигне над самите тях. Едните са помагали на демокрацията със своя талант, другите – със своите пороци. Луи XI и Луи XIV са се постарали да изравнят всичко, което е по-ниско от трона, а Луи XVI заедно с двора си накрая се изгъркулва в прахта.

Откакто гражданите започнали да притежават земя по начин, различен от феодалната зависимост, и щом движимата собственост била призната и получила възможност на свой ред да създава влияние и да дава власт, нито едно откритие в изкуствата, нито едно усъвършенстване на занаятите не се е извършвало,

без да доведе до някакви нови елементи на равенство сред хората. От този момент всички новооткрити способности, всички порождащи се потребности, всички желания, изискващи задоволяване, допринасят за всеобщото равенство. Вкусът към разкош, страстта към война, господството на модата – както най-повърхностните, така и най-дълбоките страсти на човешкото сърце сякаш са се наговорили и се стремят към обедняване на богатите и обогатяване на бедните.

Откакто умственият труд е станал източник на сила и на богатство, на всяко научно усъвършенстване, на всяка нова идея трябва да се гледа като на зачатък на сила, предоставена на народа. Поезията, красноречието, паметта, изящството на ума, огънят на въображението, дълбочината на мисълта – всички тези дарове, разпределени от небето случайно, са служили в полза на демокрацията; дори и тогава, когато са били притежавани от нейни противници, всички те са служили на нейните цели, при което е изпъквало естественото величие на човека. По такъв начин завоеванията на демокрацията се разпространявали заедно със завоеванията на цивилизацията и на просвещението, а литературата се превръщала в отворен за всички арсенал, в който слабите и бедните постоянно търсели оръжие.

Пробягвайки по страниците на нашата история, можем да кажем: не ще намерим нито едно значително събитие, което в последните седемстотин години да не е способствало за успехите на равенството.

Кръстоносните походи и войните с англичаните водят до намаляване броя на аристокрацията и до подялба на земята ѝ; създаването на общините въвежда демократични свободи във феодалната монархия; изобретяването на огнестрелното оръжие изравнява селянина с благородника на бойното поле; книгопечатането е един и същ източник за техните умове; пощата носи светлина на прага на бедняшката колиба, също както и на вра-

тите на двореца; протестантството твърди, че всички хора са еднакво способни да намерят път към небето. Разкривайки ни се, Америка предлага хиляди нови пътища за постигане на успех и дава на неизвестни авантюристи богатства и власт. Ако се вгледате в онова, което става във Франция на всеки 50 години от XI в. насам, то в края на всеки 50-годишен период ще видите, че в състоянието на обществото е настъпила двойна революция. Благородникът е слязъл по обществената стълба, а разбойникът се е изкачил по нея. Единият слиза надолу, а другият отива нагоре. Всяко половин столетие ги сближава и скоро те ще се докоснат.

И така е не само във Франция. Накъдето и да хвърлим поглед, ще видим навсякъде същата революция, простираща се над целия християнски свят. Може да се наблюдава навсякъде как различни обстоятелства, случили се в живота на народите, се обръщат в полза на демокрацията. Всички хора ѝ помагат с усилията си: както тези, които са искали да подпомогнат успехите ѝ, така и онези, които не са и мислили да ѝ съдействат; както тези, които са се борили за нея, така даже и онези, които са се обявявали за нейни врагове. Всички са били тласнати в пълно безредие към един и същ път и всички са работили заедно – едни против желанието си, други несъзнателно, като слепи оръдия в ръцете на Бога.

Постепенното развитие на равенството е следователно заслуга на Провидението и в него се наблюдават всички главни признаци за това: то е универсално, трайно и с всеки ден все повече излиза изпод властта на човека – всички събития, както и всички хора служат на това развитие. Разумно ли ще е да се предполага, че едно обществено движение, идващо толкова отдалеч, може да бъде спряно с усилията на едно поколение? Може ли да се мисли, че разрушавайки феодалния ред и побеждавайки кра-

лете, демокрацията ще отстъпи пред буржоазията и богатите? Ще спре ли тя своето развитие сега, когато е толкова силна, а нейните противници – толкова слаби?

Накъде отиваме? Никой не може да каже, защото вече няма основа за сравнение. Условието за равенство между християните сега са по-големи от когато и да било в която и да е страна. Това, което е направено, е толкова голямо, че не ни позволява да предвидим онова, което може да се направи занапред.

Цялата тази книга бе написана под впечатлението на религиозното страхопочитание, настъпило в душата на автора при вида на неудържимата революция, преминаваща в течение на толкова векове през всички препятствия, която и сега видимо се движи напред сред разрушенията, които е причинила.

Не е необходимо да се слуша гласа на самия Бог, за да се видят несъмнените признаци на неговата воля. За тази цел е достатъчно да се наблюдават първичния ход на природата и постоянната посока на събитията. И без да чувам гласа на Твореца, знам, че светилата се движат в пространството по линии, начертани от Неговата ръка.

Ако дълги наблюдения и искрени размишления са довели хората от нашето време до познанието за това, че постепенното и прогресивно развитие на равенството съставлява както миналото, така и бъдещето на тяхната история, то едно такова откритие ще придаде на това развитие свещения характер на божествената воля на Висшия повелител. Тогава желанието да се възпрепятства демокрацията ще бъде борба срещу самия Бог и на народите остава само да се нагодят към общественото положение, създадено за тях от Провидението.

Струва ми се, че християнските народи представляват ужасно зрелище: течението, което ги носи, вече е достатъчно силно, за да може да бъде спряно, и същевременно не е толкова бързо,

че да не може да се управлява. Съдбата на народите е в техни ръце, но скоро ще се изплъзне от тях.

Да се прилага демокрацията, да се усили, ако е възможно, вярата в нея, да се очистят нравите, да се заздравя движението и да се замени малко по малко нейната неопитност със знания за практическите дела, а слепите ѝ инстинкти – с разбиране за действителните ѝ интереси; управлението ѝ да се съобрази с мястото и с времето, да се изменя в зависимост от обстоятелствата и хората – такова е в наше време главното задължение на тези, които управляват обществото.

На съвършено новия свят е необходима и нова политическа наука. Но ние изобщо и не мислим за това. Намирайки се по средата на бързо течаща река, ние насочваме погледа си към някакви отломки, които още личат по брега, а в същото време течението ни носи към бездна. При нито един от европейските народи описаната от мен велика социална революция няма такива бързи успехи, както при нас; но у нас нейното движение винаги е имало случаен характер.

Никога държавните мъже не са мислили да се подготвят за нея по-отрано. Тя е ставала въпреки тях или без тяхно знание. Най-могъщите, най-умните и най-нравствените класи сред народа не са се старали да овладеят движението, за да го насочат. Следователно демокрацията е била оставена на дивите си инстинкти. Тя е израснала като онези деца, лишени от родителски грижи, които сами се възпитават по улиците на нашите градове и познават само пороците и слабостите на обществото. Изглежда още никой не е знаел за нейното съществуване, когато тя неочаквано е взела властта в ръцете си. Тогава всички робски са се подчинили на капризите ѝ, преклонявали са се пред нея като пред образа на силата. И когато накрая тя е била отслабена от собствените си излишества, тогава законодателите замислили

безразсъден проект за нейното унищожаване, вместо да се опитат да я насочат и да я коригират. Без да искат да я използват в управлението, те са мислели само за това, как да я отблъснат от него.

Като резултат в обществата се осъществява демократична революция, а в същото време нито в законите, нито в понятията, нито в нравите и обичаите не настъпват промени, които да направят тази революция полезна. Така у нас има демокрация, но без онова, което би отслабило нейните пороци и би извело напред естествените ѝ предимства. Ето защо, след като веднъж сме видели вече причиненото от нея зло, ние не познаваме онова добро, което тя може да ни даде. Докато кралската власт, опирайки се на аристокрацията, мирно е управлявала европейските народи, в обществото – въпреки жалкото му състояние – е имало много щастие, което в наше време е трудно да си представим и да оценим. Могъществото на неколцина измежду поданиците е издигало непреодолими прегради пред тиранията на владетеля. Кралете, макар да са съзнавали, че в очите на тълпата притежават почти божествени черти, не са злоупотребявали с властта си. Благородниците са стояли твърде далеч от народа, но са се отнасяли към неговата участ спокойно и благосклонно, както пастирът се отнася към стадото си. Без да смятат бедняка за равен на самите тях, те са се грижели за неговата съдба като за дар, отдаден в ръцете им от Провидението. Без да има понятие за друг обществен порядък, освен за съществуващия, без да е смятал, че някога може да се сравни с господарите си, народът е приемал от тях благодеяния и не е разсъждавал за техните права. Той ги е обичал, когато са били великодушни и справедливи, и лесно, без унижения, се е подчинявал на суровите им изисквания, гледайки на тях като на бедствие, изпратено от Бога. Освен това и нравите, и обичаите са поставяли граници на

тиранията и са въвеждали правото там, където е господствала силата. Доколкото благородникът не е и мислел, че някой иска да му отнеме привилегиите, признати за законни, а крепостният е гледал на ниското си положение като на следствие от неизменния природен ред, то, разбира се, между тези две класи, чиято участ е била толкова различна, е можело да се установи някакво взаимно доброжелателство. Тогава в обществото е имало неравенство, недоимък и бедност, но в душите на хората не е имало унижение.

Не употребата на властта и навикът към подчинение развращават хората, а употребата на сила, която те смятат за незаконна, и подчинението на такава власт, на която те гледат като на произвол и гнет. От едната страна са били богатството, силата, свободното време, а заедно с тях и стремежът към разкош, изтънчеността на вкуса, умствените наслади, преклонението пред изкуството.

От другата – трудът, грубостта и невежеството. Но сред тази груба и невежа тълпа са се срещали силни страсти, великодушни чувства, дълбоки вярвания и първични добродетели.

Организираното така, обществено тяло може да притежава здравина, сила и особен ореол.

Но ето – нещата се разбъркват: установените между хората прегради падат; земите се разпокъсват; властта се разпределя, разпространява се просвещението, изравнява се умственото развитие; общественият строй става по-демократичен и накрая господството на демокрацията мирно се установява в институциите и в нравите.

Представям си общество, в което всички, гледайки на закона като на свое творение, ще го обичат и лесно ще му се подчиняват, общество, в което авторитетът на управляващите ще се зачита като необходимост, а не като божествена даденост, където

любовта към държавния глава няма да бъде страст, а разумно и спокойно чувство. Тъй като всеки ще има права и ще бъде уверен в тяхното запазване, то между всички класи трябва да се установи сериозно взаимно доверие и някаква взаимна снизходителност, еднакво отдалечена както от гордостта, така и от унижението.

Осъзнавайки истинските си интереси, народът би разбрал, че за да ползва обществените блага, е необходимо да спазва наложените му задължения. Свободното съдружие на гражданите би могло тогава да замени личното могъщество на благородническата класа и държавата би била защитена от тиранията и от своеволията.

Разбирам, че в демократичната държава, устроена по такъв начин, обществото не ще остане неподвижно; но движението на обществения организъм ще бъде правилно и прогресивно. Ако в него има по-малко блясък, отколкото сред аристократите, то ще има и по-малко недостатъци и страдания, по-малко крайности при използването на богатата и по-изравнено общо благосъстояние. Науките не ще стоят така високо, а и невежеството ще се среща по-рядко, чувствата ще бъдат по-умерени и привичките по-меки, в него ще се забелязват повече пороци и по-малко престъпления.

Поради по-малкия ентузиазъм и пламенност на вярванията, гражданите понякога ще принасят жертви повече за просвещение и придобиване на опит. Когато са еднакво слаби, хората еднакво ще чувстват потребност от ближния и знаейки, че той може да им окаже съдействие, лесно ще се убедят, че частният интерес съвпада с общия.

Като цяло нацията ще има по-малко блясък, по-малко слава, може би по-малко сила, но мнозинството от гражданите ѝ ще имат по-щастлива участ и народът ще се държи спокойно не за-

щото е изгубил надежда да бъде по-добре, а защото ще се чувства добре.

Ако в тази подредба на нещата не всичко е добро и полезно, то обществото в крайна сметка би възприело от нея всичко, което е добро и полезно, и хората, отказвайки се завинаги от обществените привилегии, давани на аристокрацията, биха могли да вземат от нея всичко добро, което тя може да им предостави.

Но ние, като сме се отказали от общественото устройство, установено от нашите предци, като сме изхвърлили в безпорядък зад нас техните институции, техните идеи и нрави, какво получихме вместо тях? Изчезна обаянието на кралската власт, без да бъде заменено от величието на закона. В наше време народът презира властта, но се бои от нея и чрез страха от него може да се вземе повече, отколкото в предишните времена се даваше за уважението и любовта.

Забелязвам, че ние сме унищожили личности, всяка от които би могла поотделно да се бори с тиранията. Но аз виждам и че правителството самò наследява всички пълномощия, отнети от семейства, корпорации и отделни лица. Така силата на немного граждани, която някога потискаше, но и закриляше, е заменена със слабостта на всички.

Раздробяването на имуществото намали разстоянието, отделящо бедния от богатия, но, приближавайки се един до друг, те намериха нови основания за взаимна ненавист и хвърляйки си погледи, изпълнени със страх и завист, се отблъскват взаимно от властта. За единия, както и за другия не съществуват понятия за право, а силата представлява (и за двамата) единствено основание за настоящото положение и единствена гаранция за бъдещето. Бедният човек е съхранил голяма част от предразсъдъците на предците си, но без техните вявания, тяхното невежество – без техните добродетели; като правило на своето пове-

дение той е приел учението за ползата, без да познава научните му основания; неговият егоизъм е също тъй безпросветен, както в предишните времена – неговата преданост. Обществото е спокойно не защото осъзнава своята сила и благосъстоянието си, а обратно – защото се смята за слабо и немощно. То се страхува да не загине, правейки усилие. Всеки усеща, че му е зле, но никой няма необходимите мъжество и енергия, за да поиска подобро. Хората желаят, съжаляват, тъгуват и се радват, без това да води до нещо видимо и здраво, както е със старческите страсти, резултат от които е само безсилието. Така ние отхвърлихме онова, което в старите порядки бе добро, и не взехме полезното, което можеше да ни предложи новият ред. Ние унищожихме аристократическото общество и, оставайки самодоволно сред руините на старото здание, сякаш искаме да се заселим в тях завинаги. Това, което става в интелектуалния свят, е не по-малко плачевно.

Притеснена в своето движение или оставена на безразборните си страсти, френската демокрация разрушава всичко, което ѝ се изпречи на пътя, и разклаща онова, което не ѝ се удава да унищожи. Тя не е обхващала обществото постепенно, за да утвърди мирно своето господство. Тя през цялото време се е движила напред сред безпорядъка и вълненията на битката. Под влияние на оживлението, резултат от разгорещеността на борбата, подтикнати от убежденията и крайностите на противниците си, всички напускат естествените граници на своите възгледи, всеки губи самия предмет на своите стремежи и говори на език, несъответстващ на действителните му чувства и на скритите му инстинкти.

От това произлиза странна бъркотия, на която ние по неволя сме свидетели. Напразно се ровя в спомените си и не намирам нищо, пораждащо по-голяма тъга и жалост от онова, което ста-

ва пред очите ни. Изглежда, защото в наше време е разкъсана естествената връзка, съединяваща убежденията с наклонности-те и действията с вярванията. Забелязването във всички време-на съответствие между чувствата и идеите на хората очевидно е унищожено и изглежда може да се каже, че всички закони на нравственото съответствие са били отменени.

Сред нас все още се срещат ревностни християни, чиято религиозна душа предпочита да се храни с истините на един друг свят. Разбира се, такива хора се въодушевяват от човешката свобода, която е източник на нравствено величие. Християнството, което направи всички хора равни пред Бога, не ще има нищо против всички граждани да станат равни пред закона. Но – по стечение на странни обстоятелства – сега религията се намира в съюз с онези сили, които демокрацията се стреми да съкруши. Затова на нея (на религията) често ѝ се случва да отблъсква равенството, на което съчувства, и да проклина свободата като свой противник, докато ако ѝ подаде ръка, то тя би могла да освети усилията ѝ.

Наред с религиозните хора, срещам и други, които са се обърнали по-скоро към земята, отколкото към небето. Като привърженици на свободата – не само защото виждат в нея начало на по-благородни добродетели, но по-скоро защото виждат в нея източник за по-голямо благосъстояние – те искрено желаят да заздравят господството ѝ, за да се ползват хората от нейните добродетели. Разбирам, че такива хора ще побързат да повикат на помощ религията, защото са длъжни да знаят, че царството на свободата не може да се установи без господство на нравствеността, нито господството на добрите нрави – без вярата. Но те виждат религията в редовете на своите противници и това е достатъчно за тях: едните я нападат, а другите не смеят да я защитят.

Миналите векове са били свидетели на това, как низки и продажни души са превъзнасяли робството тогава, когато хора с независими умове и великодушни сърца безнадеждно са се борили за спасяването на човешката свобода. Но в наше време се срещат хора, по природа благородни и с чувство за собствено достойнство, чиито убеждения се намират в противоречие с наклонностите им; те възхваляват робския дух и унижението, които те самите никога не са изпитвали. Обратно, има и други, които говорят за свободата, сякаш разбират нейната святост и величие, и същевременно шумно изискват за човечеството онези права, които те самите никога не са уважавали.

Познавам добродетелни и мирни хора, чиито чиста нравственост, спокоен нрав, богатство и образование по естествен начин ги поставят начело на окръжаващото ги население. Обичайки искрено отечеството си, те са готови на големи жертви за него. И въпреки че цивилизацията често вижда в тях свои противници, те объркват злоупотребата с нея с добродетелите ѝ и в умовете им понятието за зло е неразривно свързано с всичко ново.

Наред с тях виждам и други, които в името на прогреса се стараят да направят човека материален, искат да намерят ползното, без да се грижат за справедливото, да открият, че науката е далеч от вярата, а благосъстоянието не е свързано с добродетелта. Те наричат себе си борци за нова цивилизация и дръзко се поставят начело на тази цивилизация, като без да имат право заемат място, което им отстъпват, но което са недостойни да заемат.

Къде се намираме?

Религиозните хора водят борба със свободата, а приятелите на свободата нападат религията. Благородни и великодушни умове прославят робството, а низки и робски души възхваляват независимостта. Честни и просветени граждани се оказват вра-

гове на всякакъв прогрес в същото време, в което хора, лишени от патриотизъм и без нравственост стават апостоли на цивилизацията и просвещението!

Не са ли приличали всички векове на нашия? Не е ли имал човекът пред себе си винаги, както и в наше време, свят, в който няма никаква обвързаност, където добродетелта съществува без гениалността, гениалността – без честта, където любовта към реда се обърква с наклонността към тирания и свещеният култ към свободата – с презрението към законите, където съвестта хвърля само съмнителна светлина върху човешките дела, където няма нищо, което да изглежда нито забранено, нито позволено, нито честно, нито срамно, нито истинно, нито лъжливо?

Мога ли да мисля, че Творецът е създал човека, за да се бори безкрайно сред заобикалящата го умствена нишета? Не мога да вярвам в това. Бог е предназначтал на европейските общества по-определено и спокойно бъдеще. Неизвестни са ми Неговите предназначения, но аз не ще престана да вярвам в тях заради това, че не мога да ги постигна, и предпочитам по-скоро да се съмнявам в моето разбиране, отколкото в Неговата справедливост.

Има страна в света, където великата социална революция, за която говоря, изглежда почти е достигнала своите естествени граници; тя е станала там просто и спокойно, или по-скоро тази страна ползва резултатите на същата демократична революция, която става и у нас, но без да преживява самата революция.

Емигрантите, заселили Америка в началото на XVII в., са освободили, така да се каже, принципа на демокрацията от всичко, с което той би трябвало да се бори в старите европейски общества, и са го присадили в чист вид на брега на Новия свят. Там той е можел свободно да расте и, видоизменяйки се заедно с нравите, да получи свободно развитие в законите.

Изглежда ми несъмнено, че рано или късно ние – подобно на американците – ще стигнем до почти пълното равенство. От това аз не стигам до заключението, че ние някога непременно ще изведем от същия обществен строй същите политически следствия, каквито са извели американците. Много далеч съм от мисълта, че те са намерили единствената форма на управление, която може да приеме демокрацията. Но е достатъчно, че и в двете страни една и съща причина поражда законите и нравите, за да може знанието за това, което демокрацията е направила във всяка страна, да представлява за нас огромен интерес.

Затова изследвах Америка не само от любопитство, което, впрочем, би било оправдано. Искях да намеря в нея указания, от които бихме могли да се възползваме. Би било свършено погрешно да се мисли, че съм искал да напиша похвално слово. Всеки, който прочете тази книга, ще се убеди, че не съм имал такова намерение. Не съм си поставял за цел да излагам предимствата на една или друга форма на управление изобщо, защото принадлежа към тези, които мислят, че в законите няма абсолютно съвършенство. Дори не се опитвам да съдя полезна или вредна е за човечеството социалната революция, хода на която смятам за неудържим. Признавам тази революция за свършен факт, или че тя е на път да стане свършен факт. И сред народите, в които е станала, потърсих онзи, при когото тя е достигнала най-пълно и спокойно развитие, с намерението да открия ясно естествените ѝ последици и, ако е възможно, да открия средствата, с помощта на които тя да стане полезна за хората. Съзнавам, че в Америка съм виждал нещо повече от Америка. Търсил съм в нея образа на самата демокрация с ценните ѝ наклонности, характер, предразсъдъци и страсти. Искях да се запозная с демокрацията – дори и заради това, да се знае дали можем да се надяваме на нея, или да се страхуваме от нея.

В първата част на това съчинение се опитах да покажа насоката, която демокрацията – оставена в Америка на собствените си наклонности и, почти без всякакви ограничения, на своите инстинкти – естествено дава на законите направлението, по което тя принуждава правителството да се движи, и въобще могъществото, проявено от нея в практическите дела. Искам да зная какви са добрите и лошите резултати от нея. Изследвах какви предпазни мерки са използвани или пренебрегвани от американците, за да управляват демокрацията; поставих си задачата да определя причините, които ѝ дадоха възможност да управлява обществото.

Моята цел във втората част е да опиша онова влияние, което равенството и демократичното управление оказват върху гражданското общество, върху обичаите, разбиранията и нравите, но започнах да усещам в себе си по-малко желание да изпълня тази задача. Преди да съм в състояние да осъществя моето желание, трудът ми ще стане почти безполезен. Друг автор скоро ще опише пред читателите основните черти на американския характер и – като скрие под фино покривало сериозността на своите картини – ще придаде на истината онази прелест, с която аз не бих могъл да я украся.

Не зная дали съм успял да предам всичко, което видях в Америка, но съм уверен, че такова е било искреното ми намерение и че само неволно мога да отстъпя от желанието си да приравнявам случките към идеите, вместо да подчинявам идеите на случките.

Когато нещо е можело да се установи с помощта на писмени документи, винаги съм се старал да ползвам оригиналния текст или най-автентичните и уважавани съчинения. Посочвал съм източниците в бележки, така че всеки да може да ги провери. Когато ставаше дума за убеждения, политически навици или наблю-

дение на прави, съм се обръщал към най-просветени хора. Ако въпросът беше важен или съмнителен, не се задоволявах с един свидетел, а правех извод, основан на съвкупност от сведения.

Тук трябва читателят да повярва на думите ми. Често, в потвърждение на казаното от мен, можех да привеждам авторитетни имена, известни на читателя, или – в крайна сметка – достойни да бъдат известни, но съм избягвал да правя това. Чужденецът често научава в „домашното огнище“ на домакина си такива важни истини, които последният не би съобщил другиму. Чрез чужденеца той се освобождава от товара на принудителното мълчание. Не се бои от неговата недискретност, защото той няма да остане задълго. Всяко от получените сведения аз записвах незабавно, но те никога не ще излязат от папката ми. Предпочитам да наврежда на своя разказ, отколкото да присъединя името си към списъка на пътешественици, заплащащи за полученото великодушно гостоприемство с неприятности и притеснения.

Зная, че въпреки старанието ми, не ще има нищо по-лесно от критиката на тази книга, ако някой се заеме с това.

Онези, които ще се вгледат по-внимателно в нея, смятам че ще намерят една основна мисъл в цялото съчинение, която свързва, така да се каже, всички негови части. Но разнообразието на предметите, за които ми се наложи да говоря, е толкова голямо, че този, който иска, лесно може да противопостави отделното събитие на съвкупността от приведени от мен събития, или отделна идея – на съвкупността от идеи. Затова бих искал читателите да бъдат снизходителни към мен, за да могат да възприемат духа, даващ насока на труда ми, и да съдят за книгата по общото впечатление, което тя оставя, така както и аз съм правил заключенията си не въз основа на една причина, а на цялата съвкупност от причини.

Не бива да се забравя, че авторът, желаейки да го разберат, понякога е принуден да довежда всяка от своите идеи до всичките ѝ теоретични следствия, често пъти – до границата на лъжливото и неизпълнимото. Защото, ако понякога в действията си се налага да се отклоним от правилата на логиката, то това не следва да се прави в разсъжденията и човек, искайки да бъде последователен в думите си, среща почти толкова трудности, колкото и в случаите, когато се старее да бъде последователен в действията си. Завършвам, като сам посочвам онова, което значителна част от читателите ще сметнат за основен недостатък на моя труд. Тази книга не е предназначена да обслужва никого. Пишейки я, аз не съм се старал нито да служа на някоя партия, нито да се боря с друга. Стремил съм се само да видя по-далеч, отколкото виждат партиите, защото те се грижат за утрешния ден, а аз искам да помисля за бъдещето.

Тиранията на мнозинството

Смятам за безчестна и отвратителна максимата, че, що се отнася до управлението, мнозинството от един народ има право да прави всичко; поставям обаче волята на мнозинството в основата на всяка власт. В противоречие ли съм със самия себе си? Съществува един общ закон, изработен или най-малкото приет не само от мнозинството на един или друг народ, а от мнозинството на всичките хора. Този закон е справедливостта.

Следователно справедливостта е границата на правото на всеки народ.

Една нация е като съдебен състав, с мисия да представлява световното общество и да прилага справедливостта, която е негов закон. Трябва ли съдът, представляващ обществото, да има повече власт от самото общество, чиито закони прилага?

И така, когато отказвам да се подчиня на несправедлив закон, аз съвсем не отричам правото на мнозинството да ръководи; с това само апелирам за суверенитета на народа пред суверенитета на човешкия род.

Има хора, които не се страхуват да кажат, че един народ, що се отнася до нещата, които представляват неговия собствен интерес, не може да напусне изцяло границите на справедливостта и разума, и поради тази причина не трябва да се боим да връчим цялата власт на мнозинството, което го представя. Това е робски език.

Какво представлява колективното мнозинство, ако не индивид с мнения и много често с интереси, противни на друг индивид, наречен малцинство? И така, ако приемете, че човек, облечен с пълновластие, може да злоупотреби с него срещу своите противници, защо не допуснете същото и за едно мнозинство? Изменили ли са характера си хората, като са се събрали? Като са станали по-силни, станали ли са те и по-търпеливи пред изпитанията? Що се отнася до мен, не бих могъл да го повярвам; а пълновластие, което отказвам на всекиго от себеподобните си поотделно, никога не ще присъдя на мнозина от тях.

Не смятам, че заради запазването на свободата в едно и също управление биха могли да се примесят множество принципи, така че те да бъдат действително противопоставени един на друг.

Управлението, което наричат смесено, винаги ми е изглеждало като химера. Няма, собствено казано, смесено управление (в значението, което се придава на тази дума), тъй като всяко общество в края на краищата намира принцип на действие, който ръководи всички други.

Англия от последния век е специално сочена като пример за подобно управление, тъй като е изцяло аристократична държава – независимо че там се намираха мнозинството от елементите на демокрацията, – тъй като законите и нравите там са уста-

новени така, че аристокрацията трябва винаги да доминира и да ръководи по своя воля публичните дела.

Заблудата произтича от факта, че като се разглеждат непрекъснато интересите на благородниците в конфликта им с народните интереси, се обръща внимание само на сблъсъка, вместо вниманието да се съсредоточи върху резултата от този сблъсък, а той е най-важен. Когато едно общество се докара дотам, че да придобие в действителност смесено управление, т.е. поравно разпределено между противоположни принципи, в него избухва революция или то се разпада.

Мисля, че на определено място винаги трябва да има социална власт, висша за всички други, но смятам, че свободата е в опасност, когато тази власт не среща никакви препятствия, което би могло да забави хода ѝ и да ѝ даде време да промени самата себе си.

Всемогъществото само по себе си ми се струва вредно и опасно. Неговата изява изглежда надхвърля силите на който и да е човек и аз виждам, че само Бог би могъл да бъде безопасно всемогъщ, тъй като неговата мъдрост и справедливост са винаги равни на властта му. И така, няма на земята власт, тъй почитана заради самата нея или облечена с толкова свещено право, че да бих искал тя да действа безконтролно и да доминира безпрепятствено, когато виждам да се отрежда правото и възможността за свободно действие на някаква сила, независимо дали я наричат народ или крал, демокрация или аристокрация, независимо дали тя се упражнява в монархия или в република – твърдя, че там по-къла тиранията, а аз избирам да живея по други закони.

Най-големият ми упрек към организираното в Съединените щати демократично управление не е към неговата слабост, в което го упрекват мнозина в Европа, а обратно – към неговата непреодолима сила. Онова, което най-много ме отблъсква в

Америка, не е господстващата там крайна свобода, а малкото гаранции, които се намират срещу тиранията.

Когато в Съединените щати някой човек или партия търпи несправедливост, към кого мислите, че трябва да се обърне? Към общественото мнение? То се формира от мнозинството. Към законодателното тяло? То представлява мнозинството и му се подчинява сляпо. Към изпълнителната власт? Тя е назначена от мнозинството и е негово пасивно оръдие. Към обществената сила? Обществената сила е не друго, а самото въоръжено мнозинство. Към съда? Съдът – това е мнозинството, облечено с правото да произнася присъди: самите съдии в някои щати са избрани от мнозинството. Колкото и несправедлива или безумна да е мярката, която ви засяга, трябва да ѝ се подчините. Напротив, представете си законодателно тяло, съставено така, че да представлява мнозинството, без да бъде непременно роб на влеченията му; представете си изпълнителна власт, която да има собствена сила, и съдебна власт, независима от другите две; пак ще имате демократично управление, но в него тиранията няма да има никакви шансове за успех.

Не твърдя, че сега в Америка тиранията се шири, настоявам само, че там не могат да бъдат открити гаранции срещу нея и че причините за умереността на управлението трябва да се търсят по-скоро в обстоятелствата и нравите, отколкото в законите.

Всесилието на мнозинството води към произвол в дейността на американските държавни чиновници

Необходимо е ясно да разграничаваме произвола от тиранията. Тиранията може да се извършва чрез самия закон и в такъв

случай тя не е произвол. Произволът може да се упражнява в интерес на управляваните и в такъв случай той не е тираничен.

Тиранията обикновено си служи с произвола, но при нужда умее да мине без него.

В Съединените щати всесилието на мнозинството поощрява едновременно както легалния деспотизъм на законодателя, така и произвола на магистрата. Тъй като е пълен господар да създава законите и да контролира тяхното изпълнение, контролирайки както управляващите, така и управляваните, то гледа на държавните чиновници като на свои, лишени от воля агенти и охотно им прехвърля грижата да обслужват неговите намерения. То не вниква предварително в техните задължения и не си дава труда да определя правата им. Отнася се с тях както един господар може да се отнася към своите слуги, понеже, държейки ги винаги под око, може да ръководи или коригира тяхното поведение във всеки момент.

Законът оставя на американските чиновници много повече свобода, отколкото на нашите, в рамките, които очертава около тях. Понякога се случва мнозинството да им позволи да напуснат тези рамки. Защитени от мнението на най-голям брой хора, силни с тяхната подкрепа, те се осмеляват да вършат неща, пред които даже европейецът, навикнал на произвол, все още се учудва. По такъв начин в лоното на самата свобода се зараждат навици, които един ден могат да станат гибелни за нея.

За това, как в Съединените щати мнозинството властва над мисленето

Когато започнем да изследваме изявите на мисълта в Съединените щати, забелязваме твърде ясно степента, в която

могъществото на мнозинството надхвърля всичко познато в Европа.

Мисълта е невидима и почти неуловима власт, която присъства във всяка тирания. В наше време в Европа и най-абсолютните владетели не биха могли да попречат в своите държави на безшумното движение на идеи, враждебни към властта им.

Подобно нещо не се случва в Америка: докато мнозинството изпитва съмнения, може да се говори; щом като веднъж то се произнесе категорично, всички замлъкват, а приятелите и враговете изглеждат като привързани заедно към неговата колесница. Изводът е ясен: няма монарх, дотолкова абсолютен, че да съедини в десницата си всичките сили на обществото и да преодолее всяка съпротива, тъй както може да направи това мнозинство, облечено с правото да твори законите и да ги изпълнява.

Това е така, понеже един крал има само материална мощ, която противостои на действията и не засяга волите, а мнозинството е облечено едновременно с материална и нравствена сила, която засяга както волята, така и постъпките, тя възпрепятства едновременно и деянието, и желанието за него.

Изобщо не познавам страна, в която мнозинството да царува с по-малко независимост на духа и истинска свобода на дискусиите от Америка.

Няма политическа и религиозна теория, която да не би могла да се проповядва свободно в конституционните европейски държави и която да не може да проникне в останалите, тъй както в Европа няма страна, дотолкова зависима от една-единствена власт, че онзи, който иска да говори истината в нея, да не може да намери опора, способна да му осигури закрила от последствията на неговата независимост. Ако има нещастieto да живее под абсолютистско управление, то народът често е на негова страна; ако обитава свободна държава, той може в случай на нужда да се заслони зад кралския авторитет. Аристократичната фракция на

обществото го подкрепя в демократичните земи, а демокрацията – в останалите. Но в демокрацията, организирана така, както е в Съединените щати, се срещаме с една-единствена власт, с един-единствен елемент на сила и успех и с нищо друго извън него.

В Америка мнозинството очертава около мисълта омагьосан кръг. В неговите граници писателят е свободен; горко му обаче, ако се осмели да излезе от тях. Не че го заплашва аутодафе, но той е подложен на всички видове неприязън и всекидневни преследвания. Политическата кариера за него е приключена, тъй като е обидил единствената сила, способна да му я даде. Всичко, включително и славата, му е отказано. Преди да публикува мнението си, той си е мислил, че има привърженици, сега му се струва, че няма; сега той е открит за всички, защото онези, които го клеймят, говорят с пълен глас, а тези, които мислят като него, не нямат смелостта му, мълчат и се отдалечават. Той отстъпва, превива се накрая под всекидневното усилие, сякаш изпитва угризения, задето е казал истината.

Веригите и палачите – това са грубите инструменти, използва ни някога от тиранията; днес обаче цивилизацията усъвършенства самия деспотизъм, който отдавна изглеждаше съвършен.

Принцовете, така да се каже, материализираха насилието, съвременните ни демократични републики го направиха толкова духовно, колкото самата човешка воля, на която то е противопоставено. Под абсолютното управление на единствения, деспотизмът, за да стигне до душата, удряше грубо по тялото, а душата, убягваща на ударите, се извисяваше тържествуваща над него; в демократичните републики обаче тиранията не действа по този начин – тя пренебрегва тялото и се насочва право към душата. Господарят не казва вече: „Ще мислите като мен, или ще умрете!“; той твърди: „Вие сте свободни да не мислите както мисля аз; животът и имуществата ви си остават, но от днес вие

сте чужденец между нас. Запазвате привилегиите си в града, но те ще ви бъдат ненужни, тъй като, ако заговорниците срещу избора на вашите съграждани, те няма да ви ги дадат, а ако търсите само тяхното уважение, те ясно ще ви покажат, че ви го отказват. Ще останете между хората, но ще загубите правото си на човешко отношение. Когато се приближите до вашите себеподобни, те ще бягат от вас като от нечист, а онези, които вярват във вашата невинност, също ще ви изоставят, защото и те ще бъдат избягвани. Вървете си в мир, оставям ви живота, но той е по-лош от смъртта.“

Абсолютните монархии отнеха честта на деспотизма; остават опасенията да не би демократичните републики да го реабилитират и да го направят по-тежък за някои, без мнозина да забележат ужасяващия му вид и унижителния му характер.

При най-гордите народи в някогашния свят са публикувани произведения, предназначени явно да отразяват пороците и слабостите на съвременниците си; Ла Бруйер живееше в двореца на Луи XIV, когато написа главата за аристократите, а Молиер критикуваше двора в пиеси, които представяше на царедворците. Властта, която господства в Съединените щати, въобще не позволява да си играят по този начин с нея. И най-лекият упрек я наранява, и най-малката щекотлива истина я вбесява; трябва да я ласкаят за всичко – от изразните ѝ средства до най-устойчивите ѝ добродетели. Нито един писател, с каквато и да било репутация, не може да избегне задължението да „кади тамян“ на съгражданите си. Мнозинството живее в постоянно самообожествяване; само чужденците или собственият опит могат да доведат до слуха на американците определени истини.

Ако Америка още няма велики писатели, не трябва да търсим другаде причините: никъде не съществува литературен гений без свобода на духа, а в Америка няма свобода на духа.

Инквизицията в Испания никога не е можела да възпрепятства разпространението на извънредно голямо количество книги, враждебни на религията. Империята на мнозинството в Съединените щати действа по-изкусно: тя е изкоренила самата мисъл за тяхното публикуване. В Америка се срещат свободомислещи, но самото свободомислие там няма словесен орган, тъй да се каже.

Срещат се правителства, които се стараят да опазят нравите като осъждат авторите на непристойни книги. В Съединените щати никой не е бил осъден за подобни произведения; но никой и не се е опитал да ги напише. Не защото всички граждани имат добри нрави, а защото мнозинството е сигурно в своите устои.

Как властта на мнозинството се отразява върху американския национален характер

Влиянието на по-горе изложеното все още се чувства слабо в политическото общество. Неговите дразнещи ефекти върху националния характер на американците обаче вече се забелязват. Смятам, че малкият брой впечатляващи личности на днешната американска политическа сцена трябва да бъде приписан на все по-нарастващия деспотизъм на мнозинството.

Когато избухна революцията в Америка, те бяха цяла тълпа; общественото мнение тогава управляваше само волите и не ги тиранизираше. Именитите хора от онова време, сдружавайки се свободно по волята на духа си, притежаваха величието, което им е свойствено: те разпростряха блясъка си върху нацията, но не го придобиха от нея.

При абсолютисткото управление аристократите, които са в близост до трона, ласкаят страстите на господаря и доброволно

се подчиняват на неговите прищевки. Но масата от народа не се предава на сервилността; тя се подчинява от слабост, по навик или поради невежество, понякога от любов към царствеността или краля. Познаваме народи, които изпитват странна гордост и удоволствие като жертват собствената си воля в името на волята на принца и влагат покорство в душевната си свобода. При тези народи се наблюдава много по-малко упадък, отколкото нищета. Съществува обаче огромна разлика между правенето на онова, което не харесваш, и привидното харесване на онова, което правиш: първото е присъщо на слабия човек, но второто принадлежи към навиците на слугата.

В свободните страни, където всеки е малко или много призоваван да даде мнението си за държавните работи, в демократичните републики, където общественият живот е неотделимо свързан с частния, където суверенът е достъпен от всички страни и където е достатъчно да надигнеш глас, за да стигне той до ушите му, се срещат много повече хора, стремящи се да спекулират с неговите слабости и да живеят за сметка на неговите привързаности, отколкото в абсолютните монархии. Не защото хората там са по природа по-лоши от другаде, а защото изкушението е по-силно и се предлага на повече хора едновременно. Следствие от това е общият упадък на душите.

Демократичните републики поставят дворцовия дух в услуга на голям брой хора и той прониква във всички класи едновременно. С това те заслужават един от главните упреци, които можем да им отправим.

Особено валидно е това за демократичните държави, организирани като американските републики, където мнозинството притежава толкова абсолютна и непревземаема власт, че трябва в някакъв смисъл да се откажеш от гражданските си права и качеството си на човек, когато искаш да се отклониш от очерчания от него път.

Сред огромната гъла, която се блъска на политическото прище в Съединените щати, аз видях малцина да показват тази мъжествена добродетел, тази мъжка независимост на мисленето, често отличаваща американците в отминалите времена – независимост, която (където и да бъде открита) е отличителен белег на великите характери. На пръв поглед би могло да се каже, че в Америка духовете са излети по един калъп, те следват стриктно едни и същи пътища. Вярно е, че чужденецът среща понякога американци, които се отклоняват от твърдостта на формата; случва се да се оплакват от пороците на законите, от непостоянството на демокрацията, от липсата на известни хора в нея: те често отбелязват недостатъците, произтичащи от националния характер, и сочат мерките, които биха могли да бъдат взети, за да се отстранят тези недостатъци; но никой – с изключение на вас – не ги слуша, а вие, на когото са поверени тези тайни мисли, сте само чужденец и минавате случайно. Доверяват ви охотно истини, които са за вас безполезни, а озовали се на обществено място, тези хора избират друг език.

Ако тези редове някога стигнат до Америка, съм сигурен за две неща: първото е, че мнозина читатели ще ме осъдят публично; второто е, че много измежду тях в дъното на душата си ще ме оправдаят.

Слушах как американците говорят за родината си, срещнах истински патриотизъм в народа; и напразно го търсих у онези, които го управляват. Това е лесно разбираемо по аналогия: деспотизмът ограничава много повече онзи, който му се подчинява, от онзи, който го налага. В абсолютните монархии кралят често има велики добродетели, но царедворците са винаги недостойни.

Истина е, че царедворците в Америка не казват „сир“ и „ваше величество“ – това е голяма и сериозна разлика, – но те не

прекъснато обсъждат естествения блясък на господаря си; никога не се занимават с въпроса, коя от добродетелите на принца заслужава най-много възхищение, тъй като твърдят, че той притежава всички добродетели, без да ги е придобивал и, така да се каже, без да го е искал; те не му дават жените и дъщерите си поради снизхождението да ги издигне в ранг на метреси, а жертвайки своите възгледи, проституират сами.

Моралистите и философите в Америка не са задължени да обвиват възгледите си в булото на алегорията, но преди да рискуват с някаква неприятна истина, те казват: знаем, че говорим на народ, твърде издигнат над човешките слабости, за да не може винаги да остане господар на самия себе си. Не бихме си служили с такъв език, ако не се обръщаме към хора, чиито добродетели и блясък ги правят единствено достойни измежду всички останали да останат свободни.

Можеха ли ласкателите на Луи XIV да го кажат по-добре?

Що се отнася до мен, смятам, че при което и да е управление низостта ще се присъедини към силата, а ласкателството – към властта. Познавам един-единствен начин за спиране на човешката деградация: той е да не се дава на никого абсолютната власт да развърта хората.

Всесилието на мнозинството крие в себе си най-голямата опасност за американските републики

Правителствата обикновено са жертва на безсилието си или на тиранията. В първия случай властта им се изплъзва, а в другия – някой я изтръгва от ръцете им. Мнозина, виждайки демократичните държави в анархия, мислят, че правителствата в тези страни са по природа слаби и безпомощни. Истината е, че щом

като веднъж започне война между партиите, правителството губи своето въздействие върху обществото. Не мисля обаче, че в природата на демократичната власт е заложена липсата на сила и ресурси; обратното, вярвам, че почти винаги злоупотребата със сила и лошото разпределение на ресурсите водят до гибелта ѝ. Анархията се ражда винаги от тиранията или от нейната несръчност, но не и от нейното безсилие.

Не трябва да се смесва стабилността със силата, величието на нещо – с неговата продължителност. В демократичните републики властта, която управлява обществото, не е стабилна, защото често сменя притежателя и обекта си. Но навсякъде, където се осъществява, нейната сила е почти непреодолима.

Управлението на американските републики ми се струва еднакво централизирано и по-енергично от това на абсолютните монархии в Европа. Следователно не смятам, че то може да загине поради своята слабост.

Ако някога свободата в Америка се изгуби, за това ще е виновно всемогъществото на мнозинството, довело до отчаяние малцинствата и принудило ги да се обърнат към материалната сила. Тогава ще се появи анархията, но тя ще дойде като следствие от деспотизма.

Президентът Джеймс Мадисън изрази същите идеи в № 51 от Федералистките статии:

„При републиката е много важно не само обществото да се пази срещу потискане от управниците му, но и да се пази една част от обществото от несправедливостта на друга част от него... Справедливостта е целта на държавното управление. Тя е целта на гражданското общество. Тя винаги е била и винаги ще бъде преследвана, докато бъде постигната или докато свободата бъде загубена в преследването. За едно общество, чиято форма на управление позволява на по-силната фракция лесно да се

обедини и да потиска по-слабата, може с право да се каже, че в него цари анархия както в първобитното общество, където по-слабият индивид не е защитен от насилието на по-силния; както в последното несигурността на условията подсказва дори на по-силните индивиди да се подчинят на едно управление, което би защитило и слабите, и самите тях, така и в първото по-могъщите фракции или партии постепенно ще бъдат подтикнати от същия мотив да пожелаят управление, което да защитава всички партии – както по-слабите, така и по-мощните. Едва ли можем да се съмняваме, че ако щатът Роуд Айлънд беше отделен от Конфедерацията и оставен сам на себе си, несигурността на правата при народната форма на управление в такава ограничена територия щеше да се демонстрира с такива повтарящи се притеснения от страна на партизански мнозинства, че скоро щеше да се поиска някаква форма, изобщо независеща от народа, и то с гласовете на самите котерии, чието лошо управление е доказало нуждата от нея.“

Джеферсън твърди също: „Изпълнителната власт в нашето управление не е единствената, тя не е може би главният обект на моите търсения. Тиранията на законодателите е също актуална и ще бъде още много години най-страшната опасност. Тиранията на изпълнителната власт също ще дойде, но в един по-отдалечен период.“ В тази материя предпочитам да цитирам Джеферсън преди всеки друг, защото го смятам за най-големия апостол, който някога демокрацията е имала.

ДЖОН СТЮАРТ МИЛ

Джон Стюарт Мил (1806–1873) е британски философ, политически мислител, икономист и политик. Неговият баща, Джеймс Мил, принадлежи към направлението на философския радикализъм. С помощта на своя приятел – политическия мислител Джеръми Бентам, бащата осигурява изключително образование на своя син, което позволява на младия Мил да развие още в юношеска възраст научния си потенциал. Днес той е смятан за най-яркия либерален мислител през XIX в., преодолял ограниченията на утилитарната версия на либерализма на Бентам.

Енциклопедичността и задълбочеността на неговия ум се доказва от самите заглавия на основните му трудове: *Система на логиката* (1843), *Принципите на политическата икономия* (1848), *За свободата* (1859), *Утилитаризмът* (1861) и др. Силно повлиян от труда на Токвил *За демокрацията в Америка* (1835–1840), Мил се опитва да изгради цялостна и последователна защита на свободата в модерното демократично общество, което е склонно да я пожертва в името на равенството и общественото мнение.

Настоящият текст е от книгата на Мил *Размисли за представителното управление* (1861) и представлява убедителна защита на принципа на представителството в модерната демократична държава.

Преводът е направен от Борис Попиванов специално за тази антология; използвано е следното издание: John Stuart Mill. *Collected Works*. Vol. 19. University of Toronto Press, 402–419.

ЗА ПРЕДСТАВИТЕЛНОТО УПРАВЛЕНИЕ

Трета глава

За това, че възможно най-добрата форма на управление е представителното управление

Дълго време (навярно откакто съществува британската свобода) е било нещо обичайно да се казва, че ако се намери добър деспот, деспотичната монархия би била най-добрата форма на управление. Смятам този възглед за радикална и крайно опасна погрешна представа за това, какво представлява едно добро управление; и докато не се освободим от него, той фатално ще опорочава всички наши размисли за управлението.

Предполага се, че абсолютната власт в ръцете на един изтъкнат индивид ще осигури добродетелното и разумно изпълнение на всички управленски задължения. Добрите закони ще бъдат установени и задействани, лошите закони ще бъдат поправени; най-заслужилите хора ще заемат най-отговорните длъжности; правосъдието ще бъде раздавано толкова добре, данъчното бреме ще бъде разпределяно толкова леко и справедливо, всеки клон от администрацията ще бъде ръководен толкова чисто и разумно, колкото условията в страната и нивото ѝ на интелектуално и морално развитие биха позволили. Готов съм заради спора да приема всичко това за вярно, но трябва да посоча каква голяма отстъпка правя; че дори едно приближение до тези резултати изисква много повече, отколкото може да се предаде в простия израз „добър деспот“. Осъществяването им фактически предполага не просто добър, а вездесъщ монарх. Той трябва по всяко време да бъде осведомяван правилно и в значителни под-

робности за ръководството и работата на всеки клон от администрацията във всеки район от страната и трябва да може за двадесет и четирите часа на денонощие, които кралят получава наравно с най-обикновения работник, да отдели достатъчен дял от вниманието и надзора си за всички части от тази обширна сфера. Или поне трябва да е в състояние да разграничи и избере измежду поданиците си не само голям брой честни и способни хора, годни да държат всеки клон от публичната администрация под надзор и контрол, но също и малък брой хора с изявени добродетели и таланти, на които да се повери не просто да правят това без надзор, но и сами да го упражняват върху други. Нужните качества и енергия за изпълнение на тази задача по удовлетворителен начин са толкова изключителни, че едва ли можем да допуснем предполагаемият добър деспот да се съгласи да се заеме с нея, освен като бягство от непоносими злини и преходна подготовка за нещо, отиващо отвъд този свят.

Но аргументът може да работи, дори оставяйки настрана този огромен проблем. Да предположим, че трудностите изчезнат. Какво ще имаме тогава? Една личност със свръхчовешка умствена активност, която ще направлява всички дела на един умствено пасивен народ. Пасивността на народа се съдържа в самата идея за абсолютна власт. Нацията като цяло и всеки съставлящ я индивид няма да имат никакъв глас по отношение на собствената си съдба. Те няма да упражняват никаква воля по отношение на общите си интереси. Всичко, свързано с тях, ще се решава от воля, различна от тяхната, и неподчинението на която за тях по закон ще е престъпление.

Що за човешки същества ще се изградят при такъв режим? Какво развитие при него могат да получат мисленето им или техните умения? Чисто теоретично навярно би им било разрешено да мислят дотолкова, доколкото размишленията им или не

засягат политиката, или нямат никаква връзка с практиката. По практическите въпроси те най-много биха били търпени да правят предложения; и дори при най-умерения деспот никои, освен хората с вече признато превъзходство, не могат да се надяват предложенията им да бъдат чути, да не говорим – изпълнени, от онези, които управляват. Човек трябва да има крайно необичаен вкус към интелектуалните упражнения сами по себе си и сами за себе си, за да си дава труда да мисли, когато външен ефект няма да има, или да се подготвя за длъжности, които няма да има шанса да бъде допуснат да изпълнява. Единственият достатъчен стимул за умствени усилия у всички, освен за по няколко ума от дадено поколение, е перспективата резултатите от това да носят някаква практическа полза.

Оттук не следва, че нацията ще бъде изцяло лишена от интелектуална сила. Обикновените житейски проблеми, които по необходимост трябва да се решават самостоятелно от всеки индивид или семейство, ще породят определена разумност и практически качества в рамките на даден тесен набор от идеи. Може да има избрана класа *savants*, която ще развива науката от гледна точка на приложението ѝ, или заради удоволствието от самото изследване. Ще има бюрокрация и хора, обучавани да бъдат нейни членове, които ще бъдат учени поне на някои емпирични максими на управлението и публичната администрация. Може да има и често е имало систематично организиране на най-добрия умствен потенциал в страната в някое специално направление (обикновено военното) за увеличаване на величието на деспота. Но хората като цяло остават без информация и без интерес по всички по-важни практически въпроси. Или, ако знаят нещо за тях, това няма да е друго, а дилетантско знание, подобно на онова, което някои имат за занаятите, без никога да са хващали инструменти.

От всичко това не страда само тяхната разумност. В равна степен са закърнели и нравствените им способности. Навсякъде, където сферата на действие на човешките същества е изкуствено оградена, чувствата им се ограничават и смаляват в същата пропорция. Храната на чувството е действието – дори семейната привързаност живее от доброволните взаимни услуги. Оставете човек без да има какво да направи за страната си, и той ще загуби интерес към нея. Отдавна е казано, че при деспотизма има най-много един патриот – самият деспот; и тези думи почиват на справедливата преценка на ефектите от абсолютното подчинение дори на добър и мъдър господар. Религията остава и поне тук, както може да се помисли, имаме институция, на която може да се разчита да вдигне погледите и мислите на хората от прахта в краката им. Само че религията, дори да предположим, че избягва извращаването си за целите на деспотизма, спира при тези обстоятелства да бъде предмет на публична грижа и се ограничава до частно отношение между индивида и неговия Създател, при което основният проблем е не друг, а личното спасение. В тази си форма религията напълно се съвместява с най-себичния и тесногръд егоизъм и отъждествява своите служители не толкова със съчувствието към себеподобните, колкото със самата чувственост.

Добър деспотизъм значи управление, при което, доколкото зависи от деспота, министрите не упражняват същинско потисничество, но пък всички колективни интереси на хората биват направлявани вместо самите хора; всички идеи, имащи отношение към колективните интереси, биват създавани вместо самите хора и тяхното мислене бива изградено чрез и съгласно с тази абдикация от собствената му сила. Да оставяш нещата на правителството, също както и да ги оставяш на Провидението, е все едно да не те е грижа изобщо за тях и да приемаш резулта-

тите им, когато са незадоволителни, като възмездие на природата. Следователно, с изключение на неколцина учени хора, които питаят интелектуален интерес към размишляването само за себе си, интелигентността и чувствата на целия народ са посветени на материалните интереси, а когато те са осигурени, на забавленията и сладостите на частния живот. Но това значи все едно да кажем, че ако историческите данни имат някакъв смисъл, епохата на национален упадък е дошла – разбира се, ако нацията е постигнала нещо, от което да върви към упадък. Ако тя никога не се е издигнала над положението на един ориенталски народ, тогава продължава да бъде в застой. Но ако, подобно на Гърция или Рим, тя е осъществила нещо по-значимо посредством енергията, патриотизма и разгръщането на мисълта, които като национални качества могат да бъдат плодове само на свободата, за няколко поколения тя ще се върне отново до ориенталското положение. И това положение не означава глупава летаргия, осигурена срещу промяна към по-лошо; то често означава прегазване, завладяване и свеждане до домашно робство или от някой по-силен деспот, или от най-близкия варварски народ, запазил наред с първобитната си грубост, силата на свободата.

Това не са просто естествени тенденции, а вътрешно присъщи свойства на деспотичното управление, от които няма изход, освен ако деспотизмът се съгласи да не бъде деспотизъм, освен ако предполагаемият добър деспот се въздържа от упражняване на властта си и, запазвайки я в резерв, позволи управлението да се извършва така, сякаш хората действително се управляват сами. Колкото и малко вероятно да е това, ние можем да си представим деспот, който съблюдава много от правилата и ограниченията на конституционното управление. Той може да допусне такава свобода на печата и дискусиата, че да даде възможност на

едно обществено мнение да се формира и изрази по националните дела. Той може да понесе местните интереси да се ръководят от самите хора, без намесата на властта. Той дори може да се обгради със съвет или съвети, свързани с управлението, свободно избрани от цялата нация или от някоя нейна част, запазвайки в ръцете си правото да налага данъци, както и върховната законодателна и изпълнителна власт. Ако той постъпва по този начин и следователно абдикира като деспот, то би премахнал значителна част от характерните за деспотизма злини. Вече никой не би пречил политическата активност и способността за участие в публичните дела да нарастват в националното тяло; а общественото мнение би се формирало самостоятелно, а не просто като ехо на правителството.

Тези подобрения обаче биха сложили началото на нови трудности. Това независимо от диктата на монарха обществено мнение трябва да бъде или с него, или против него; ако не е едното, ще е другото. Мнозина недоволни има при всички управления; и след като са налице постоянни органи и възможност да изразяваш своите чувства, то често ще бъдат изразявани и противоположни на мерките на правителството мнения. Какво да прави монархът, когато се случи тези неблагоприятни мнения да станат мнозинство? Трябва ли да промени курса си? Трябва ли да се подчини на нацията? Ако отговорът е да, той вече не е деспот, а конституционен крал, един орган или един първи министър на народа, отличаващ се само по това, че е несменяем. Ако отговорът е не, той или трябва да смаже опозицията с деспотичната си власт, или би възникнал постоянен антагонизъм между хората и един човек, резултатът от който може да бъде само един. Дори религиозният принцип на пасивното подчинение или „божественото право“ няма да е в състояние дълго да предотврати естествените последици от такава ситуация. Мо-

нархът ще трябва да отстъпи и да приеме условията на конституционното кралско управление, или да даде място на някой, който би го направил. Деспотизмът, който при това положение е чисто номинален, би притежавал малко от предимствата, които се предполага, че има абсолютната монархия, и заедно с това би осъществявал по много несъвършен начин тези на едно свободно управление; защото на колкото и голяма свобода да се радват на практика гражданите, те никога не биха забравили, че свободата им е търпяна, но не и желана, че я имат по милост, която при съществуващото държавно устройство може във всеки момент да бъде оттеглена, и че по закон са роби, макар и на разумен или снизходителен господар.

Не бива много да се чудим, ако нетърпеливи или разочаровани реформатори, страдайки от пречките, които срещат и най-благодарните публични подобрения от страна на невежеството, безразличието, неподатливостта и извратената упоритост на един народ, и безчестното съчетаване на себични частни интереси, въоръжени с мощните оръжия, които могат да предложат свободните институции, та не бива да се чудим, ако тези реформатори въздишат от време навреме за силна ръка, която да преодолее всичките тези спънки и да принуди своеволния народ да бъде по-добре управляван. Но (оставяйки настрана факта, че на един деспот, който периодично поправя по някоя неправда, съответстват деветдесет и девет, които не правят нищо освен да ги произвеждат) тези, които гледат в такава посока за реализация на надеждите си, изключват от идеята за добро управление нейния най-важен елемент – усъвършенстването на самите хора. Едно от предимствата на свободата е, че при нея управникът не може да пренебрегне умовете на хората и да поправя делата им, без да поправи самите тях. Ако е възможно един народ да бъде добре управляван въпреки мнението му, доброто му управ-

ление ще трае не повече, отколкото обикновено трае свободата на народ, освободен с чуждо оръжие без той самият да участва в това. Вярно е, че един деспот може да образова народа, а да извърши наистина това би било най-добрата защита на неговия деспотизъм. Обаче всяко образование, което цели да направи човешките същества нещо друго, освен машини, в края на краищата ги кара да поискат да имат контрола върху собствените си действия. Водачите на Френската революция през XVIII в. са се образовали при йезуитите. Явно дори йезуитското образование е достатъчно истинско, за да създаде желание за свобода. Всяко нещо, което дори в най-малка степен укрепва способностите, поражда нарастващо желание те да се използват с по-малко пречки. Народното образование е неуспех, ако образова народа за всяко едно състояние, освен за това, което със сигурност би накарало хората да желаят и много вероятно да изискват.

Далеч съм от това да осъждам – в случаи на крайна необходимост – допускането на абсолютна власт под формата на временна диктатура. Свободните народи в древни времена са давали такава власт по собствен избор, като необходимо лекарство за болестите на политическото тяло, които не могат да бъдат премахнати с по-малко насилствени средства. Но приемането на това лекарство, дори за строго ограничено време, може да се извини, само ако, подобно на Солон или Питак, диктаторът използва цялата си добита власт за премахване на спънките, които пречат на народа да се наслаждава на свободата. Добрият деспотизъм е напълно лъжлив идеал, който практически (освен като средство за някаква временна цел) се превръща в най-безсмислената и опасна химера. Преценяйки възможните злини, можем да твърдим, че добрият деспотизъм в страна, напреднала в цивилизацията, е по-вреден от лошия деспотизъм, защото много повече отпуска и омаломощава мислите, чувствата и енергията на

хората. Деспотизмът на Август подготвя римляните за Тиберий. Ако целият им характер поначало не бе изтощен от почти две поколения леко робство, то те навярно биха проявили достатъчно дух да се разбунтуват срещу по-ненавистното робуване.

* * *

Не представлява трудност да се покаже, че възможно най-добрата форма на управление е тази, при която суверенитетът, или върховната контролираща власт като последна инстанция, се намира във владение на цялата съвкупност на общността и всеки гражданин не само има глас в упражняването на този най-висш суверенитет, но поне от време навреме бива призоваван да вземе действително участие в управлението чрез личното изпълнение на някоя местна или национална публична длъжност.

Проверката на тази теза изисква разглеждането ѝ по отношение на двете разклонения, на които, както посочихме в предишната глава, изучаването на доброто управление удобно се подразделя, а именно: първо, доколко развива доброто ръководство на обществените дела на базата на съществуващите морални, интелектуални и действени способности на различните членове на обществото и второ, какъв е ефектът му върху подобряването или влошаването на тези способности.

Едва ли е необходимо да се напомня, че възможно най-добрата форма на управление не означава форма, която е подходяща и приложима за всички цивилизационни състояния, а такава, която при обстоятелствата, в които е подходяща и приложима, е свързана с най-голямото количество настоящи и бъдещи благотворни последици. Изцяло народното управление е единственото устройство, което може да претендира за такъв характер. То

се отличава и в двете направления, на които се разделят достойнствата на една политическа конституция. То е по-благоприятно както за предлагане на добро управление, така и за развиване на по-добра и по-висша форма на националния характер, отколкото каквато и да било друга политическа система.

Нейното превъзходство по отношение на сегашното благополучие почива на два принципа, чиито универсална истинност и приложимост са не по-малки от тези на всички общи предположения за човешките дела. Първият принцип е, че правата и интересите на всеки или на който и да е човек са осигурени срещу незачитане, единствено когато самият заинтересован е способен и обичайно склонен да ги отстоява. Вторият принцип е, че общото благоденствие нараства и добива по-широко разпространение пропорционално на количеството и разнообразието на личните енергии, включени в поддържането му.

Да поставим тези два принципа във форма, която би била по-удачна за сегашното им приложение: човешките същества са предпазени от злини от ръцете на другите, само доколкото имат силата да бъдат защитени и са в състояние сами да се защитят (*self-protecting*); те постигат по-големи успехи в борбата си с природата, само доколкото зависят от себе си (*self-dependent*), като разчитат повече на онова, което могат да сторят сами – било поотделно, било съвместно, отколкото на онова, което другите правят за тях.

Първата теза – че всеки човек е единственият надежден пази-тел на своите права и интереси – е една от онези елементарни максими на благоразумието, според които безусловно действа, когато е заинтересован, всеки индивид, способен да направлява собствените си дела. Мнозина, наистина, изпитват голяма омраза към това като политическа доктрина и обичат да злословят за нея като за доктрина на всеобщия егоизъм. На това можем да

отговорим, че когато спре да бъде вярно, че хората по правило предпочитат себе си пред другите и предпочитат близките си пред останалите, то от този момент нататък комунизмът ще бъде не само приложим, но ще стане и единствената оправдана форма на обществото, и щом дойде това време, той със сигурност ще се реализира. Що се отнася до мен, понеже не вярвам в универсалния егоизъм, не ми представлява трудност да призная, че комунизмът дори сега би бил приложим сред елита на човечеството и би могъл да обхване и другите. Но след като това мнение е всичко друго, но не и популярно сред онези защитници на съществуващите институции, които отхвърлят доктрината за всеобщото надмощие на себичния интерес, съм склонен да мисля, че те в действителност вярват, че повечето хора поставят себе си пред другите.

Не е обаче необходимо дори да наблюдаваме твърде много на това, за да подкрепим изискването за участие на всички в суверенната власт. Не е нужно да предполагаме, че когато властта се намира в ръцете на една-единствена класа, тази класа съзнателно и умишлено ще пожертва другите класи заради себе си; достатъчно е, че в отсъствието на своите естествени защитници, интересът на изключените винаги има опасност да бъде незачетен, а когато се зачете, той е разглеждан с много различни очи от очите на хората, които пряко засяга. В Англия например така наречената „работническа класа“ може да се смята за изключена от всякакво пряко участие в управлението. Не вярвам, че класите, които участват в него, имат като цяло някакво намерение да пожертват работническата класа заради себе си. Някога те имаха такова намерение – спомнете си дълго и настойчиво правените опити да се държат ниски надниците със закон. Днес обаче обичайното им предразположение е точно обратното – те охотно правят значителни жертви, особено на паричните си

интереси, в полза на работническата класа и доста грешат с твърде шедрите си и безразборни благодеяния. Не вярвам също, че други управници в историята са били движени от по-искрено желание да изпълнят дълга си към по-бедните слоеве от сънародниците си. И въпреки това, дали Парламентът или повече от неколцина негови членове някога, дори и за миг, са гледали на някой въпрос с очите на работника? Когато възникне въпрос, по който работниците имат интерес, нима той се разглежда от друга гледна точка, освен от тази на работодателите? Не казвам, че възгледът на работниците по тези въпроси като цяло е по-близък до истината, отколкото другият, но понякога е също толкова близо, и във всеки случай трябва да бъде изслушван с уважение, вместо, както сега – да бъде не просто отхвърлян, но и пренебрегван. По въпроса за стачките, например, се съмнявам, че сред водещите членове на двете палати ще се намери и един, който не е твърдо убеден, че правото неоспоримо е на страната на господарите и че вижданията на хората по този проблем са просто абсурдни. Онези, които са проучили въпроса, знаят добре колко далеч е това от истинското състояние на нещата и по колко различен и несравнимо по-малко повърхностен начин би се разглеждало всичко, ако онези, които стачкуват, можеха да направят така, че да ги чуят в Парламента.

Присъща особеност на човешките дела е, че никое намерение за защитаване на интересите на другите, колкото и да е искрено, не може да направи безопасно или полезно връзването на ръцете им. Още по-очевидно вярно е, че едно положително и трайно подобрене на условията за живот на хората може да се постигне само чрез собствените им ръце. Чрез съвместното влияние на тези два принципа всички свободни общности едновременно са премахнали социалните несправедливости и престъпления и са постигнали по-ярък разцвет от всички други и от са-

мите себе си след загубата на своята свобода. Вижте контраста между свободните държави по света, когато е траела тяхната свобода, и съвременните на тях обекти на монархически или олигархичен деспотизъм: сравнете гръцките полиси с персийските сатрапии; италианските републики и свободните градове на Фландрия и Германия с феодалните монархии на Европа; Швейцария, Холандия и Англия с Австрия или с предреволюционна Франция. Превъзходството в благоденствието е твърде очевидно, за да бъде някога оспорено. Превъзходството им в доброто управление и обществените отношения се доказва от самото благоденствие и освен това се проявява във всяка страница от историята. Ако сравним не една епоха с друга, а различните управления, които съществуват в рамките на една и съща епоха, то никакво безредие, което и най-голямото преувеличение би открило в публичните дела на свободните държави, не може и за момент да се сравни с надменното потискане на масата от народа, което прониква в целия живот на монархическите страни, или е отвратителната индивидуална тирания, която се случва повече от всекидневно при системите на грабеж, наричани фискални разпоредби, и в потайността на страховитите им съдилища.

Трябва да се признае, че ползите от свободата, доколкото са били изпитвани досега, са добити посредством разширението на нейните привилегии само до част от общността и че управление, в което те са разпрострени безпристрастно върху всички, е все още неосъществено пожелание. Но макар че всяка стъпка към това има собствена стойност и много често при наличното състояние на всеобщ напредък повече от една стъпка не може и да се направи, участието на всички в тези ползи е идеалната и съвършена концепция за свободно управление. Интересите на онези (без значение кои), които са изключени от него, са оста-

вени без гаранциите, дадени на останалите; затова те имат по-малък простор и насърчение за прилагане на възможностите си за собственото си благо и за благо на общността, което общото благоденствие винаги съдържа в себе си.

Така можем да обясним сегашното благополучие: добро ръководство на делата на съществуващото поколение. Ако сега минем към влиянието на формата на управление върху характера, ще открием, ако въобще е възможно, още по-решително и неоспоримо превъзходството на народното управление над всяко друго.

Този въпрос наистина зависи от един по-фундаментален въпрос, а именно, кой от двата типа характер е по-желателно да преобладава за общото благо на човечеството – активният или пасивният тип; този, който се бори против злините, или този, който ги понася; този, който се подчинява на обстоятелствата, или този, който се опитва да подчини самите обстоятелства.

Баналностите на моралистите и симпатиите на човечеството като цяло са в полза на пасивния тип. Силните характери може и да запленяват, но примирените и покорните са тези, които повечето хора лично предпочитат. Пасивността на нашите близки повишава чувството ни за сигурност и налива вода в мелницата на нашето своеволие. Пасивните характери, ако не се случи да се нуждаем от тяхната активност, изглеждат по-малка пречка по нашия път. Удовлетвореният човек не е опасен съперник. Въпреки това нищо не е по-сигурно от факта, че напредъкът в човешките дела е изцяло работа на неудовлетворените; нещо повече, много по-лесно е за активния ум да придобие добродетелите на търпението, отколкото за пасивния – да възприеме тези на енергичния.

От трите вида умствена извисеност – интелектуалната, практическата и моралната – не може да има съмнение по отношение

на първите две коя има предимство. Всяко интелектуално превъзходство е плод на активно усилие. Предприемчивостта, желанието да поддържа нещата в движение, да изпробваме и възприемаме нови неща за наша собствена, а и за обща полза е родител дори на разсъдъчния, да не говорим за практическия талант. Интелектуалната култура, съвместима с другия тип, е от слабия и неясен вид, присъщ на ума, чиято граница е развлечението или обикновеното съзерцание. Тестът за истинско и енергично мислене, което установява истини, вместо да рисува мечти, е успешното му приложение в практиката, където целта да се даде определеност, прецизност и разбираемо значение на мисълта не стои; мисленето не поражда нищо по-добро от мистичната метафизика на питагорейците или ведите. По отношение на практическия напредък нещата са още по-ясни. Характерът, който подобрява човешкия живот, е този, който се бори с природните сили и тенденции, а не този, който отстъпва пред тях. Себеполезните качества са изцяло на страната на активния и силен характер; навиците и поведението, които развиват предимствата на всеки индивидуален член на общността, трябва да бъдат поне част от онези, които в крайна сметка най-много допринасят за прогреса на общността като цяло.

По въпроса за моралния избор обаче, на пръв поглед като че ли има място за съмнение. Тук не говоря за религиозното чувство, чиято хармония с покорството пред божествената воля изцяло работи в полза на неактивния характер. Подобно на други религии, християнството насърчи това чувство; но изключително достойнство на християнството е способността му да отхвърли както тази, така и други крайности. Отделно от религиозните съображения, пасивният характер, който отстъпва пред пречките вместо да се стреми да ги преодолява, може наистина и да не е много полезен за другите, както не е за себе си, но би могло да

се очаква поне да бъде безвреден. Удовлетвореността винаги се е брояла за една от моралните добродетели. Но ще бъде напълно погрешно да се предполага, че удовлетвореността е необходим и естествен спътник на пасивността на характера; и когато това не е така, то моралните последици са зловредни. Когато съществува желание за непритежавани преимущества, умът, който не би могъл да ги постигне по силата на своите способности, е склонен да гледа със злост и омраза на онези, които ги имат. Човекът, заел се с надеждни планове за подобряване на своя живот, изпитва доброжелателство към онези, които правят същото или са успели в него. А когато мнозинството действа по този начин, тези, които не постигат целта, започват да чувстват нещата според обичаите на страната и приписват неуспеха си на недостиг на усилия или възможности, или на липса на късмет. Обаче тези, които наред със стремежа си да притежава това, което имат другите, не влагат енергия в преследването на този стремеж, или обвиняват безспирно съдбата, че не прави за тях онова, което те не се опитват да направят за себе си, се изпълват със завист и зложелателство към хората, притежаващи това, което биха желали.

В същото отношение, в което се смята или вярва, че житейският успех е плод на предопределеност или случайност, а не на усилие, завистта се развива като черта от националния характер. Най-завистливите хора са ориенталците. При ориенталските моралисти, в ориенталските приказки на завистливия човек се отрежда специална роля. В реалния живот той е ужасът за всички, притежаващи нещо желано – било дворец, хубаво дете или дори добро здраве и дух; предполагаемият ефект само отпогледа му съставлява всепроникващото суеверие за лошото око. В завистта, както в неактивността, ориенталците са следвани от южноевропейците. Испанците преследваха така всичките си велики мъже, вгорчаваха живота им, и като цяло съумяваха

да сложат ранен край на техните успехи¹. При французите, които по същността си са южен народ, двойното възпитание на деспотизма и католицизма е направило, въпреки импулсивния им темперамент, подчинението и търпението общи черти на народа и негова най-общоприета представа за мъдрост и отличителност; и ако завистта един към друг и към всичко превъзхождащо не е разпространена още по-широко, това обстоятелство следва да се отдаде на многото ценни противодействащи елементи във френския характер и най-вече на огромната индивидуална енергия, която, макар и по-малко постоянна и неотклонна от тази на разчитащите на себе си и на борбата англосаксонци, все пак се е проявила при французите в почти всяка посока, в която функционирането на техните институции е било благоприятно за нея.

Във всички страни без съмнение има наистина удовлетворени характери, които не просто не преследват, но и не желаят повече от онова, което вече имат, и те естествено не питаят враждебност към онези, които очевидно са по-облагодетелствани. Но огромната маса от привидна удовлетвореност е практически неудовлетворение, съчетано с леност и самоугаждане, което, без да разполага с легитимни средства за собствено издигане, изпитва удоволствието да смъква другите до своето ниво. И ако се вгледаме внимателно дори в случаите на невинна удовлетвореност, забелязваме, че те печелят възхищението ни, само когато безразличието им се отнася към подобряването на външните ус-

¹ Ограничавам се с миналото време, защото няма да кажа нищо пренебрежително за един велик, а сега накрая и свободен народ, който навлезе в общия ход на европейския прогрес с енергия, обещаваща бързо да му възвърне почвата, която е загубил. Никой не може да се съмнява, че интелектът и енергичността на испанците са в състояние да постигнат това; и техните недостатъци като народ са главно тези, на които са присъщи свободата и индустриалното усърдие (бел. Мил).

ловия и е налице стремеж към постоянно духовно израстване, или поне лишено от личен интерес старание за помагане на другите. Удовлетвореният човек или удовлетвореното семейство, които нямат амбицията да направят някой друг щастлив, да допринесат за благото на своята страна или на заобикалящите ги, или да се усъвършенстват морално, не предизвикват у нас нито възхищение, нито одобрение. Ние правилно приписваме този вид удовлетвореност на липсата на мъжество или на бездуховността. Удовлетворението, което одобряваме, включва способността да се мине на драго сърце без онова, което не можем да имаме, точната преценка на относителната стойност на различните обекти на желанието и охотното отхвърляне на по-малкото, когато то е несъвместимо с по-голямото. Такива извисяващи качества обаче са присъщи на характера в такава степен, в каквата той е активно ангажиран в усилията да подобри своята съдба или съдбата на някой друг. Онзи, който непрестанно мери силите си с трудностите, научава кои трудности са непреодолими за него и кои би могъл да превъзмогне, но успехът не би си струвал цената. Онзи, чиито мисли и действия са нужни за и обичайно въввлечени в осъществими и полезни начинания, е човекът, който най-малко от всички можем да очакваме да задържа ума си в мрачно неудовлетворение върху неща, които или не си струва да се постигнат, или не са за него. Така активният самопомагащ си характер е не само по същността си най-добрият, но и вероятно най-способният да придобие всичко наистина превъзходно или желано при противоположния тип.

Борбеният пряк характер в Англия и Съединените щати е уместен обект на критика поради крайно второстепенните цели, към които обикновено насочва силата си. Сам по себе си обаче той е основата на най-добрите надежди за всеобщ напредък на човечеството. Проницателно е отбелязано, че когато нещо не върви както трябва, обичайният импулс на французите е да

кажат: „Трябва търпение!“ (*Il faut de la patience!*), а на англичаните – „Какъв срам!“ (*What a shame!*). Хората, които мислят за срамна ситуацията, когато нещо не върви, които бързо заключават, че на злото може и трябва да се попречи, са тези, които в края на краищата имат най-голям дял в това, да направят света по-добър. Ако желанията са принизени, ако те не се простират твърде далеч отвъд физическите удобства и демонстрацията на богатство, преките резултати от енергията няма да са много по-големи от постоянното разширяване на властта на човека върху материалните предмети; но дори това отваря пространство и подготвя механическите приспособления за най-великите интелектуални и социални постижения; и докато енергията я има, някои хора ще я прилагат и тя ще се прилага все повече и повече за усъвършенстването не само на външните условия, но и на вътрешната природа на човека. Отсъствието на активност, амбиция, желание е в по-голяма степен фатална пречка за напредъка, отколкото всяко погрешно насочване на енергията; и то е достатъчно, когато го има в масите, да направи възможно всяко опасно погрешно насочване от страна на някое енергично малцинство. Най-вече това държи все още огромното мнозинство от човешкия род в диво или полудиво състояние.

Сега вече не може да има никакво съмнение, че пасивният тип характер благоприятства управлението на едно или малцина, а активният самоподпомагач се характер – управлението на мнозинство. Неотговорните управници се нуждаят от бездействието на управляваните повече, отколкото от всяка активност, с изключение на тази, която те самите могат да предизвикат. Подчиняването на хората на предписания, сякаш става дума за природна необходимост, е урокът, вгълпяван от всички управления на онези, които нямат никакво участие в тях. Волята на висшестоящите и законът като воля на висшестоящите трябва да бъдат пасивно приемани. Ала хората, които имат воля, дух

или извор на вътрешна активност в останалите си постъпки, не са просто инструмент или материал в ръцете на своите управници и всяка проява на тези качества трябва, вместо насърчаване, да получи опрощение от деспотите. Дори когато неотговорните управници не съзнават достатъчно опасността от умствената активност на поданиците си, за да желаят да я потискат, самото положение представлява потисничество. Усилието се ограничава дори по-ефективно от сигурността на безсилието си, отколкото от всяко недвусмислено обезсърчаване. Между подчинението на чуждата воля и добродетелите на самоподпомагането и самоуправлението има естествена несъвместимост. Тя е повече или по-малко пълна според това, дали ограничението е по-строго, или по-хлабаво. Управниците се различават много по обсега, в който контролират свободното действие на поданиците си, или отмяната му чрез ръководене на делата им вместо тях. Но разликата е в степента, а не в принципа; и най-добрите деспоти често слагат най-тежките вериги на свободното действие на поданиците си. Лошият деспот, когато са задоволени личните му прищевки, може понякога да остави хората да се оправят сами, но добрият деспот настоява да им прави добро, като ги кара да вършат собствената си работа по начин, по-добър от този, който те сами познават. Наредбите, които ограничиха в максимална степен процесите във всички водещи клонове на френските манифактури, бяха дело на великия Колбер.

Много различно става положението с човешките умения, когато човек не чувства друго външно ограничение, освен природните необходиминости и обществените предписания, в налагането на които той е участвал и за които е свободен, ако ги намира за погрешни, да изрази публично несъгласие и да работи активно за промяната им. Несъмнено при едно частично народно управление тази свобода може да се упражнява дори от онези, които не се ползват от пълните привилегии на гражданския статус. Все

пак е голям допълнителен стимул за самоподпомагането и себеослабянето на всеки един, когато той започва наравно с другите и не му се налага да чувства, че успехът му зависи от впечатлението, което е произвел върху емоциите и предразположенията на тяло, към което не принадлежи. Силно обезкуражаващо е за един индивид и още повече за една класа, ако бъдат оставени извън държавното устройство; принудени да пледират пред повелителите на съдбата си отвън, без да бъдат допуснати да изкажат своите съвети отвътре. Максимумът на въодушевяващия ефект на свободата върху характера се получава, само когато свободният човек или е, или очаква с нетърпение да стане гражданин, пълноправен като всеки друг.

Още по-важно даже от този въпрос на чувство е практическата дисциплина, която добива характер от периодичните изисквания към гражданите да упражняват за известно време и в определен ред някаква обществена работа. Недостатъчно се отчита, че много малко от обикновения живот на хората може да придаде широта на възгледите или чувствата им. Тяхната работа е рутинна; това не е труд от любов към него, а от себичен интерес в най-елементарна форма – задоволяване на всекидневните потребности. Нито свършената работа, нито процесът на извършването ѝ не приканват ума към мисли или чувства, които да отиват отвъд отделните индивиди; ако им попаднат поучителни книги, нямат стимул да ги прочетат и в повечето случаи индивидът няма достъп до хора, които много да го превъзхождат в развитието си. Даването на възможност на индивида да направи нещо за обществото запълва до известна степен всичките тези липси. Ако обстоятелствата допуснат количеството на възложените му публични задължения да бъде значително, това ще го превърне в образован човек. Въпреки слабостите на обществената система и моралните идеи на Античността, практиката на задължително изпълняване на определени функции в съда или в

храма вдига интелектуалния стандарт на средния атински гражданин по-високо от и над всичко, което се е наблюдавало при всяка друга маса от хора в древността или в модерното време. Доказателствата за това личат на всяка страница, написана от нашия голям историк на Гърция², но едва ли има нужда да отиваме по-далеч от високото качество на речите, с които техните велики оратори са смятали, че постигат най-добрия ефект върху разбиранията и волята на сънародниците си.

Подобна полза, макар и в много по-малка степен, имат англичаните от долната средна класа поради задължението хора от нея да бъдат поставяни като съдебни заседатели или да изпълняват енорийски служби; макар че това нито се случва на толкова много хора, нито е за постоянно, нито ги подтиква към чак толкова голямо разнообразие от възвишени мисли, за да позволи сравнение с публичното образование, което всеки гражданин на Атина е получил от демократичните ѝ институции, въпреки всичко то наистина променя както чрез досег с нови идеите, така и чрез развитие на способностите онези, които в живота си не са се занимавали с друго, освен да дращят с перото или да продават стоки в бакалница. Още по-полезна е моралната част от обучението, което частният гражданин получава от дори рядкото изпълнение на публични функции. Когато се ангажира с тях, той е призван: да преценява интереси, различни от неговите; да се ръководи, в случай на противоположни искания, от правила, различни от личните му пристрастия; да прилага на всяка крачка принципи и максими, основанието на които е общото благо – и в тази работа той обикновено открива, че е свързан с умове, по-запознати от него с онези идеи и действия, изучаването на които ще аргументира мислите му и ще стимулира чувството му

² Grote, G. *A History of Greece*. 12 vols. London, Murray, 1846–1856 (бел. Мил).

за общо благо. Той е доведен до това, да се чувства част от общността и да приема нейния интерес, какъвто и да е той, като свой интерес. Там, където не съществува тази школа за публична ангажираност, едва ли присъства разбирането, че в обичайна обществена ситуация частните лица дължат нещо на обществото, освен съблюдаване на законите и подчинение на правителството. Няма негоистично усещане за отъждествяване с общността. Всяка мисъл и чувство, било от интерес или дълг, се поемат от индивида и семейството. Човек никога не мисли за колективен интерес, нито за цели, които могат да бъдат преследвани съвместно с другите, а само за такива в конкуренция с тях и в известна степен за тяхна сметка. Ако ближният не е съюзник или съдружник и ако никога не участва в общо начинание за съвместна облага, то той може да бъде единствено съперник. Така дори частната нравственост страда, а публичната в действителност е изчезнала. Ако това е универсалното и единствено възможно положение на нещата, то най-смелите домогвания на законодателя или моралиста могат да стигат само дотам, да превърнат огромната част от обществото в стадо овце, които една до друга пасат невинно трева.

От тези разсъждения, взети заедно, се вижда, че единственото управление, което може напълно да задоволи всички нужди на общественото състояние, е това, в което участва целият народ; че всяко участие, дори и с най-скромна публична функция, е полезно; че участието навсякъде трябва да бъде толкова голямо, колкото позволява общата степен на напредък на обществото и че не бива да се желае нищо по-малко от достъп на всички до дял в суверенната власт на държавата. Но след като в едно общество, което надхвърля размерите на малък град, не всички могат лично да изпълняват нещо повече от малка част от публичните дела, то от това следва, че идеалният тип на едно съвършено управление трябва да бъде представителен.

ЕЙБРЪХАМ ЛИНКЪЛН

Ейбръхам Линкълн (1809–1865) е четиринадесетият президент на САЩ (1861–1865). Подобно на други американски мислители, отдали се на политиката, теоретичното му наследство е разпръснато в неговите речи и лична кореспонденция.

Линкълн е съвременник на американския държавник и политически мислител Джон Калхун (1782–1850), автор на теорията за защита на робството и правата на щатите. Неговите идеи се възприемат от Конгреса на САЩ през 1959 г., който дава право на населението на всеки отделен щат самò да прецени дали да премахне или да остави робството в пределите на своята територия.

Израснал в епохата на робството в американската история, Линкълн горещо проповядва през целия си живот естественото равенство и човешките права. Според него общественото мнение не трябва да е всесилно, защото има принципи, които не могат да се отхвърлят от волята на гражданите. Точна такъв е принципът на естественото човешко равенство, който изисква управлението да има за цел защита на естествените права на човека. Следващ неотклонно тези идеи, Линкълн става президент през 1861 г. и успява да съхрани Съюза на американските щати след кръвопролитната гражданска война между Севера и Юга.

Откъсите са подбрани от изданието: Малинов, Светослав (съставителство и редакция). *Консерватизмът*. Том 2. Превод: Реса Колева. ЦСП, 2000, 204–214.

ЗА НУЖДАТА ОТ УПРАВЛЕНИЕ НА МНОЗИНСТВОТО (откъси от речи)

* * *

Изглежда съществува опасение сред жителите на южните щати, че след встъпването в длъжност на администрация от Републиканската партия собствеността им, техният мир и личната им сигурност ще бъдат застрашени. За подобно опасение никога не е имало основателна причина. Всъщност пред тях са редица доказателства за противното. Такива са налице в почти всички мои публикувани речи. Ще цитирам само една от тези речи, в която заявявам: „Нямам и най-малко намерение, пряко или косвено, да възпрепятствам институцията на робството в щатите, където тя съществува. Смятам, че законът не ми позволява да направя това, а и не съм склонен да го направя...“

Изминаха седемдесет и две години от встъпването в длъжност на първия президент, избран по силата на нашата национална Конституция. До днес петнадесет различни забележителни граждани последователно се издигнаха на президентския пост. Те го опазиха от редица опасности – най-често с успех. И все пак, имайки предвид тези факти от историята, аз се заемам със същата задача за краткия, гласуван ми по Конституция мандат от четири години, в момент на сериозни и необикновени трудности. Федералният съюз е подложен на усилен опит да бъде разрушен, опити, които доскоро съществуваха само като заплаха.

Вярвам, че докато съблюдава универсалния закон и Конституцията, Съюзът на тези щати ще е вечен. Вечността е заложена, ако не и ясно изразена, в основния закон на всяко национално

правителство. Сигурно е, че нито едно правителство не предвижда в органическия си устав своя завършек. Докато продължаваме да се придържаме към изрично упоменатите предписания в нашата национална Конституция, Съюзът ще трае завинаги, понеже е невъзможно да бъде разрушен, освен чрез действия, които не са предвидени в нейните собствени рамки.

Но нека отново се запитаме: ако Съединените американски щати не са същинска държава, а само асоциация на щати по силата на договор, може ли тя, бидейки договор, да бъде разтрогната по мирен път, без участието на всички включени в нея страни? Едната страна по договора може да го наруши – да го разруши, така да се каже. Но не се ли изисква съгласието на всички, за да бъде той законно отменен?

Изхождайки от тези общи принципи, откриваме, че идеята за вечно съществуване на Съюза при съблюдаването на закона се потвърждава от самата история на Съюза. Съюзът е много по-стар от Конституцията. Всъщност той бе формиран от Статиите на Конфедерацията през 1774 г. Той бе доразвит и продължен чрез Декларацията за независимостта през 1776 г. Той се доразви, а вярата на всички щати, тогава тринадесет на брой, бе изрично изразена и скрепена по силата на Статиите на Конфедерацията от 1778 г. И накрая, през 1787 г. една от целите, залегнали в основата на Конституцията при нейното утвърждаване, гласеше: „*Да се създаде един по-съвършен Съюз.*“

Но ако разрушаването на Съюза от един или няколко щата би било допустимо от законова гледна точка, то тогава Съюзът е *по-малко* съвършен, отколкото е бил преди Конституцията, тъй като е загубил жизненоважния елемент на вечно съществуване.

Оттук следва, че нито един щат не може по собствена воля законно да напусне Съюза, че всякакви решения и постановления в тази насока са нищожни от правна гледна точка и че как-

вито и да било актове на насилие от страна на щат или щати спрямо авторитета на Съединените американски щати се смятат за бунтовнически или революционни – според обстоятелствата.

Ето защо намирам, че имайки предвид Конституцията и законите, Съюзът е ненакърнен и доколкото е по силите ми, ще се погрижа, както ме задължава самата Конституция, законите на Съюза да бъдат съвестно спазвани във всеки щат.

Не мога да потвърдя, нито да отрека, че има хора, които целят на всяка цена да разрушат Съюза и при първа възможност биха го сторили; и да има такива, не ще отправя и дума към тях. Но как бих могъл да не се обърна към онези, които наистина милеят за Съюза?

Преди да се спра на такъв важен въпрос, като разпадането на нашето национално здание с всичките му блага, спомени и надежди, не би ли било редно да изясним защо е всичко това? Бихте ли рискували да предприемете подобна отчаяна стъпка, ако все още има възможност злото, с което се борите, да не съществува изобщо? И ако злото, към което се стремите, е далеч по-голямо от това, с което се борите, бихте ли рискували да допуснете такава страховита грешка?

Всеки твърди, че се чувства удовлетворен в рамките на Съюза, стига да разполага с всички права, дадени му от Конституцията. Истина ли е тогава, че всяко право, посочено в Конституцията, е било отречено? Мисля, че не. За щастие, човешкото съзнание е устроено така, че на никого не би хрумнала подобна дързост. Спомнете си, ако можете, поне един случай, когато ясно описано в Конституцията предписание е било потъпкано. Ако единствено поради своята численост мнозинството би лишило едно малцинство от каквито и да било ясно формулирани конституционни права, от морална гледна точка то би могло да оправдае революцията – и със сигурност би го сторило, ако пра-

вото на революция бе жизненоважно. Но не и в нашия случай. Всички жизненоважни права на малцинствата и на индивидите са така добре изяснени в Конституцията чрез редица потвърждения и отрицания, гаранции и забрани, че по отношение на тях никога не възникват противоречия. Но никой органически закон не би могъл да предложи специален отговор за всеки отделен въпрос, който може да възникне в практическото управление. Ничия далновидност не би могла да предвиди – нито документ с разумна дължина да съдържа – изрично предписание за всеки възможен въпрос. Трябва ли избягалите от задължителен труд да бъдат залавяни от националните или от щатските власти? Конституцията не дава изричен отговор. *Може* ли Конгресът да забрани робството? Конституцията не дава изричен отговор. *Трябва* ли Конгресът да поощрява робството? Конституцията не дава изричен отговор.

От подобни въпроси се пораждат всички наши конституционни противоречия, според които се разделяме на мнозинства и малцинства. Ако малцинството не се примири, това трябва да направи мнозинството – в противен случай се поставя край на управлението. Друга алтернатива няма, защото съхраняване на управлението означава примиряване на едната или другата страна. Ако в този случай малцинството се оттегли, вместо да се съгласи, това е прецедент, който от своя страна ще разедини и погуби членовете му, защото винаги ще има ново малцинство, което ще се оттегля от тях всеки път, когато мнозинството откаже да бъде контролирано от това малцинство. Например: защо страна, участваща в новосформирана конфедерация, след една-две години да не напусне своеволно тази конфедерация, точно както участващите в този Съюз щати в момента се стремят да го напуснат? Всички, които питаят чувство на разединение, в момента се учат на точното поведение, с което да реализират на практика това чувство.

Съществува ли такава съвършена идентичност на интересите сред отделните щати за формиране на нов съюз, който да утвърди постоянна хармония и да предотврати ново разцепление?

Ясно е, че основната идея на разцеплението представлява и същността на анархията. Едно мнозинство, удържано от конституционни спирачки и ограничения, постоянно и лесно променящо се, наред със съгласуваните промени в мненията и настроенията в обществото, е единственият истински суверен на свободния народ. Който го отхвърли, по необходимост се сблъсква с анархия и деспотизъм. Единодушието е невъзможно. Управлението на малцинството като правило е абсолютно недопустимо; така че, ако отхвърлим принципа на мнозинството, всичко, което ни остава, е анархия или деспотизъм под една или друга форма.

Не съм забравил становището, което някои поддържат, че конституционните въпроси се решават от Върховния съд, нито отричам, че подобни решения трябва при всички случаи да третира отделните страни като отговорни за повдигнатия иск, както и за предмета на този иск, като към тях също така се подхожда с високо уважение и внимание във всички подобни случаи от всички останали държавни министерства. И макар че очевидно е възможно едно такова решение да бъде погрешно във всеки от дадените случаи, то все пак е по-лесно да се понесат негативните последици в рамките на съответния случай, въпреки наличието на възможността това решение да бъде отхвърлено и никога да не се превърне в прецедент за други подобни случаи, отколкото да се понесат злините, предизвикани от някоя друга практика. В същото време всеки непредубеден гражданин трябва да признае, че ако политиката на правителството по жизненоважни въпроси, засягащи целия народ, следва да бъде безвъзвратно фиксирана от решенията на Върховния съд, в момента, в който започнат да се взимат решения по обикновени жалби, страни по които са физически лица, народът ще престане да бъ-

де свой собствен господар, като на практика ще прехвърли управлението в ръцете на този излъчен трибунал. Този възглед не е опит за нападка срещу съда или съдиите. Тяхно неотменно задължение е да постигат решения по делата, представени им за разглеждане, и не е тяхна вината, ако други се стремят да използват тези решения за политически цели.

Една част от нашия народ вярва, че робството е *справедливо* и трябва да бъде разпространявано; друга част вярва, че то е *грешно* и не трябва да се разпространява. Това е единственият съществен спор. Клаузата в Конституцията, засягаща избягалите роби, както и Законът за забрана на търговията с роби с други страни се прилагат дотолкова добре, доколкото може да бъде приложен един закон в общество, където чувството за нравственост у народа не е вложено изцяло в самия закон. И по двата въпроса народът се придържа към сухото правно задължение и са малко онези, които му се противопоставят. Това, струва ми се, не може да бъде изцяло излекувано; и в двата случая едно разделяне на враждуващи страни само *ще направи* положението по-лошо *отпреди*. В резултат на това чуждестранната търговия с роби, която все още не е напълно прекратена, ще се възроди без ограничение в рамките на една част от народа, докато избягалите роби, само някои от които са заловени, изобщо няма да бъдат преследвани от другата част от народа.

В буквалния смисъл на думата, ние не можем да се разделим. Не можем да премахнем несъгласните една с друга страни, нито да построим непристъпна стена между тях. Съпруг и съпруга могат да се разведат, да се разделят и никога повече да не се срещнат, но отделните части на нашата страна не могат да направят това. Не им остава друго, освен да бъдат заедно и да продължат да общуват помежду си в приятелство или във вражда. Нима тогава е невъзможно да превърнем това общуване в ползотворно и удовлетворително *след* разделянето ни, отколко-

то е било *преди*? Биха ли могли непознати да сключат договор по-лесно, отколкото приятели биха могли да съставят закон? Могат ли договорите да бъдат прилагани по-съвестно сред непознати, отколкото законите – сред приятели? Представете си, че отивате на война: не можете да воювате вечно и когато престанете да се сражавате, след като и двете страни са загубили много и нито една не е спечелила, над вас неизменно надвисва същият стар въпрос за общуването.

Тази страна заедно със своите институции принадлежи на народа, който я населява. Винаги, когато е недоволен от съществуващото управление, той може да упражни *конституционното* си право да го коригира или *революционното* си право да го отхвърли и премахне.

Държавният глава получава властта си от народа, който не го е упълномощил да определя условия за разделяне на щатите. Народът сам може да направи това, ако неговият избор е такъв, но президентската институция сама по себе си няма нищо общо с това. Задължението на президента е да ръководи управлението на страната във вида, в който му е било поверено, и да го предаде на своя наследник непокътнато.

Защо да не се отнасяме с търпеливо доверие към съвършената справедливост на народа? Съществува ли на света надежда по-ценна или равна на тази? Имайки предвид сегашните различия помежду ни, има ли страна в спора, която да не вярва, че е на прав път? Ако Всемогъщият Господ, който властва над нациите, с всевечната си истинност и справедливост застане на страната на вас, северняците, или на вас, южняците, то възцаряването на тази истинност и на тази справедливост със сигурност ще зависи от решението на великия трибунал на американския народ.

В рамките на сегашното ни управление същият този народ мъдро е отсъдил на публичните служители твърде малка възможност за неблагоприятие и също така мъдро се е погрижил тази

малка власт не след дълго да се върне при него. Докато народът притежава своята бдителност и добродетелност, никоя администрация не би могла поради порочност или невежество сериозно да навреди на управлението за краткия срок от четири години.

Скъпи сънародници, обръщам се към всички вас и към всеки поотделно с думите: помислете спокойно и *задълбочено* в тази насока. Нищо ценно няма да загубим, ако си дадем малко време. Ако съществува намерение, което ви подтиква към прибързана стъпка, която никога не бихте предприели съзнателно, то с времето това намерение може да бъде осуетено; но никое добро намерение не би могло да бъде осуетено с течение на времето. Онези от вас, които сега се чувстват неудовлетворени, все още разполагат със старата, ненакърнена Конституция, а по отношение на наболелия въпрос те имат законите, които сами са оформили според тази Конституция. Новата администрация не притежава пряка власт да промени който и да е от тези закони. Ако приемем, че вие, недоволните, стоите на правата страна в спора, все още нямате нито една причина за бързи действия. Интелигентността, патриотизмът, упованието в християнските ценности и силната вяра в Онзи, който никога досега не е изоставил тази благодетелствана земя, все още са способни да разрешат възможно най-добре сегашните ни трудности.

Във *вашиите* ръце, скъпи мои недоволни сънародници, не в *моите* лежи сериозният проблем за гражданската война. Правителството няма да застане срещу *вас*. Няма да възникне конфликт, ако вие не се превърнете в агресори. *Вие* не сте се клеили пред Бог да унищожите управлението, докато *аз* ще се закълна най-тържествено да го „пазя, закрилям и защитавам“.

Накрая – няколко думи в заключение. Ние не сме врагове, а приятели. Не трябва да бъдем врагове. Макар чувствата ни да са поставени на изпитание, това не трябва да сломява нашата вза-

имна привързаност. Тайнствените струни на спомена, свързващи всяко бойно поле и всеки гроб на загинал за родината патриот с всяко туптящо сърце и домашно огнище по цялата тази земя, ще възродят хармонията на Съюза, когато отново бъдат докоснати, а това със сигурност ще бъде сторено от по-добрите ангели на нашата природа.

*Обръщение към нацията при първото встъпване в
длъжност като президент на САЩ,
произнесено на 4 март 1861 г.*

* * *

Преди осемдесет и седем лета нашите бащи създадоха на този континент една нова нация, зачената в свобода и посветила се на идеята, че всички хора са създадени равни.

В момента сме въввлечени в тежка гражданска война, която ще провери дали тази нация, или която и да е нация, тъй зачената и тъй призвана, може да оцелее задълго. Събрали сме се на обширното бойно поле на тази война. Дойдохме, за да превърнем късче от това поле в последно убежище за онези, които по-жертваха живота си тук, за да живее нацията. Редно и достойно е да направим това.

Но в един по-дълбок смисъл, ние не можем да отдадем, не можем да осветим, не можем да обречем тази земя. Смелите мъже, живи и мъртви, които се сражаваха тук, са я осветили, далеч надхвърляйки нашата оскъдна власт да даваме и да отнемаме. Светът едва ли ще забележи или запомни думите, които ние произнасяме сега, но никога няма да забрави това, което те сториха. Ние, живите, по-скоро сме призвани да се заемем с недовършеното дело, което падналите тук тъй доблестно започнаха. Оста-

ва ни да се посветим на голямата цел, която все още е пред нас: от почитаните мъртви да наследим силната преданост към онази идея, за която те дадоха и последната си капка преданост; отговорно да покажем тук, че тези покойници не са загинали напразно, че тази нация, с Божията воля, ще преживее едно възраждане на свободата и че нашето управление – от народа, чрез народа, за народа – не ще изчезне от света.

*Обръщение при освещаването на гробището в Гетисбърг,
Пенсилвания, произнесено на 19 ноември 1863 г.*

* * *

При повторното си явяване тук, за да положи клетва като президент, имам по-малко основание за дълга реч, отколкото при предишното. Тогава едно подробно изявление относно курса, който предстои да бъде следван, изглеждаше напълно подходящо. Сега, след четири години на постоянна необходимост от публични декларации по всяка точка и на всеки етап от голямото състезание, което все още поглъща вниманието и енергията на нацията, не са много новите насоки, които бих могъл да очертая. Успехите на нашата войска, от които зависи почти всичко, са добре известни на обществото, както и на мен, и вярвам, че те с основание се смятат от всички за удовлетворителни и окуражителни. Изпълнени с надежда за бъдещето, нека не рискуваме с предсказания в тази насока.

На този ден преди четири години мисълта на всеки бе насочена с безпокойство към надвисналата опасност от гражданска война. Всички се бояхме от нея; всички се стремяхме да я избегнем. Докато от това място произнасях реч по повод встъпването си в длъжност, най-общо посветена на *спасяването* на

Съюза без война, някои подривни елементи правеха опити да го *разрушат* без война, целейки разпадането на Съюза и поделянето на съставните му части по взаимно договаряне. И двете страни бяха против войната, но едната от тях бе готова по-скоро *да обяви* война, отколкото да позволи на нацията да оцелее. Другата бе готова по-скоро *да приеме* да воюва, отколкото да остави нацията да загине. И войната дойде.

Една осма част от цялото население бяха цветнокожи роби, които не бяха разпръснати в рамките на целия Съюз, а ограничени в южната му част. Тези роби представляваха обект на особен и открито изразен интерес. Всички знаят, че малко или много този интерес стана причина за войната. Да засилят, да разширят и да превърнат в постоянен този интерес бяха цели, в името на които бунтовниците биха разкъсали Съюза дори чрез война. В същото време правителството не разполагаше с права, надхвърлящи правото на ограничаване на териториалното разрастване на Съюза. Никоя от двете страни не бе очаквала размерите и продължителността, които войната вече достигна. Никоя не бе предполагала, че *причината* за конфликта може да бъде отстранена преди самият конфликт да бъде прекратен. Всяка от тях целеше далеч по-лесна победа и не толкова разтърсващ резултат. И двете враждуващи страни четат една и съща Библия, молят се на един и същ Бог, но всяка изпраща войските си срещу другата. Може би изглежда странно група хора да молят за Божията справедлива подкрепа, за да изцедят насъщния си хляб от потта по челата на други хора, но нека не съдим, за да не бъдем съдени. Нямаше отговор за молитвите и на двете страни; ничия молитва не намери пълен отговор. Един Господ знае защо. „Горко на света от съблазните, защото съблазни трябва да дойдат; обаче на оновова човека, чрез когото съблазън дохожда“ (Мат. 18:7). Ако приемем, че робството в Америка е една от

онези съблазни, които по Божия промисъл неизбежно ще дойдат, но която, след като е изчерпала отреденото ѝ време, Бог желае да премахне и затова е дал на Севера и Юга тази ужасна война като възмездие за онези, чрез които идва тази съблазън, то не виждаме ли ние тук едно отклонение от Божествените атрибути, които вярващите във вездесъщия Господ винаги са му приписвали? Искрено се надяваме и пламенно се молим тежкия бич на войната по-скоро да си отиде. И все пак, ако Бог желае войната да продължи, докато потъне цялото богатство, трупанно от крепостниците в продължение на двеста и петдесет години на неблагоприятен труд, докато всяка капка кръв, пролята от камшика, бъде заплатена с капка кръв от сабята, както е казано преди три хиляди години, то отново нека кажем: „Съдбите Господни са истина – всички са праведни“ (Пс. 18:10).

Без злоба към никого, изпълнени с милосърдие към всички, убедени в справедливостта, доколкото Бог ни позволява да я съзрем, нека дадем всичко от себе си, за да завършим делото, чието начало сме поставили, да превържем раните на нацията; да се погрижим за онези, които загинаха в битка, за техните вдовици и сираци; да направим всичко, което е по силите ни, за да постигнем и съхраним един дълготраен мир – помежду ни и с останалите нации.

*Обръщение към нацията при повторното
встъпване в длъжност като президент на САЩ,
произнесено на 4 март 1865 г.*

ЙОЗЕФ ШУМПЕТЕР

Йозеф Алоиз Шумпетер (1883–1950) е австрийски икономист и социален мислител. Още преди да навърши 30 години се налага като най-надарения сред представителите на „австрийската икономическа школа“ в началото на XX в. През 1908 г. публикува първия си труд, посветен на методологията в икономическата наука, с което поставя началото на бляскавата си научна кариера, прекъсвана за кратко от злополучни опити за политическа кариера и работа в банковия сектор.

През 1932 г. Шумпетер става редовен професор по икономика в Харвард, през 1939 г. излиза внушителният му труд *Бизнесцикли*. В научните си публикации винаги е използвал интердисциплинарен подход и е комбинирал икономическите си познания с аргументите на социологията и политологията.

Настоящият текст е от най-известния му труд *Капитализъм, социализъм и демокрация* (1942), в който Шумпетер се опитва да анализира капиталистическата система и да предскаже нейното бъдеще. В стремежа си да обоснове бъдещата политическа форма на трансформиращия се капитализъм, Шумпетер достига да специфична концепция за демокрацията, която оказва силно влияние през втората половина на XX в.

Текстът е подбран от изданието: Йозеф Шумпетер. Капитализъм, социализъм и демокрация. Превод: Боряна Кацарска. – *Политически изследвания*, 1996, № 1, 36–79.

КАПИТАЛИЗЪМ, СОЦИАЛИЗЪМ И ДЕМОКРАЦИЯ

Класическото учение за демокрацията

Общото благо и волята на народа

Философията на демокрацията от XVIII в. може да бъде определена по следния начин: *демократичният метод е такава институционална уредба за взимане на политически решения, която осъществява общото благо, като кара самия народ да решава въпросите чрез избиране на индивиди, които трябва да се събират, за да изпълнят неговата воля.* Нека развием следствията от това определение.

Тук се поддържа, че съществува „общо благо“, което е очевидната пътеводна светлина в политиката, което е винаги лесно за определяне и което може да бъде направено очевидно за всяка нормална личност посредством разумни аргументи. Следователно няма извинение това общо благо да не бъде видяно, както всъщност няма и обяснение за съществуването на хора, които не го виждат, освен невежеството (което може да бъде отстранено), глупостта и противообщественият интерес. Нещо повече, от това общо благо следват определени отговори на всички въпроси, така че всеки обществен факт и всички мерки, които се взимат или трябва да се вземат, могат да бъдат недвусмислено определени като „добри“ или „лоши“. При положение, че всички хора, поне по принцип, трябва да са в съгласие, съществува и „обща воля на народа“ (= волята на разумните индивиди), която се припокрива точно с общото благо, интерес, благосъстояние или щастие. Единственото нещо – като се изключат глупос-

тта и злонамерените интереси, – което би могло да породи несъгласие и да обясни наличието на опозиция, е разлика в мнението относно скоростта, с която трябва да бъде доближавана целта, сама по себе си обща за почти всички. Така че всеки член на общността, който съзнава тази цел, знае какво мисли и разграничава доброто от злото, участва активно и отговорно в разпространяването на доброто и в борбата срещу злото, а всички членове на общността заедно контролират своите публични дела.

Вярно е, че управлението на някои от тях изисква специални способности и техники и затова ще трябва да бъде поверено на специалисти, които ги притежават. Това обаче не засяга самия принцип, понеже тези специалисти действат просто, за да изпълнят волята на народа, точно както лекарят действа, за да изпълни волята на пациента да оздравее. Вярно е също така, че в общност с какъвто и да е размер, особено ако в нея е налице явлението разделение на труда, би било крайно неудобно всеки отделен гражданин да трябва да влезе във връзка с всички други граждани по всеки въпрос, за да осъществи своя дял в управлението. По-удобно е отделните граждани да се произнасят само по най-важните решения, да кажем чрез референдум, а с останалите да се занимава назначен от тях комитет – събрание или парламент, чиито членове се избират чрез народен вот. Както видяхме, този комитет или тяло от делегати представя народа не в юридически, а в един по-малко технически смисъл – той огласява, отразява или представя волята на избирателите. Също така, за удобство, този комитет, който е доста голям, може да се разделя на по-малки комитети, отговарящи за различните групи публични дела. Най-сетне сред тези по-малки комитети ще има и един комитет за всичко, който трябва основно да се занимава с текущото администриране, който се нарича кабинет или пра-

вителиство и начело на който може да стои генерален секретар, т. е. изкупителна жертва – т. нар. „министър-председател“¹.

Щом приемем всички допускания, които се правят във или следват от тази политическа теория, демокрацията наистина придобива съвършено недвусмислено значение и единственият свързан с нея проблем остава този по нейното начално установяване. При това трябва само да забравим някои логични опасения, за да добавим, че в такъв случай демократичната уредба не само би била най-добрата от всички мислими уредби, но и че малцина биха помислили за друга. Не по-малко очевидно е обаче, че тези допускания са по-скоро твърдения за факти, всяко от които трябва да бъде доказано, за да стигнем до това заключение. А много по-лесно е те да бъдат оборени.

Първо, няма такова нещо като единствено и определено общо благо, по което всички хора да са съгласни или да могат да бъдат накарани да се съгласят по силата на разумен аргумент. Това се дължи не толкова на факта, че някои хора могат и да искат други неща, а не общото благо, колкото на много по-съществения факт, че за различните индивиди и групи общото благо неизбежно означава различни неща. Този факт, останал скрит за утилитариста поради теснотата на неговия възглед относно човешките ценности, води до разминавания по принципни въпроси, които не могат да бъдат преодолені посредством рационални аргументи, тъй като основните ценности – нашите схващания за това, какви трябва да са животът и обществото – са отвъд обхвата на логиката. В някои случаи те могат да бъдат преодолені с компромиси, в други случаи – не. Американците, които казват: „Ние искаме тази страна да се върне до зъби и да се сражава

¹ Официалната теория за функцията на един министър в кабинета всъщност поддържа тезата, че той се назначава, за да следи за това, в неговата сфера да се изпълнява волята на народа (бел. Шумпетер).

по цялото Земно кълбо за онова, което ние намираме за правилно“ и американците, които казват: „Ние искаме тази страна да реши собствените си проблеми, което е единственият начин тя да служи на човечеството“, са изправени пред неотстраними разлики относно основни ценности и компромисът би могъл само да ги деформира и обезцени.

Второ, дори ако достатъчно ясно определено общо благо – като например утилитаристкият максимум на икономическо задоволяване² – се окаже приемливо за всички, от това не биха следвали също така определени отговори на отделни въпроси. Мненията по такива въпроси биха могли да се различават в степен, която е достатъчна да породи повечето ефекти, произтичащи от „фундаменталните“ несъгласия относно самите цели. Проблемите, свързани с оценяването на сегашното спрямо бъдещото задоволяване, дори на социализма спрямо капитализма, биха останали нерешени и след като всеки отделен гражданин приеме утилитаризма. „Здравето“ може да е желано от всички и все пак хората може да имат несъгласия относно ваксинациите или вазектомията. Има още много примери. Утилитаристките бащи на демократичната доктрина не успяват да видят цялата важност на това, просто защото никой от тях не мисли сериозно за каквато и да е същностна промяна в икономическата рамка и в навиците на буржоазното общество. Техният поглед не се простира отвъд света на търговеца от XVIII в.

Трето, като следствие от предишните две твърдения, утилитаристското понятие за воля на народа или *volonte general* се раз-

² Самото значение на израза „най-голямото възможно щастие“ е твърде съмнително. Ала дори и ако това съмнение може да се отстрани и на цялостното икономическо задоволяване на група хора се припише едно определено значение, този максимум все пак би имал отношение към определени ситуации и оценки, които е невъзможно да бъдат променени, или пък при които е невъзможен компромис по демократичен път (бел. Шумпетер).

тваря във въздуха, тъй като това понятие предполага съществуването на единствено и определено общо благо, различимо от всеки. За разлика от романтиците, утилитаристите нямат идея за онова полумистично цяло, което има своя собствена воля – онази „душа на народа“, на която историческата юридическа школа отдава толкова голямо значение. Те откровенно извличат волята на народа от волите на индивидите. Ако няма център, общо благо, към което поне в крайна сметка да гравитират *всички* индивидуални воли, не може да се стигне до този тип понятие за „естествена“ *volonte general*. Утилитаристкият център на тежестта, от една страна, обединява индивидуалните воли, споява ги посредством рационална дискусия във волята на народа, а от друга страна, придава на последната изключителното етическо достойнство, за което претендира класическото демократично верую. *Това верую не се състои просто в почитането на волята на народа като такава*, а почива върху определени допускания относно „естествения“ предмет на тази воля, който предмет е санкциониран от утилитаристкия разум. Както съществуването, така и достойнството на тази *volonte general* изчезват заедно с провала на идеята за общото благо. Така двата стълба на класическата доктрина неизбежно стават на прах.

Волята (The Will) на народа и желанието (Volition) на индивида

Разбира се, колкото и окончателни да са тези аргументи срещу това конкретно схващане за волята на народа, те не ни пречат да се опитаме да построим друга и по-реалистична концепция. Нямам намерение да поставям под въпрос нито реалността, нито съществеността на социопсихологическите факти, за които мислим, когато говорим за волята на една нация. Техният анализ

е необходимо предварително условие за напредъка в проблемите на демокрацията. Би било обаче по-добре да оставим този термин, тъй като той прикрива факта, че веднага щом извадим волята на народа от утилитаристкия ѝ контекст, ние вече изграждаме не просто различна теория за същото нещо, а теория за нещо напълно различно. Имаме достатъчно основания да внимаваме за уловките по пътя на онези защитници на демокрацията, които – макар и под натиска на натрупващите се доказателства да приемат все повече и повече от фактите на демократичния процес – все пак се опитват да представят резултатите от този процес с помощта на средства, които принадлежат на XVIII в.

Ала макар и да може да се каже, че някаква обща воля или обществено мнение изниква от безкрайно сложната плетеница от индивидуални и групови ситуации, желаня, влияния, действия и реакции в „демократичния процес“, резултатът от такова допускане е лишен както от рационално единство, така и от рационална санкция. Първото означава, че – макар и от гледната точка на анализа демократичният процес да не е напълно хаотичен (а за един аналитик не е хаотично нищо, което може да бъде подведено под обяснителни принципи), – резултатите не биха били, освен по случайност, смислени сами по себе си, каквото например би било осъществяването на каквато и да е определена цел или идеал. Второто означава, че – тъй като *тази* воля вече не съответства на каквото и да е „благо“, – за да претендира резултатът за етическо достойнство, ще е необходимо да се върнем към безусловно доверие в демократичните форми на управление; а последното е вярване, което по принцип би трябвало да е независимо от желателността на резултатите. Както видяхме, не е лесно да се заема такава гледна точка. Ала дори и да го направим, отхвърлянето на утилитаристкото общо благо ни оставя изправени пред множество трудности.

Преди всичко пред нас все още стои практическата необходимост да припишем на волята на *индивида* независимост и рационалност, които са напълно нереалистични. Ако ще настояваме, че волята на гражданите *per se* е политически фактор, който трябва да бъде зачитан, тя трябва първо на първо да съществува; т.е. тя трябва да е нещо повече от неопределен сбор от неясни импулси, хлабаво обвързани с някакви лозунги и погрешни впечатления. Всеки трябва да знае определено зад какво иска да застане. Тази определена воля трябва да бъде приведена в действие посредством способност да се наблюдават и правилно тълкуват достъпните всекиму факти и да се отсява критично информацията относно фактите, които не са общодостъпни. Най-сетне, от тази определена воля и от тези сигурни факти трябва да се извади ясно и *своевременно* заключение по конкретните въпроси според правилата на логическото умозаключаване – и то с такава висока степен на обща ефикасност, че да може да се твърди, без да е крещящ абсурд, че мнението на един човек е приблизително толкова добро, колкото това на всеки друг³. И един гражданин ще трябва да изпълнява всичко това

³ Това взема под внимание силно егалитаристкия характер както на класическото учение за демокрацията, така и на популярните демократични вярвания. По-нататък ще покажа как Равенството може да придобие статута на етически постулат. Като фактическо твърдение за човешката природа това не може да бъде вярно в каквото и да е смисъл. Като признание за това, самият постулат често е бил преформулиран като „равенство на възможностите“. Но дори и да не обръщаме внимание на трудностите, свързани с думата „възможност“, тази формулировка не е много полезна, тъй като при въпросите на политическото поведение се изисква действително, а не потенциално равенство на изпълнението, ако гласът на всеки човек ще трябва да има същата тежест при решаването на проблемите.

Мимоходом може да се отбележи, че благодарение на демократичната фразеология каквото и да е неравенство се свързва с някаква „несправедливост“,

сам и независимо от различните групи за натиск и пропагандата⁴, тъй като наложените на електората желаниа и заключения очевидно не могат да се квалифицират като основни данни на демократичния процес. На въпроса, дали тези условия са изпълнени в степената, която се изисква, за да работи демокрацията, не трябва да се отговаря безотговорно утвърдително или също така безотговорно отрицателно. Може да му бъде отговорено единствено чрез подробното преценяване на заплетено множество противоречащи си факти.

Преди обаче да се заема с това, бих искал у читателя да не останат съмнения по въпрос, за който вече стана дума. Затова ще повторя, че дори и ако мненията и желанията на отделните граждани бяха напълно определени и независими данни за демократичния процес и ако всеки действаше според тях с идеална рационалност и своевременност, не би следвало по необходимост, че политическите решения, до които се достига посредством то-

която е много важен елемент в психическия арсенал на неудачника и в арсенала на политика, който се възползва от него. Един от най-любопитните симптоми тук е атинската институция на остракизма, или по-точно начинът, по който тя понякога е употребявана. Остракизмът се състои в заточаването на някого чрез народен вот, без непременно за това да има конкретна причина, и понякога служи като метод за отстраняване на неудобен и изтъкнат гражданин, за който се смята, че „важи за повече от един“ (бел. Шумпетер).

⁴ Този термин тук се употребява в първоначалния си смисъл, а не в смисъла, който той придобива понастоящем и който предполага следната дефиниция: пропаганда е всяко твърдение, произтичащо от източник, който ние не одобряваме. Мисля, че терминът произтича от името на комитет от кардинали, който се занимава с въпроси, отнасящи се до разпространяването на католическата вяра, *congregation de propaganda fide*. Тоест сам по себе си той не носи отрицателно значение и по-точно – не носи значението на изкривяване на фактите. Може например да се пропагандира научен метод. Това просто означава да се представят факти и аргументи с цел да се повлияе на действията или мненията на хората в определена посока (бел. Шумпетер).

зи процес от суровия материал на тези индивидуални желания, представляват нещо, което би могло достатъчно убедително да се нарече воля на народа. Не само е мислимо, но – когато индивидуалните воли са твърде несходни – е много вероятно получените политически решения да не съответстват на това, „какво народът наистина иска“. Нито пък може да се отговори, че – макар и да не е точно, което искат – хората все пак получават „честен компромис“. Това може и да е така. Шансовете да се случи това са по-големи при онези въпроси, които са количествени по природа, или пък позволяват степенуване, като например въпросът: колко може да се похарчи за намаляване на безработицата при положение, че всеки е съгласен на някакъв разход за тази цел. Ала при качествени въпроси, например дали да се преследват еретиците или дали да се обяви война, резултатът може да бъде, макар и по различни причини, еднакво неприятен за целия народ, докато едно недемократично наложено решение може да се окаже много по-приемливо за всички.

Ето един пример. Приемам, че мога да опиша управлението на Наполеон като Първи консул като военна диктатура. Една от най-належащите политически необходимости на момента е било религиозно решение, което да разчисти хаоса, оставен от революцията и Директората, и да донесе успокоение на милиони сърца. Наполеон постига това с поредица майсторски ходове, чиято връхна точка е конкордатът с папата (1801 г.) и „органичните законови разпоредби“ (1802 г.), които – обединявайки необединимото – дават тъкмо подходящото количество религиозна свобода, като същевременно силно затвърждават авторитета на държавата. Той също така реорганизира и рефинансира Френската католическа църква, решава деликатния въпрос за „конституционното“ духовенство и много успешно, с минимални търкания, налага новото устройство на Църквата. Ако изобщо някога е имало основание да се твърди, че народът действител-

но иска нещо определено, това решение е един от най-добрите исторически примери. Това трябва да е очевидно за всеки, който познава френската класова структура от онова време, и е достатъчно добре изразено във факта, че църковната политика допринася изключително много за почти всеобщата популярност, на която се радва консулският режим. Трудно е обаче да се помисли, че този резултат би могъл да се постигне по демократичен начин. Антицърковните настроения не са напълно утихнали и съвсем не се ограничават с победените якобинци. Хора с такива убеждения не биха направили подобен компромис. На другия полюс набира сила мощната вълна на гневен католицизъм. Споделящите този католицизъм хора и зависещите от тяхната воля водачи не биха се спрели на очертаната от Наполеон граница и по-специално не биха действали така твърдо по отношение на Светия престол, още повече че не биха имали мотив да се отказват, виждайки накъде вървят нещата. А волята на селяните, които повече от всичко друго искат своите свещеници, своите църкви и процесии, би била парализирана от съвсем обяснимия страх, че революционното решение на въпроса за земята би било застрашено, когато духовенството и особено епископите възвърнат предишните си позиции. Задънена улица или нескончаемо противопоставяне, водещо до все по-голямо напрежение, би бил най-вероятният изход от всеки опит да се реши проблемът демократично. Наполеон обаче е бил в състояние да го реши разумно, тъкмо защото всички тези групи, които не биха могли да наложат сами гледната си точка, са в същото време готови да приемат наложеното решение.

Разбира се, този пример не е единствен⁵. Ако резултати, които се оказват задоволителни за народа като цяло в дългосрочен

⁵ Могат да се приведат и други примери от практиката на Наполеон. Той е автократ, който – когато не става дума за династичните му интереси и външ-

план, се приемат като критерий за едно управление на народа, то управлението на народа, каквото е то според класическото учение за демокрацията, твърде често не би успявало да задоволи този критерий. [...]

Причини за оцеляването на класическата доктрина

Но как е възможно едно така очевидно противоречащо на фактите учение да е оцеляло до днес и да продължава да заема своето място в сърцата на хората и в официалния език на управляващите? Опровергаващите го факти са известни на всички, всеки ги признава със съвършена, понякога цинична откровеност. Теоретичната основа на това учение – утилитаристкият рационализъм – е мъртва; вече никой не го приема за адекватна теория на политическото тяло. Въпреки това отговорът на този въпрос не е труден.

Преди всичко, въпреки че класическата доктрина за колективното действие не се подкрепя от резултатите от емпиричния анализ, тя се подкрепя силно от онази асоциация с религиозната вяра, за която вече говорих. Това може и да не е очевидно на пръв поглед. Утилитаристите са всичко друго, но не и религиозни в обичайния смисъл на думата. Всъщност те смятат себе си за антирелигиозни и почти навсякъде са били възприемани като такива. Те се гордеят с нагласата си, която смятат за именно неметафизическа, и съвсем не се радват на симпатиите на религиозните институции и религиозните движения от онова време. Достатъчно е обаче да хвърлим малко по-задълбочен поглед към рисуваната от тях картина на социалния процес, за да открием,

ната му политика – просто се стреми да направи това, за което смята, че народът иска или има нужда от него. Тъкмо такъв съвет дава той на Йожен Боарне за това, как да управлява Северна Италия (бел. Шумпетер).

че тя съдържа съществени характеристики от вярата на протестантското християнство и че всъщност е производна на тази вяра. За отхвърлилия своята религия интелектуалец утилитаристкото веруе се оказва неин заместител. За мнозина от онези, които запазват религиозната си вяра, класическата доктрина се превръща в нейно политическо допълнение⁶.

Преведена на категориите на религията, тази доктрина – и като нейно следствие основаният на нея тип демократическа убеденост – изменя самата си природа. Вече няма никаква нужда от логически скрупули относно Общото благо и Основните ценности. Всичко това е устроено за нас от плана на Твореца, чиито цели определят и оправдават всичко. Онова, което преди изглеждаше неопределено и немотивирано, внезапно става съвсем определено и убедително. Например гласът на народа, който е гласът на Бога. Или Равенството. Самото значение на равенството е съмнително и, ако останем в сферата на емпиричния анализ, едва ли може да се намери рационално основание за издигането му в постулат. Християнството обаче съдържа силно егалитаристки елемент: Спасителят е умрял за всички. Той не е правил разлика между индивидите от различни обществени слоеве. С това Той свидетелства за вътрешноприсъщата ценност на отделната душа, ценност, която не позволява степенуване. Не е ли това санкцията – и, както ми се струва, единствено възможната санкция⁴⁷ – на „всеки да се зачита за един, никой да не се

⁶ Забележете аналогията със социалистическото вярване, което също е заместител на християнската вяра за едни и нейно допълнение за други (бел. Шумпетер).

⁷ Може да се възрази, че колкото и да е трудно да се придаде общо значение на думата Равенство, такова значение може да се извлече от контекста в повечето, ако не и във всички случаи. Например възможно е от обстоятелствата на произнасяне на Гетисбъргското обръщение да се стигне до заключението, че под „твърдението, че всички хора са създадени свободни и равни“,

зачита за повече от един“, една санкция, която придава свръхземен смисъл на онези съставки на демократическото верую, за които не е лесно да се открие друго значение? Разбира се, това тълкуване не покрива цялата област. Ала дотам, докдето се простира, то може да обясни много неща, които иначе биха били необясними и всъщност безсмислени. То обяснява по-специално отношението на вярващия към критиката. И тук, както е случаят и със социализма, фундаменталното несъгласие се разглежда не просто като грешка, но като грях; то предизвиква не просто логически контрааргументи, но и морално негодуване.

Можем да поставим проблема по-различно и да кажем, че обоснованата по този начин демокрация престава да бъде просто метод, който може да бъде рационално обсъждан подобно на парна машина или дезинфекционно средство. Тя всъщност се превръща в нещо, в което аз, от друга гледна точка, твърдя, че е невъзможно да се превърне, а именно в идеал, или по-скоро в част от една идеална схема на нещата. Самата дума може да стане знаме или символ на всичко, което е скъпо на човека, на всичко, което той обича в своята нация, било то рационално свързано с нея или не. От една страна, въпросът за отношението на различните скрито присъстващи в демократичното вярване твърдения към политическите факти престава да има значение за този човек, така както за вярващия католик е без значение въпросът, как деянията на Александър IV се връзват със свръх-

Линкълн разбира просто равенство в правния статут вместо вида неравенство, което следва от признаването на робството. Това би било достатъчно определено значение. Ала ако запитаме, защо това твърдение трябва да е морално и политически обвързващо и ако откажем да отговорим: „защото всеки човек е по природа точно същият като всеки друг човек“, то можем да се позовем само на божествената санкция, предоставена от християнското вярване. Това решение е очевидно имплицирано в думата „създадени“ (бел. Шумпетер).

естествения ореол на папската служба. От друга страна, като възприема постулати с големи следствия относно равенството и братството, такъв тип демократ ще бъде в състояние да приеме съвсем искрено почти всяко възможно отклонение от тях, което се съдържа в собственото му поведение или позиция. Това дори не е нелогично. Простото дистанциране от фактите не е аргумент срещу една етическа максима или една мистична надежда.

Второ, налице е фактът, че за много нации формите и фразите на класическата демокрация не са свързани със събития и развития в собствената им история, които да са били подкрепени с ентузиазъм от огромното мнозинство хора. Всяка опозиция на един установен режим почти винаги използва тези форми и фрази, каквито и да са нейният смисъл и социални корени⁸. Ако опозицията надделеа и следващото ѝ развитие се окаже задоволително, тогава въпросните форми се вкореняват в националната идеология.

Яркия пример тук са САЩ. Самото им съществуване като суверенна държава се свързва с борбата срещу монархическа и аристократична Англия. Като се изключи едно лоялистко малцинство, американците от времето на администрацията на Гренвил вероятно вече не гледат на английския монарх като на техен крал и на английската аристокрация – като на тяхна аристокрация. Във Войната за независимост те се сражават срещу монарх и аристокрация, които фактически, както и в чувствата на американците, са се превърнали в чужд монарх и чужда аристокрация, които накарняват техните политически и иконо-

⁸ Може да изглежда, че трябва да се направи изключение за опозиции, които извършват убийства в откровено автократични режими. Ала и сред тях повечето възникват исторически по демократичен начин и основават управлението си на одобрението на народа. Цезар не е убит от плебеи, но аристократите олигарси, които го убиват, също използват демократични фрази (бел. Шумпетер).

мически интереси. Ала още от самото начало на размириците те представят своята кауза, която в действителност е национална, като кауза на „народа“ срещу неговите „управници“, в термините на неотчуждимите Права на човека и в светлината на общите принципи на класическата демокрация. Езикът на Декларацията на независимостта и на Конституцията отразява тези принципи. Последвалото изумително развитие въвлича и удовлетворява повечето хора и затова изглежда, че оправдава доктрината, закрепена в свещените документи на нацията.

Опозициите рядко се налагат, когато овластените групи са в разцвета на своята мощ и успех. През първата половина на XIX в. опозициите, които изповядват класическото демократично верую, набират сила и в крайна сметка надделяват над правителства, някои от които – особено в Италия – са очевидно в състояние на упадък и са станали нарицателни за некомпетентност, бруталност и корупция. Естествено, макар и не съвсем логично, това увеличава престижа на демократичното верую, което освен това има предимство, ако се сравни с мрачните предразсъдъци, защитавани от въпросните правителства. При тези обстоятелства демократичната революция означава възход на свободата и порядъчността, демократичното верую става евангелие на разума и прогреса. Разбира се, загубата на това предимство е неизбежна, както е неизбежно и откриването на пропастта между теорията и практиката на демокрацията. Ала светлината на утрото избледнява бавно.

Трето, не бива да се забравя, че съществуват обществени модели, където класическата доктрина действително отговаря в достатъчна степен на фактите. Както вече беше отбелязано, такъв е случаят с много малки и примитивни общества, които всъщност служат като прототип за авторите на тази доктрина. Такъв може да е случаят и с общества, които не са примитивни,

стига да не са твърде диференцирани и да нямат сериозни проблеми. Най-добрият пример е Швейцария. Има толкова малко спорни въпроси в един свят на селяни, където освен хотели и банки, няма едра капиталистическа промишленост, а проблемите на публичната политика са толкова прости и стабилни, че може да се очаква преобладаващото мнозинство да ги разбира и да е съгласно относно решаването им. Но макар и да можем да стигнем до заключението, че в такива случаи класическата доктрина е близка до реалността, веднага трябва да добавим, че това е така не защото тя описва ефективен механизъм на политическо решение, а само защото няма големи решения за вземане. Най-сетне, случаят със САЩ може да бъде отново припомнен, за да покаже, че класическата доктрина понякога сякаш съответства на фактите дори и в общество, което е голямо и силно диференцирано и в което има сериозни проблеми за решаване, стига остротата им да е туширана от благоприятни условия. До влизането на САЩ в Първата световна война основният публичен проблем е експлоатирането на икономическите възможности на страната. Докато пред тази експлоатация не застават сериозни пречки, за средния гражданин, който гледа на странностите на политиците с добронамерено презрение, нищо не е от съществено значение. Части от населението може и да се развълнуват за някакви митнически тарифи, финанси, за грешки на местното управление или отвреме-навреме за някаква разпрания с Англия. Народът като цяло обаче не се интересува от политика, с изключение на един случай на сериозно несъгласие, който всъщност води и до национално бедствие, до Гражданската война.

Четвърто, разбира се, политиците имат вкус към фразеология, която ласкае масите и предлага прекрасни възможности не само за бягство от отговорност, но и за съкрушаване на опонентите в името на народа.

Друга теория за демокрацията

Съревнование за политическото водачество

Мисля, че вече повечето изследователи на политиката са приели критиките срещу класическата доктрина на демокрацията, посочени в предишната глава. Мисля също така, че повечето от тях са съгласни или съвсем скоро ще бъдат съгласни да приемат друга теория, която е много по-близка до живота и която в същото време съхранява много от онова, което защитниците на демократичния метод наистина влагат в този термин. Също като класическата теория, новата може да бъде обобщена в сбита дефиниция.

Можем да си припомним, че основните ни проблеми с класическата теория бяха свързани с твърдението, че „народът“ има определено и рационално мнение по всеки отделен въпрос и че в една демокрация народът придава на мнението си ефективност, избирайки „представители“, които да съблюдават привездането в сила на това мнение. Така подборът на представителите става вторичен спрямо първичната цел на една демократична уредба, която е обличането на избирателите във властта да решават политическите проблеми. Да предположим, че обърнем местата на тези два елемента и направим решаването на проблемите от избирателите вторично спрямо избирането на хората, които трябва всъщност да решават. Иначе казано, сега възприемаме възгледа, че ролята на народа е да излъчи правителство или, в други случаи, междинно тяло, което на свой ред да излъчи национална изпълнителна власт⁹ или правителство. Ето и са-

⁹ Терминът „изпълнителна“ всъщност сочи в грешна посока. Това обаче престава да е така, ако го разбираме в смисъла, в който говорим за „изпълнителите“ в една корпорация, които правят много повече от това да „изпълняват“ волята на акционерите (бел. Шумпетер).

мата дефиниция: *демократичният метод е тази институционална уредба за постигане на политически решения, при която индивидите придобиват властта да решават в конкурентна борба за гласа на народа.*

Защитата и обяснението на тази идея лесно ще покажат, че що се отнася до приемливостта на допусканията и защитимостта на твърденията, тя подобрява съществено теорията на демократичния процес.

Преди всичко имаме достатъчно ефикасен критерий, по който да разграничаваме демократичните управления от останалите. Видяхме, че тук класическата теория среща трудности, понеже и волята, и благо на народа могат да бъдат – и в много исторически случаи са били – обслужвани тъкмо толкова или дори по-добре от управления, които не могат да бъдат описани като демократични според което и да е от възприетите значения на термина. Сега сме в малко по-добра ситуация, понеже поставяме ударението върху *modus procedendi* (начин на процедиране, лат. – бел. прев.), чието наличие или отсъствие в повечето случаи е лесно установимо.

Например една парламентарна монархия като английската отговаря на изискванията на демократичния метод, понеже на практика монархът е ограничен да назначи за членове на кабинета същите хора, които Парламентът избере. Една „конституционна“ монархия обаче не би могла да се нарече демократична, тъй като избирателите и Парламентът, макар и да имат всички други права, които имат избирателите и Парламентът в парламентарните монархии, нямат власт да налагат своя избор, що се отнася до правителството – в този случай министрите от кабинета са служители на монарха както по същество, така и по име и могат по принцип да бъдат както уволнявани, така и назначавани от него. Такава уредба може и да удовлетворява народа. Избирателите могат да преутвърдят този факт, като гласуват

срещу всяко предложение за промяна. Монархът може да е толкова популярен, че да победи във всяко съревнование за най-висшия пост. Ала тъй като не е осигурен механизъм, за да бъде такова съревнование ефикасно, случаят не попада в нашата дефиниция.

Второ, съдържащата се в тази дефиниция теория оставя достатъчно добра възможност за необходимото признаване на решаващия факт на водачеството. Класическата теория не прави това и, както видяхме, приписва на електората напълно нереалистична степен на инициатива, което на практика означава да се игнорира водачеството. Но колективите почти без изключение действат, приемайки водачество – това е доминиращият механизъм на практически всяко колективно действие, което е нещо повече от рефлекс. Твърденията относно работата и резултатите на демократичния механизъм, които вземат това предвид, са неизбежно и многократно по-реалистични от онези твърдения, които не го правят. Те не спират при изпълняването на *volonte general*, а се доближават и до това да покажат, как тази воля възниква или бива подменяна или симулирана.

Трето, доколкото изобщо има истински групови желания – например волята на безработните да получават плащания за безработни, или пък волята на другите групи да им помогнат, – нашата теория не ги пренебрегва. Напротив, сега сме в състояние да им отредим онази роля, която те в действителност изпълняват. Такива желания като правило не се утвърждават пряко. Макар и силни и определени, те остават скрити често за десетилетия, докато не бъдат извикани на живот от някой политически водач, който ги превръща в политически фактори. Това той или неговата политическа сила постигат, като организират тези желания, като ги разработват и като най-накрая включват съответните точки в предложението, с което той участва в съ-

ревнованието. Така погледнати, взаимодействията между груповите интереси и общественото мнение и начинът, по който те пораждаат модела, който наричаме политическа ситуация, се явяват в нова и далеч по-ясна светлина.

Четвърто, нашата теория естествено не е по-определена от понятието „конкуренция за водачество“. Това понятие е свързано с трудности, подобни на онези при понятието за конкуренция в икономическата сфера, с което то може да бъде успешно сравнявано. В икономическия живот конкуренцията никога не отсъства напълно, но също така никога не е свършена. По подобен начин и в политическия живот винаги има някаква конкуренция, дори и само потенциална, за подкрепата на народа. За да опростим нещата, тук сме ограничили вида конкуренция за водачество, който трябва да е определящ за демокрацията, до свободна конкуренция за свободно гласуване. Оправданието за това е, че демокрация би трябвало да означава наличие на признат метод, по който да се води конкурентната борба, и че избирателният метод е практически единствено наличен за общности от всякаква величина. Ала макар че това ограничение изключва много начини за осигуряване на водачество, които трябва да бъдат изключени¹⁰, като например конкуренция чрез военен преврат, той не изключва случаи, които са поразително сходни

¹⁰ Изключва обаче и методи, които не би трябвало да се изключват, като например при добиването на политическо водачество посредством мълчаливото му приемане от народа или чрез избор *quasi per inspirationem* (сякаш чрез вдъхновение, лат. – бел.прев.). Последният се отличава от избора чрез гласуване само технически. Първият обаче не е без значение, дори и в съвременната политика: властта на партийния бос в неговата партия често не почива на нищо друго, освен на мълчаливото приемане на водачеството му. На общия фон обаче това са детайли, които, струва ми се, могат да бъдат пропуснати тук (бел. Шумпетер).

с икономическите феномени, които наричаме „непочтена“ конкуренция или препятстване на конкуренцията. А не можем да изключим такива случаи, понеже ако го направим, ще ни остане един напълно нереалистичен идеал¹¹. Между този идеален случай, който не съществува, и случаите, при които всяка конкуренция на установения водач е възпрепятствана чрез сила, е налице непрекъснатата поредица от разновидности, където демократичният метод преминава в автократичен с незабележими стъпки. Ала ако искаме да разбираме, а не да философстваме, така и трябва да бъде. Това не накърнява сериозно стойността на нашия критерий.

Пето, нашата теория изяснява постоянството на връзката между демокрацията и индивидуалната свобода. Ако под последното разбираме съществуването на сфера на индивидуално самоуправление, чиито граници варират исторически – *нико* общество не толерира абсолютната свобода, дори тази на съвестта и словото, *нико* общество не свежда тази сфера до нула – нещата очевидно стават въпрос за степенуване. Видяхме, че демократичният метод не гарантира задължително повече индивидуална свобода, отколкото тази, която друг политически метод би разрешил при подобни обстоятелства. Може дори и да е обратното. Ако, поне по принцип, всеки е свободен да се съревновава за политическото водачество¹², като се представи на избирателите, това в повечето, макар и не във всички случаи означава значителна свобода за дискутиране *за всички*. В частност

¹¹ Както и в икономиката, някои ограничения се съдържат в законовите и моралните принципи на обществото (бел. Шумпетер).

¹² Свободен в същия смисъл, в който всеки е свободен да започне нов текстилен бизнес например (бел. Шумпетер). Бащата на Шумпетер се е занимавал с текстилен бизнес (бел. Св. Малинов).

това означава значителна степен на свобода за пресата. Тази връзка между демокрацията и свободата не е абсолютно строга и може да бъде подправяна, ала от гледната точка на интелектуалеца тя е все пак много важна. От друга страна, в нея няма нищо повече.

Шесто, трябва да се отбележи, че сочейки като основна функция на избирателите излъчването на правителство (пряко или чрез междинни органи), аз включвам в тази фраза също и функцията по неговото сваляне. Първото означава просто приемането на водач или група водачи, второто означава просто оттеглянето на това приемане. С това искам да наблегна на нещо, което читателят може и да е пропуснал – той може да си е помислил, че електоратът и контролира, и назначава. Но тъй като избирателите най-често не контролират своите водачи по друг начин, освен с отказа си да преизберат тях или подкрепящите ги парламентарни мнозинства, струва ми се удачно да преосмислим идеите си за този контрол в посоката, указана от нашата дефиниция. Понякога се случват спонтанни обрати, които свалят едно правителство или отделен министър пряко, или пък налагат определена посока на действие. Но те са не само изключения, те, както ще видим, противоречат на духа на демократичния метод.

Седмо, нашата теория хвърля крайно необходима светлина върху един стар спор. Който приема класическата доктрина за демокрацията и съответно вярва, че демократичният метод гарантира решаването на проблемите и формирането на политиката в съответствие с волята на народа, трябва да е поразен от факта, че – дори когато на тази воля не може да се отрече реалност и определеност – решаването на проблемите с просто мнозинство в много случаи по-скоро я изкривява, отколкото привежда в действие. Очевидно волята на мнозинството е волята на мнозинството, а не волята на „народа“. Народът е мозайка, коя-

то мнозинството е напълно неспособно да „представи“. Да се отъждествят по дефиниция народ и мнозинство, не означава да се реши проблемът. Опити за истинско решаване са правени обаче от авторите на различни планове за пропорционално представителство.

Тези планове са били остро критикувани по практически причини. Всъщност очевидно е не само, че пропорционалното представителство предлага възможност за себеутвърждаване на всякакви особености, но и че то може да възпрепятства демокрацията да излъчи ефикасни правителства и така да се окаже опасно във времена на напрежение¹³. Ала преди да заключим, че демокрацията престава да работи, ако принципът ѝ се прилага последователно, би трябвало да се запитаме, дали от този принцип настина следва пропорционалното представяне. Всъщност не. Ако приемането на водачество е истинската функция на во-та на избирателите, пропорционалното представяне е незащитимо, понеже предпоставките му вече не са задължителни. Тогава принципът на демокрацията означава просто, че юздите на управлението трябва да се поверят на онези, които имат повече подкрепа от който и да е от другите конкурентни личности или отбори. А това на свой ред затвърждава позицията на мажоритарната система в логиката на демократичния метод, макар че ние пак можем да я осъждаме – на основания обаче, които лежат извън тази логика.

¹³ Аргументите срещу пропорционалното представителство са прекрасно изложени от проф. Ф. А. Херменс в „Троянският кон на демокрацията“ (*Social Research*, November 1938) (бел. Шумпетер).

Приложение на принципа

Сега ще се опитаме да приложим очертаната по-горе теория към някои от най-важните характеристики на структурата и действието на политическия механизъм в демократичните държави.

1. Както казах, в една демокрация първичната функция на електоралния вот е излъчването на правителство. Това може да означава избирането на пълен състав служители. Тази практика обаче е общо взето характерна за местното управление и оттук нататък няма да се занимавам с нея. Разглеждайки само националното управление, можем да кажем, че излъчването на правителство практически се изчерпва с решаването на това, кой ще бъде водещият човек¹⁴. Както и досега, ще го наричаме министър-председател.

Има само една демокрация, където вотът на електората прави това пряко, а именно САЩ¹⁵. При всички други случаи вотът

¹⁴ Това е само приблизително вярно. Гласът на избирателя наистина дава власт на група, която при всички нормални случаи признава индивидуален водач, но като правило има водачи от втори и трети ранг, които носят своите политически оръжия и по отношение на които водачът няма друг избор, освен да ги назначи на съответните постове. Това е признат понастоящем факт.

Нещо друго също трябва да се има предвид. Макар и да има причина да се очаква, че човек, който се издига до позицията на върховно командване ще бъде по принцип човек със значителна лична сила – ще се върнем към това по-късно, – не следва, че случаят непременно е такъв. Затова от термина „водач“ не следва, че назованите по този начин индивиди са непременно надарени с водачески качества, или че те винаги извършват лично ръководене. Съществуват политически ситуации, благоприятни за възхода на хора, лишени от водачество (и други качества) и неблагоприятни за установяването на силни водачески позиции. Така понякога една партия или група от партии може да се окаже без глава. Ала е общопризнато, че това е патологичен случай, който е сред типичните причини за поражение (бел. Шумпетер).

¹⁵ Смятам, че можем да не обръщаме внимание на избирателната колегия. Като наричам президента на САЩ министър-председател, искам да подчертая

на електората не излъчва директно правителство, а междинен орган, който оттук нататък ще наричам парламент¹⁶ и към който преминава функцията по излъчване на правителство. Може би изглежда лесно да се обясни приемането или по-скоро еволюцията на тази уредба въз основа на исторически причини или на съображения за целесъобразност, както и да се обяснят различните придобити от нея форми в различните обществени модели.

фундаменталното сходство между неговата позиция и тази на министър-председателя в другите демокрации. Ала не искам да омаловажавам разликите, макар някои от тях да са повече формални, отколкото действителни. Най-малко важната от тях е, че президентът изпълнява също и онези церемониални функции, които има например френският президент. Много по-важно е, че той не може да разпусне Конгреса, но и френският министър-председател не може. От друга страна, позицията на американския президент е по-силна от тази на английския министър-председател поради факта, че неговото водичество е независимо от това, дали има или няма мнозинство в Конгреса – поне по закон, тъй като всъщност той бива матиран, ако няма такова мнозинство. Също така той може да назначава и освобождава членовете на кабинета (почти) по свое желание. Те трудно могат да бъдат наречени министри в английския смисъл на думата и всъщност не са нищо повече от това, което означава думата „секретари“ във всекидневния език. Можем да кажем тогава, че в определен смисъл президентът е не просто министър-председател, но и единственият министър, ако не открием аналогия между функциите на един английски член на кабинета и функциите на управителите (*the managers of the administration's forces*) в Конгреса.

Няма трудност при тълкуването и обясняването на тези и редица други особености в САЩ или която и да е друга страна, която ползва демократичния метод. За краткост обаче тук ще мислим главно за английския модел и ще приемем всички други случаи за повече или по-малко важни „отклонения“ въз основа на теорията, че досега логиката на демократичното управление е разкрита в най-завършен вид в английската практика, макар и не в нейните законови форми (бел. Шумпетер).

¹⁶ Нека припомня, че определих Парламента като орган на държавата. Макар че това бе сторено по формално (законово) логически причини, тази дефиниция подхожда съвсем добре на нашето схващане за демократичния метод. Така че членството в Парламента е всъщност служба (бел. Шумпетер).

Но тя не е логическа конструкция, а естествен продукт, чийто смисъл и резултати са напълно неуловими за официалните, още повече за правните доктрини. Как един парламент излъчва правителство? Най-очевидният метод е неговото избиране или, по-реалистично, избирането на министър-председател и последващото гласуване на представения от него списък на министрите. Този метод се използва рядко¹⁷, но разкрива същността на процедурата по-добре от който и да е от останалите методи. Освен това всички те могат да бъдат сведени до него, тъй като човекът, който става министър-председател, е при всички нормални случаи този, когото Парламентът избира. Начинът, по който той действително бива назначаван – дали от монарха, както е в Англия, от президента, както е във Франция, или от специална инстанция или комитет, както е в Свободната пруска държава от Ваймарския период, е чисто формален въпрос.

Класическата английска практика е следната. След общи избори победилата партия нормално има мнозинството места в Парламента и така е в състояние да проведе вот на недоверие срещу всеки, освен срещу собствения си водач, който по този негативен начин се посочва като национален водач „от Парламента“. Той получава своите пълномощия от монарха – „целува ръка“ – и му представя своя списък служители, част от който е списъкът с министрите от кабинета. В него министър-председателят включва: първо, някои партийни ветерани, които получават нещо, което би могло да се нарече служба-комплимент; второ, някои водачи от втори ранг, хората, на които той разчита за текущите спорове в Парламента и които дължат отдаденото им предпочитание отчасти на положителната си политическа стойност, отчасти на стойността си като възможни източници на

¹⁷ Той например е възприет в Австрия след катастрофата от 1918 г. (бел. Шумпетер).

неприятности; трето, хората във възход, които той кани в магическия кръг на постове, за да „използва мозъците, които не са силно обвързани с официалната партийна политика“ (*extract the brains from below the gangway*) и, четвърто, понякога неколцина души, за които смята, че са особено добре квалифицирани за определени постове¹⁸. Но при всички нормални случаи тази практика обикновено води до същите резултати, до които би довело и избирането от Парламента. Читателят може също да види, че когато – какъвто е случаят в Англия – министър-председателят има реалната власт да разпусне Парламента (*to go to the country*), резултатът в определена степен се доближава до резултата, който би трябвало да очакваме от прекия избор на кабинет от страна на електората, стига електоратът да поддържа министър-председателя¹⁹. Това може да бъде илюстрирано със следния известен пример.

¹⁸ Да се съжالياва, както някои правят, за това, колко малко значение има пригодността в тези уредби, е безсмислено с оглед на описанието. Същността черта на демократичното управление е, че от основно значение са политическите стойности, а пригодността се отчита само понякога (бел. Шумпетер).

¹⁹ Ако, както е във Франция, министър-председателят няма такава власт, парламентарните котерии получават такава независимост, че аналогията между приемането на един човек от Парламента и приемането на същия човек от избирателите отслабва или изчезва. Това е ситуацията, при която се развихря кулоарната игра на парламентарната политика. От нашата гледна точка това е отклонение от замисъла на механизма. На същото мнение беше Раймон Поанкаре.

Разбира се, такива ситуации се случват и в Англия. Властта на министър-председателя да разпусне – строго казано, властта му да „съветва“ монарха да разпусне Палатата на общините е неефективна, когато вътрешните кръгове на неговата партия са против това, или когато няма шанс новите избори да засилят контрола му над Парламента. Тоест той може да е по-силен (макар и все пак слаб) в Парламента, отколкото в страната. Това обикновено се получава, след като едно правителство е било известно брой години на власт. Но при английската система това отклонение от основния замисъл не може да продължава много дълго (бел. Шумпетер).

2. През 1879 г., когато правителството на Биконсфийлд (Дизраели) след почти шест години успешно стоене на власт, чиято кулминация е огромният успех на Берлинския конгрес²⁰, има всички разумни основания да очаква успех на изборите, Гладстон внезапно разбужда страната с поредица от изключително силни обръщения (Мидлотската кампания), които подчертават турските жестокости, и успехът му го поставя на гребена на вълната на един насочен *лично към него* народен ентузиазъм. Самата му партия няма нищо общо с това. Неколцина от водачите ѝ всъщност не го одобряват. Години преди това Гладстон се оттегля от водачеството и се обръща към народа сам. Но когато под влиянието на този импулс Либералната партия извоюва съкрушителна победа, за всички е очевидно, че той трябва да бъде отново приет като партиен водач – по-точно, че той е станал партиен водач по силата на националното си водачество и че просто няма място за друг. Така той идва на власт, обграден със слава.

Този пример е много поучителен относно действието на демократичния метод. На първо място, трябва да се разбере, че примерът е уникален само със своята драматичност, но с нищо друго. Той е, така да се каже, прекомерно голям индивид от един нормален род. Случаите с Питс, Пийл, Палмерстън, Дизраели, Кемпбъл Банерман и други се различават от него само по степен.

²⁰ Не искам да кажа, че временното решение на въпросите, повдигнати от Руско-турската война, и придобиването на напълно ненужния остров Кипър са сами по себе си шедьоври на държавническото изкуство. Имам предвид, че от гледна точка на вътрешната политика те са именно този зрелищен успех, който по принцип би трябвало да поласкае суетата на средния гражданин и да увеличи неимоверно шансовете на правителството в една атмосфера на шовинистки патриотизъм. Всъщност разпространеното мнение е, че Дизраели е щял да спечели, ако е бил разпуснал Парламента веднага след връщането си от Берлин (бел. Шумпетер).

Първо, що се отнася до политическото водачество на министър-председателя²¹. Нашият пример сочи, че то се състои от три

²¹ Характерен за английското поведение е фактът, че официалното признаване на съществуването на поста на министър-председателя се отлага чак до 1907 г., когато му е позволено да се яви в съда по официален ред (*to appear in the official order of precedence at court*). Но съществуването му е старо толкова, колкото това на демократичното правителство. Тъй като обаче демократичното управление никога не е въведено с отделен акт, а се развива бавно, като част от всеобхватен обществен процес, не е лесно да се посочи приблизително точен рожден ден или период. Има дълъг период на зараждане. Примамливо е да се датира институцията от времето на царуването на Уилям III, чието положение, много по-нестабилно от това на управниците по рождение преди него, сякаш очертава идеята. Може обаче да се възрази не толкова с това, че по онова време Англия не е „демокрация“ – читателят вероятно си спомня, че не определяме демокрацията по обхвата на правото на гласуване, – колкото с това, че, от една страна, случаят с Демби е от времето на Чарлз II, а от друга страна, Уилям III никога не се примирява с това положение и успешно държи много неща в свои ръце. Разбира се, не бива да бъркаме министър-председателите просто със съветници, колкото и да са силни те пред своите суверени и колкото и здраво да са стъпили в самия център на обществената власт – хора като Ришелю, Мазарини или Страфорд. Очевидно преходни случаи са Годолфин и Харли при кралица Ана. Първият официално признат човек в своето време и от историците на политиката е сър Робърт Уолпоул. Ала и той, както и херцогът на Нюкасъл (или брат му Хенри Пелъм, или двамата заедно), а всъщност и всички водачи чак до лорд Шелбърн (включително Пит старши, който дори като министър на външните работи е много близо по същество до това, да отговаря на изискванията ни) не отговарят на една или друга характеристика. Първият истински образец на министър-председател е Пит младши. Интересно е да се отбележи, че онова, което в неговото собствено време виждат в случая със сър Робърт Уолпоул (а по-късно с лорд Картрет, граф Гренвил), не е орган, съществен за демократичното управление, който се развива под атрофиралите тъкани. Напротив, общественото мнение вижда тук развитието на опасен рак, който застрашава националното благосъстояние и демокрацията – „единствен министър“ или „първи министър“ е упрекът, който враговете на Уолпоул му отправят. Този факт е забележителен. Той не само показва съпротивата, с която обикновено се сблъскват новите институции. Той показва също и това, че тази институ-

различни елемента, които не бива да се смесват и които във всеки отделен случай са в различно съотношение помежду си, като това съотношение определя и характера на управлението на всеки отделен министър-председател. На пръв поглед, той идва на власт като водещият човек в своята партия в *Парламента*. Веднага щом заеме поста си обаче, той става в определен смисъл водач на *Парламента*, директно на камарата, на която е член, а индиректно, и на другата. Това е повече от официален евфемизъм, също така е повече и от онова, което следва от неговия контрол върху собствената му партия. Той придобива влияние също и върху – или събужда антипатията на – другите партии или отделните им членове, а това има огромно значение за неговите шансове за успех. В пределния случай, а това е най-добре илюстрирано от практиката на сър Робърт Пийл, той може да принуди към нещо собствената си партия, използвайки другата. Най-сетне, макар че в нормалния случай той е също и глава на своята партия в страната, типичният министър-председател има положение в страната, различно от това, което той автоматично получава, като застава начело на партийната организация. Той формира творчески мнението на партията и в края на краищата се издига до водачество, което формира общественото мнение извън границите на своята партия, до национално водачество, което може в определена степен да бъде независимо от самото партийно мнение. Не е нужно да се подчертава колко силно лично е такова постижение и колко важно е наличието на такава опора извън партията и Парламента. Тя дава в ръцете на водача камшик, чието плъснене може да победи неохотата или

ция е била смятана за несъвместима с класическата доктрина на демокрацията, която всъщност не оставя място за политическо водачество в нашия смисъл, а следователно не оставя място и за реалността на поста на министър-председателя (бел. Шумпетер).

заговорничеството на собствените следовници, но който обаче може зле да рани ръката, която го използва безуспешно. Това налага да направим една важна уговорка в нашето твърдение, че в парламентарната система функцията по излъчване на правителство се пренася върху Парламента. Парламентът по принцип решава кой ще бъде министър-председател, ала прави това не с пълна свобода. Той решава по-скоро с приемане, отколкото с инициатива. Като се изключат патологични случаи като френската *chambre*, желанията на членовете на Парламента като правило не са основните данни за процеса, при който възниква правителството. Членовете на Парламента са не само ограничени от своите партийни задължения. Те също така са подтиквани от човека, когото „избират“ – подтиквани към самия акт на „избиране“ точно така, както са подтиквани от този човек, след като веднъж са го избрали. Разбира се, всеки кон може да рита и невинаги да препуска накъдето трябва. Ала бунтът или пасивната съпротива срещу водачеството на водача само подчертават нормалното отношение. А това нормално отношение е същностно за демократичния метод. Личната победа на Гладстон в 1880 г. е отговорът на официалната теория, че Парламентът създава и отхвърля правителствата²².

²² Самият Гладстон поддържа тази теория. През 1874 г., когато е победен на изборите, той все още настоява за среща с Парламента, тъй като Парламентът е този, който трябва да го освободи от длъжност. Това, разбира се, нищо не означава. По същия начин той изповядва безрезервна почит към короната. Биограф след биографа са се чудили на отношението на тази страна към големия демократичен водач, но кралица Виктория показва по-добро разбиране на нещата от тези биографи, ако трябва да съдим по силната ѝ антипатия към Гладстон от 1879 г. насетне, която биографите приписват просто на вредното влияние на Дизраели. Наистина ли е необходимо да се изтъква, че уверенията в почит могат да означават две различни неща? Мъжът, който се отнася към съпругата си с изтънено кавалерство, като правило не е мъж, който приема приятелството между половете въз основа на тяхното равенство.

3. Що се отнася до природата и ролята на кабинета²³, той е забележителен с двете си лица, съвместен продукт на Парламента и министър-председателя. Министър-председателят посочва неговите членове за назначаване, Парламентът приема, но и оказва влияние върху неговия избор. От гледната точка на партията, кабинетът е сбор от под-водачи, който повече или по-малко отразява партийната структура. От гледната точка на министър-председателя, кабинетът е сбор не само от другари по оръжие, но и от партийни членове, с чиито интереси и перспективи той трябва да се съобразява – нещо като минипарламент. За да възникне и да проработи такава комбинация, трябва евентуалните членове на кабинета да се съгласят – не обезателно водени от ентузиазъм и обич – да служат при Мистър „X“ и на Мистър „X“ при оформянето на програмата му, за да не трябва после като колеги в кабинета му прекалено често да „преосмислят своята позиция“, както се казва на официален език, или да предприемат седяща стачка. Така кабинетът, а същото важи и за по-широко разбиращите министерства, които включват също и политическите слу-

Всъщност кавалерското отношение е именно метод за неговото отбягване (бел. Шумпетер).

²³ В още по-голяма степен, отколкото при еволюцията на поста на министър-председателя, тази на кабинета е размита от историческата приемственост, която обвива промените в природата на една институция. До ден днешен английският кабинет е по закон оперативната част на Частен съвет, който естествено е управленски инструмент от абсолютистките преддемократични времена. Ала под тази повърхност се развива напълно различен орган. Ако разберем това, задачата по определянето на времето на неговата поява става малко по-лесна от аналогичната задача в случая с министър-председателя. Макар че наченки на кабинет съществуват и при Чарлз II (такова е „политическото“ министерство, а също и Комитетът на четиримата), „хунтата“ на вигите при Уилям III е по право кандидат за първото място. От царуването на кралица Ана насетне може да има несъгласие само по незначителни въпроси на членството или функционирането (бел. Шумпетер).

жители, принадлежащи към кабинета, има определена функция в демократичния процес, различна от тази на министър-председателя, партията, Парламента и електората. Тази функция на междинно водачество е свързана с, ала не и основана върху, текущите дела на отделните служители в кабинета в няколкото министерства, в които те биват назначавани, за да може водещата група да управлява бюрократичната машина. Ако тя обаче изобщо има някаква връзка с това „да се съблюдава изпълняването на волята на народа във всяко от тях“, то тази връзка е твърде далечна. Именно в най-добрите случаи народът получава резултати, за които изобщо не е мислил и които не би одобрил предварително.

4. Отново за Парламента. Аз определих основната му според мен функция и поясних тази дефиниция. Може обаче да се възрази, че моето определение не отдава дължимото на останалите му функции. Парламентът очевидно върши и много други неща, освен това да издига и сваля правителства. Той законодателства. Той дори администрира. Понеже – макар че всеки акт на Парламента, освен резолюциите и политическите декларации, е „закон“ във формалния смисъл – има много актове, които трябва да бъдат смятани за административни мерки. Най-важният пример е бюджетът. Неговото правене е административна функция и все пак в САЩ той се прави от Конгреса. Дори и когато се изготвя от министъра на финансите с одобрението на кабинета, както е в Англия, Парламентът трябва да го гласува, а чрез това гласуване той става акт на Парламента. Не опровергава ли това нашата теория?

Когато две армии действат една срещу друга, техните отделни ходове са винаги съсредоточени около определени обекти и са определени от тяхната стратегическа или тактическа ситуация. Те може да се сражават за определен отрязък земя или за

даден хълм. Ала желанието да се завладее това парче земя или този хълм е производно на стратегическата или тактическата цел, която е да се победи врагът. Очевидно би било абсурдно да се извлича такова желание от каквито и да е, несвързани с военното дело характеристики на отрязъка земя или хълма. По подобен начин първата и основна цел на всяка политическа партия е да надделее над другите, за да спечели властта или за да остане на власт. Както завладяването на парчето земя или на хълма, решението на политическите проблеми – от гледната точка на политика – не е целта, а само материята на парламентарната дейност. Тъй като политиците стрелят с думи, а не с амуниции, и тъй като тези думи са неизбежно доставени от проблемите, по които се дебатира, това може би невинаги е така ясно, както при военните действия. Ала победата над противника все пак е определяща за същността и на двете игри²⁴.

В основата си, следователно, текущото постигане на парламентарни решения по национални въпроси е самият метод, по който Парламентът оставя или отказва да остави едно правителство на власт, или по който Парламентът приема или отказва да приеме водачеството на министър-председателя²⁵. Като оставим настрана изключенията, които ще спомена след малко, всеки вот

²⁴ Понякога политиците напускат мъглите на фразеологията. Ще цитирам един пример, на чиято фриволност не може да се възрази: политик от равнището на сър Робърт Пийл характеризира природата на своя занаят, когато след парламентарната победа над правителството на вигите по въпроса за политиката му в Ямайка заявява: „Ямайка беше подходящият кон, на който да се наложи.“ Читателят би могъл да размисли върху това (бел. Шумпетер).

²⁵ Това естествено важи за френската практика преди Виши и за италианската практика преди фашизма не по-малко, отколкото за английската практика. То обаче може да бъде поставено под въпрос за САЩ, където поражението на администрацията по важен проблем не означава задължително оттегляне на президента. Това обаче се дължи просто на факта, че Конституцията, която

е вот на доверие или недоверие, а онези гласувания, чието техническо име е такова, просто изявяват *in abstracto* същностния елемент, общ за всички гласувания. Можем да се убедим в това, като видим, че инициативата по представяне на въпроси за решаване пред Парламента като правило принадлежи на правителството или на кабинета в сянка на опозицията, а не на отделните членове на Парламента.

Министър-председателят е онзи, който подбира от непреснатия поток текущи проблеми онези, които ще превърне в парламентарни въпроси, т.е. онези, по които неговото правителство възнамерява да внесе законопроекти или, ако не е сигурен в подкрепата си, поне резолюции. Естествено, всяко правителство получава от своя предшественик наследство от нерешени въпроси, които то може да не е в състояние да изостави, други пък са предмет на рутинна политика. Случай на блестящо постижение е, когато министър-председателят може да наложи вземането на мерки по политически въпрос, който самият той е създал. При всички случаи обаче изборът или инициативата на правителството, свободна или не, е факторът, който доминира в парламентарната дейност. Ако опозицията внесе законопроект, това означава, че тя предлага сражение – такъв ход е нападение, което правителството трябва или да осуети, като присвои проблема, или да срази. Ако важен законопроект, който не е в прог-

отразява различна политическа теория, не позволява на парламентарната практика да се развие в съответствие със своята логика. Фактически тази логика не пропуска да се утвърди. Макар и да не могат да отстранят президента, пораженията по основни въпроси по принцип така накърняват престижа му, че му отнемат водаческото място. За момента това създава ненормална ситуация. Ала независимо дали той печели или губи следващите президентски избори, конфликтът в този случай се решава по начин, който не се различава в основни линии от начина, по който английският министър-председател се справя с подобна ситуация, когато разпуска Парламента (бел. Шумпетер).

рамата на правителството, бъде внесен от група депутати от управляващата партия, то това предвещава бунт и министрите го възприемат именно от тази гледна точка, а не с оглед на извънтактическите му достойнства. Това се отнася дори и до повдигането на дебат – ако той не е предизвикан или одобрен от правителството, той е симптом за изчерпване на неговите сили. Най-сетне, ако една мярка бъде наложена чрез междупартийно съгласие, това означава предрешена битка или битка, която е избегната по стратегически причини²⁶.

5. Изключенията от този принцип на правителствено водачество в „представителните“ събрания само подчертават неговата реалистичност. Те са два вида.

Първо, няма абсолютно водачество. Осъществяването в съответствие с демократичния метод политическо водачество е още по-малко такова, отколкото другите видове, поради конкурентния елемент, който принадлежи на същността на демокра-

²⁶ Тук може да се спомене и друга особено показателна страна от английската технология. Основен законопроект не се приема, ако подкрепящото го на второ четене мнозинство е много малко. Тази практика преди всичко сочи едно основно ограничение на мажоритарния принцип, както то всъщност се прилага в добре управляваните демокрации – не би било вярно да се каже, че в една демократия малцинството винаги е принудено да се предаде. Има обаче още нещо. Макар че малцинството невинаги е принудено да отстъпи пред мнозинството по конкретния обсъждан проблем, то практически винаги – макар че дори тук има изключения – е принудено да отстъпи по въпроса, дали едно правителство ще остане на власт. Такова гласуване на второ четене на важна правителствена законодателна мярка може да бъде определено като съчетание на вот на доверие с гласуване за изоставяне на законопроекта. Ако всичко, което има значение, е съдържанието на законопроекта, не би имало особен смисъл в това, да се гласува за него, ако той няма да влезе в сборника закони (*the statute book*). Ала ако основната грижа на Парламента е това, да се държи кабинетът на власт, такава тактика веднага става разбираема (бел. Шумпетер).

цията. Тъй като теоретически всеки последовател има правото да измести своя лидер и тъй като почти винаги има последователи с реален шанс за това, отделният партиен член и – ако смята, че може да заема по-висока позиция – министърът, принадлежаш или не на вътрешния кръг, държи среден курс между безусловната преданост към каузата на водача и безусловното издигане на собствена кауза, като при това преценява рисковете и шансовете с понякога наистина възхитително умение²⁷. На свой ред водачът отговаря, като поддържа среден курс между изискването за дисциплина и търпимостта към това да му се пречи. Той примесва оказването на натиск с повече или по-малко предпазливи отстъпки, съчетава порицанията с комплименти, наказанията – с награди. Резултатът от тази игра според относителната сила на индивидите и техните позиции е една различна по степен, но в повечето случаи значителна свобода. По-специално на групи, които са достатъчно силни, за да покажат своето недоволство, но не са достатъчно силни, за да спечелят от него, като включат свои застъпници и програми в правителствената уредба, се позволява да се наложат по маловажни въпроси или поне по въпроси, които министър-председателят може да бъде убеден да сметне за маловажни или от ограничена важност. По този начин групи последователи или дори отделни членове могат да имат понякога възможността да внесат собствени законопроекти, а още по-голямо е снизхождението просто към

²⁷ Един от най-показателните примери за илюстрация на това е възприетият от Джоузеф Чембърлейн курс по ирландския въпрос през 80-те години на XIX в. Той в крайна сметка надделява над Гладстон, ала започва кампанията си официално като негов горещ привърженик. Случаят е изключителен само с оглед на бляскавите му възможности. Както добре знае всеки политически капитан, само на посредствеността може да се разчита за лоялност. Затова и някои от най-големите капитани, като Дизраели например, се обграждат изключително с „второкачествени“ хора (бел. Шумпетер).

критиката или към това, да не се подкрепя с механично гласуване всяка законодателна инициатива на правителството. Трябва обаче само да погледнем на това от практическа гледна точка, за да разберем – от границите, които са наложени на употребата на тази свобода, – че тя е въплъщение не на принципа на работа на Парламента, а на отклоненията от този принцип.

Второ, има случаи, когато политическата машина не успява да усвои определени проблеми, било защото висшите командвания на силите на правителството и опозицията не оценяват тяхната политическа стойност, било защото тази стойност е наистина съмнителна²⁸. В такъв случай може подобни проблеми да бъдат издигнати от външни хора, които предпочитат независимата борба за власт пред това, да служат в редиците на някоя от съществуващите партии. Това, разбира се, е съвсем нормална политика. Но съществува и друга възможност. Човек може да държи толкова много на определен въпрос, че да излезе на политическата сцена, само за да постигне неговото решаване по своя начин и без да има каквото и да е желание да започне нормална политическа кариера. Това обаче е така необичайно, че е трудно да се намерят примери от съществена значимост.

Можем да обобщим. Наблюдавайки човешките общества, ние като правило не изпитваме трудност да определим, поне в общи линии и в съответствие със здравия разсъдък, различните цели, към които се стремят изследваните общества. Може да се каже, че тези цели предоставят основанието или смисъла на съответ-

²⁸ Въпрос, който никога не е поставян, е типичен пример от първия вид. Типичните причини за това правителството и опозиционният кабинет в сянка мълчаливо да се съгласят да не обсъждат даден проблем, макар и да разбират неговото значение, са техническите трудности по решаването му или страхът, че той ще породи трудности в определени обществени сектори (бел. Шумпетер).

ните отделни дейности. Ала от това не следва, че общественият смисъл на типа дейност по необходимост задава нейната движеща сила и оттук – нейното обяснение. Ако това е така, теорията, която се задоволява с анализа на обществената цел или нужда, на която се служи, не може да бъде приета за адекватно обяснение на дейностите, които служат на тази цел или нужда. Например причината за съществуването на икономическа дейност естествено е тази, че хората искат да ядат, да се обличат и т. н. Набавянето на средствата за задоволяване на тези нужди е обществената цел или смисъл на производството. Въпреки това обаче всички сме съгласни, че това твърдение е крайно нереалистична отправна точка за една теория на икономическата дейност в комерсиалното общество и че ще направим много по-добре, ако започнем с твърдения относно печалбата. Също така общественият смисъл или функция на парламентарната дейност е, безспорно, законодателството и, отчасти, вземането на административни мерки. Ала за да разберем как демократичната политика служи на тази обществена цел, ние трябва да започнем от конкурентната борба за власт и постове и да разберем, че обществената функция се изпълнява, така да се каже, между другото – в същия смисъл, в който производството е странично с оглед на получаването на печалби.

б. Най-сетне, що се отнася до ролята на избирателите, трябва да споменем само още едно нещо. Видяхме, че желанията на членовете на Парламента не са основните елементи на процеса на излъчване на правителство. Подобно изказване може да се направи относно електората. Неговият избор – идеологически превъзнесен като Гласа на народа – не произтича от неговата инициатива, а бива формиран и това формиране е същностна част от демократичния процес. Гласоподавателите не решават проблемите. Ала те също така не подбират своите членове на

Парламента сред избираемото население напълно непредубедено. При всички нормални случаи инициативата принадлежи на кандидата, който се стреми към службата на депутата и към такова местно водачество, каквото последната може да носи. Гласоподавателите се ограничават с това, да предпочетат неговото предложение пред другите или да откажат да го приемат. Дори и онези изключителни случаи, при които човек е *наистина* създаден от избирателите, попадат в същата категория поради една от следните две причини: или, естествено, човек не трябва да наддава за водачеството, ако вече го е придобил; или пък може да се случи местен водач, който може да контролира или да влияе на вота, но сам да не е в състояние или да не иска да се състезава в изборите, да посочи друг човек, който впоследствие да изглежда така, сякаш е бил посочен от избирателите, действащи по своя инициатива.

Ала дори и тази инициатива на избирателите, каквато приемането на някой от конкуриращите се кандидати самò по себе си съдържа, е по-нататък ограничена от съществуването на партии. Една партия не е – както ни кара да вярваме класическата доктрина (или Едмънд Бърк) – група от хора, които възнамеряват да повишат общото благосъстояние „въз основа на някакъв принцип, по който всички те са съгласни“. Тази рационализация е много опасна, понеже е много примамлива. Разбира се, всички партии и по всяко време си осигуряват набор от принципи или програмни положения и тези принципи или програмни положения може да са толкова характерни за възприелата ги партия и толкова важни за нейния успех, колкото марките на стоките в един супермаркет са характерни за него и важни за успеха му. Ала един такъв магазин не може да бъде определен посредством марките на стоките в него и една партия не може да бъде определена чрез нейните принципи. Партията е група, чиито члено-

ве решават да действат съгласувано в конкурентната борба за политическа власт. Ако това не беше така, би било невъзможно различни партии да възприемат точно или почти същите програми. А това, както е общоизвестно, често се случва. Партията и действащите политици са просто отговор на факта, че електоралната маса е неспособна за друго действие, освен паническото бягство. Те представляват опит да се регулира политическото съревнование, който опит е свършено аналогичен на съответните практики в една търговска асоциация. Психотехниката на партийното управление и партийната реклама, лозунгите и маршовете не са странични добавки. Те са същностни за политиката. Такъв е и политическият бос. [...]

Заклучение

Условия за успеха на демократичния метод

Ако един физик наблюдава, че един механизъм работи различно по различно време и на различни места, той заключава, че неговото функциониране зависи от външни на него условия. Ние не можем да не достигнем до същите заключения. Лесно е да се види какви трябва да бъдат условията за успеха на демократичния метод, както беше лесно да се види какви са условията, при които може да се очаква класическата доктрина за демокрацията да отговаря в достатъчна степен на реалността.

Това заключение безспорно ни обвързва със строго релативисткия възглед, поддържан през цялото време. Точно както не може да се говори за или против социализма изобщо, така не може да се говори изобщо за или против демократичния метод. И точно както при социализма, тук е трудно при аргументацията

да се разчита на положението *ceteris paribus* („при равни други условия“, лат. – бел. прев.), понеже „другите неща“ *не могат* да бъдат еднакви при ситуации, където демокрацията е работеща или е единствената работеща уредба, и ситуации, където това не е така. Демокрацията процъфтява при социални модели, които имат определени характеристики, и бихме могли да се съмняваме дали изобщо има смисъл да се пита, как би работила тя при други модели, където не са налице тези характеристики, или как хората при тези други модели биха я приели. Ще разделя на четири групи условията, които смятам, че трябва да са изпълнени, за да има демократичният метод успех – в общества, където е изобщо възможно той да работи,²⁹ – и ще се ограничи с големите модерни индустриални нации.

Първото условие е човешкият материал на политиката – хората, които попълват партийните апарати, се избират да служат в Парламента, издигат се до пост в правителството – да е достатъчно висококачествен. Това означава не просто, че трябва да има достатъчно на брой индивиди със съответни способности и морални качества. Както посочих по-горе, демократичният метод подбира не просто от населението като цяло, а от онези елементи на населението, които са налични за политическата професия, или по-точно, които предлагат себе си за избор. Разбира се, всички методи на подбор правят това. Затова и всички те могат в съответствие със степента, в която определена

²⁹ Под „успех“ не разбирам нищо повече от това, че демократичният процес се възпроизвежда устойчиво, без да се създават ситуации, които налагат прибягването до недемократични методи, и че той се справя с текущите проблеми по начин, който всички политически значими интереси намират в крайна сметка за приемлив. Нямам предвид това, че всеки наблюдател от собствената си индивидуална гледна точка трябва да одобрява тези резултати (бел. Шумпетер).

професия привлича таланти и характери, да постигат ниво, което е над или под средното за една нация. Ала конкурентната борба за отговорен пост поглъща, от една страна, хора и енергия. От друга страна, демократичният метод може лесно да създаде в политическия сектор такива условия, които, веднъж създадени, да отблъскват повечето хора, които могат да успеят в каквото и да е друго поприще. Поради тези две причини адекватността на човешкия материал е особено важна за успеха на едно демократично управление. Не е вярно, че в една демокрация хората винаги имат управление от вида и качеството, което искат или заслужават.

Има много начини, по които могат да се осигурят достатъчно качествени политики. Досега обаче опитът сякаш показва, че единствената ефикасна гаранция е съществуването на социална прослойка (*stratum*) – сама по себе си продукт на строг селективен процес, която по естествен начин се насочва към политиката. Ако тази прослойка не е прекалено затворена, нито е прекалено лесно достъпна за външния човек, и ако е достатъчно силна, за да асимилира повечето елементи, които понастоящем поглъща, тя не само ще предостави за политическата кариера качествени продукти, които са преминали успешно поредица проверки в други области – чиракували са, така да се каже, в частни дела, но и ще повиши тяхната годност, като ги обогати с традиции и опит, с професионален кодекс и с резерв от общи възгледи.

Едва ли е просто съвпадение, че Англия, която е единствената страна, изцяло отговаряща на нашето условие, е също така и единствената страна, която има политическо общество в посочения тук смисъл. Още по-показателен е случаят с Германия от периода на Ваймарската република (1918–1933). Както се надявам да покажа по-нататък, немските политици от този период не се

отличават с нищо, което по принцип би било сметнато за очевиден недостатък. Средният член на Парламента, министър-председател или министър, са честни, разумни и съвестни – и това важи за всички партии. Ала, като отдавам дължимото уважение на показаните тук-там изблици на талант – макар и рядко на достатъчно висок пост, трябва да добавя, че повечето от тях явно не са на нужната висота, което в някои случаи е достойно за съжаление. Очевидно това не се дължи на липса на способности или енергия в нацията като цяло. Но способните и енергичните се отказват от политическата кариера. Освен това няма класа или група, чиито членове да се отнасят към политиката като към своя предначертана кариера. Тази политическа система засича по много причини. Но фактът, че накрая тя търпи съкрушително поражение от един антидемократичен водач, е все пак показателен за липсата на добри демократични водачи.

Второто условие за успех на демокрацията е обсегът на дейност на политическите решения да не е прекалено широк. Докъде може той да се простира, зависи не само от общите ограничения на демократичния метод, които следват от представения в предишния раздел анализ, но и от специфичните обстоятелства при всеки отделен случай. Казано по-конкретно: обхватът не зависи например само от вида и количеството въпроси, които могат успешно да бъдат решавани от правителство, подложено на постоянното напрежение на борбата в политическия живот; той зависи във всеки момент и навсякъде от качеството на формиралите правителството хора, от типа политически механизъм и от модела обществено мнение, с което те трябва да работят. От гледната точка на нашата теория за демокрацията не е необходимо да се изисква – както би било от гледната точка на класическата теория – политическият апарат да се занимава само с такива въпроси, каквито народът като цяло може да разбере и за кои-

то може да има сериозно мнение. Но едно по-малко строго подобно изискване остава и то налага допълнителен коментар.

Разбира се, не може да има каквито и да било правови ограничения по това, какво един парламент, воден от министър-председателя, може – ако е необходимо – да направи предмет на свое решение посредством поправки на Конституцията. Но, както твърди Едмънд Бърк, обсъждайки поведението на английското правителство и Парламент по отношение на американските колонии, за да функционира както трябва, този всевластен Парламент трябва сам да си наложи граници. По подобен начин и ние можем да твърдим, че дори в обсега на въпросите, които трябва да бъдат подлагани на парламентарно гласуване, често е необходимо правителството и Парламентът да прокарат мерки, по които тяхното решение е чисто формално, или най-много е просто въпрос на надзор. Иначе демократичният метод може да се превърне в законодателна прищявка. Вземете например случая с така обемист и технически закон, какъвто е наказателният кодекс. Демократичният метод се прилага по въпроса, дали една страна трябва изобщо да има такава кодификация. Той се прилага и по определени „проблеми“, които правителството може да избере да предложи за политическо решение, което да е повече от формално – например дали определени практики на профсъюзите или асоциациите на работодателите трябва да бъдат смятани за престъпление. За останалото обаче правителството и Парламентът трябва да приемат съвета на специалистите независимо от това, какво мислят самите те. „Престъпление“ е нещо комплексно. Терминът всъщност обхваща множество явления, които имат малко общо помежду си. Популярните лозунги за престъплението са почти неизменно погрешни. Затова разумното отношение към проблема изисква законодателството да бъде защитено както от пристъпите на отмъстителност, така и от

пристъпите на сантименталност, каквито е склонен да проявява лайкът в правителството или Парламента. Това имам предвид, когато наблягам върху ограниченията на ефективния обseg на политическите решения – обsegът, където политиците решават не само формално, но и наистина.

Въпросното условие може наистина да бъде изпълнено и чрез съответното ограничаване на дейностите на държавата, но би било съвсем погрешно разбиране да се сметне, че такова ограничаване е необходимо следствие в случая. Демокрацията не изисква всяка функция на държавата да е предмет на демократичния политически метод. В повечето демократични страни например на съдиите се дава твърде голяма независимост от политическите сили. Друг пример е позицията на *Bank of England* до 1914 г. Някои от нейните функции всъщност имат публичен характер, но въпреки това тези функции се изпълняват от нещо, което юридически е само една бизнес корпорация, достатъчно независима от политическия сектор, за да има собствена политика. Други такива примери са някои федерални служби в САЩ. Междуцатската търговска комисия (*Interstate Commerce Commission*) е опит да се разшири сферата на публичния авторитет без да се разширява сферата на политическите решения. Или, за да приведа още един пример, някои от нашите щати финансират университетите „без никакви условия“, т. е. без каквато и да е намеса в онова, което в някои случаи е практически пълна автономия.

Така за почти всеки тип човешка дейност е мислимо да влезе в обсега на държавата без да стане предмет на конкурентната политическа борба за водачество, като се изключи онова, което е свързано с прокарването на закон, овластяващ и учредяващ силата, която да упражнява съответната власт, и връзката, произтичаща от ролята на правителството по упражняването на об-

щия контрол. Вярно е, разбира се, че този надзор може да се изроди в опорочаващо влияние. Ако се упражнява безскрупулно, властта на политика да назначава служителите в неполитически публични служби е често сама по себе си достатъчна за тяхното корумпиране. Това обаче не засяга обсъждания принцип.

Като трето условие, демократичното правителство в модерното индустриално общество трябва да бъде в състояние да контролира – за всички цели, които се включват в сферата на публичната дейност, независимо дали тя е голяма или малка – и да използва услугите на добре обучена бюрокрация, която има установени традиции, силно чувство за дълг и не по-малко силен *esprit de corps* („корпоративен дух“, фр. – бел. прев.). Такава бюрокрация е основният отговор на аргумента относно управляването от аматьори. Всъщност това е и единственият отговор на въпроса, който се чува толкова често в САЩ: след като демократичната политика се показва неспособна да произведе прилична градска управа, то как да очакваме нацията да благоденства, ако на това управление се предаде всичко, включително и целият производствен процес? Най-сетне, това е също принципният отговор на въпроса, как може да бъде изпълнено нашето второ условие³⁰ при широка сфера на публичния контрол.

Не е достатъчно бюрокрацията да бъде ефикасна в текущата администрация и да е компетентна да дава съвети. Тя трябва да бъде също достатъчно силна, за да води и при необходимост да наставлява политиците, които ръководят министерствата. За да

³⁰ Препратката към някои коментари върху бюрокрацията в глава XVIII ще убеди читателя, че не смятам отговора, който се дава от бюрокрацията, за идеален в какъвто и да е смисъл по който и да е от трите пункта. От друга страна, читателят не би трябвало да се поддава на влиянието на асоциациите, които терминът има във всекидневния език. Във всеки случай този отговор е единствено реалистичният (бел. Шумпетер).

може да прави това, тя трябва да е в състояние да развие собствени принципи и да е достатъчно независима да ги утвърди. Тя трябва да бъде отделна власт. Това всъщност означава, че фактически, макар и не формално, назначенията, постове и повишенията трябва в общи линии да зависят – в рамките на правилата за държавните служители, които политиците избягват да нарушават – от собствено бюрократичното корпоративно мнение, въпреки неизбежните шумни протести на политиците или публиката, когато, както често става, те се почувстват пренебрегнати от бюрокрацията.

Както при случая с политическия персонал, така и тук въпросът с наличния човешки материал е безкрайно важен. Макар и съществено, обучението в случая е второ по важност. И отново както необходимият материал, така и традиционният кодекс, необходими за функционирането на официална класа от този вид, могат да бъдат осигурени най-лесно, ако съществува социална прослойка със съответното качество и престиж, на която може да се разчита за попълнения – не прекалено богата, не прекалено бедна, не твърде затворена, но и не твърде достъпна. Европейските бюрокрации въпреки факта, че са били прицел на достатъчно враждебна критика, която размива донякъде постиженията им, са много добър пример за това, което се опитвам да внуша. Те са продукт на дълго развитие, започнало с *magisteriales* на средновековните владетели (първоначално крепостни селяни, подбрани за административни и военни цели, които по този начин придобиват статута на дребни благородници) и продължило векове до появата на мощната машина, която виждаме днес. Тя не може да бъде създадена прибързано, не може да бъде „взета назаем“ с пари. Ала тя се развива навсякъде, какъвто и да е възприетият от една нация политически метод. Нейното разширяване е единственото сигурно нещо относно нашето бъдеще.

Четвъртата група условия могат да бъдат изразени с фразата „демократичен самоконтрол“. Преди всичко избирателите и Парламентът трябва да бъдат на достатъчно високо интелектуално и морално ниво, за да не се влияят от предложенията на измамници и ексцентрици; в противен случай хората, които не са нито едното, нито другото, започват да служат на целите на последните. Освен това неуспехи, които дискредитират демокрацията и подкопават доверието в нея, могат да се случат и тогава, когато се прокарват закони без оглед на претенциите на другите или на националната ситуация. Отделните предложения за законодателни реформи или административни мерки трябва, така да се каже, да са готови да чакат на опашка и да не се опитват да нахлуят в магазина.

Припомняйки си казаното в предишната глава за *modus operandi* на демократичния метод, читателят ще разбере, че това включва твърде много доброволно подчиняване.

По-специално политиците в Парламента трябва да устояват на изкушението да затрудняват правителството всеки път, когато могат. Ако се прави това, не е възможно успешното провеждане на политика. Това означава, че поддръжниците на правителството трябва да приемат водещата му роля и да му позволят да определи една програма и да действа по нея, а опозицията трябва да приеме водачеството на „кабинет в сянка“ и да му позволи да води политическата война по определени правила. Изпълняването на това изискване, чието постоянно нарушаване предрича началото на края на една демокрация, изисква определена мяра – нито прекалено много, нито прекалено малко – традиционализъм. Защитата на този традиционализъм е фактически една от целите, поради които съществуват правилата на парламентарната процедура и етикет.

Гласоподавателите извън Парламента трябва да уважават разделението на труда между самите себе си и избраните от

тях политици. Те не бива прекалено лесно да оттеглят доверието си в периода между изборите и трябва да разбират, че след като вече са избрали един човек, политическото действие е негова работа, не тяхна. Това означава, че те трябва да се въздържат да го инструктират относно това, какво да прави – един принцип, който е наистина всеобщо възприет от конституциите и политическата теория от времето на Едмънд Бърк насетне. Неговите следствия обаче не се разбират от всички. От една страна, малко хора разбират, че този принцип противоречи на класическата доктрина на демокрацията и всъщност е знак за нейното отхвърляне. Понеже, ако народът трябва да управлява, в смисъл да решава отделните въпроси, какво би могло да бъде по-естествено от това, да дава указания на своите представители, както правят гласоподавателите за френските Генерални щати през и преди 1789 г.? От друга страна, все още е недостатъчно признато, че приемането на този принцип неизбежно води до забрана не само на толкова формални инструкции, колкото тези френски *cahiers*, но също и на по-малко формалните опити да се ограничи свободата на действие на членовете на Парламента – например, практиката да бъдат засипвани те с писма и телеграми.

Не можем сега да навлизаме в различните деликатни проблеми, които възникват тук относно истинската природа на демокрацията според нашата дефиниция. Важното в случая е, че успешната демократична практика в големи и сложни общества е винаги враждебна към политическото критикарство – дотам, че прибегва до тайна дипломация и лъжи относно намеренията и ангажиментите – и че от гражданите се изисква немалко самоконтрол, за да се въздържат от такова критикарство. Най-сетне, ефективното съревнование за водачество изисква значителна толерантност към различните мнения. Вече беше изтъкнато, че тази толерантност не е и никога не може да бъде абсолютна, но трябва да е възможно всеки кандидат-водач, който не е изклю-

чен по закон, да защити своята кауза, без това да предизвика безредици. А това може да означава хората да стоят спокойно, докато някой засяга най-съществените им интереси или напада най-скъпите им идеали, или обратно, че кандидат-водачът с такива възгледи също си налага съответните ограничения. Нито едното, нито другото е възможно без истинско уважение към мненията на съгражданите и в крайна сметка – без готовност да се подчини собственото мнение на тяхното.

Всяка система може в определена степен да понесе отклоняваща се от нея практика. Ала дори необходимият минимум демократичен самоконтрол очевидно изисква национален характер и национални навици от определен тип, които не са могли да се развият навсякъде и за чието произвеждане не може да се разчита на самия демократичен метод. Този самоконтрол никъде няма да издържи една прекалено сурова проверка. Всъщност читателят трябва само да прегледа нашите условия, за да се увери, че демократичното правителство работи оптимално, само ако всички значими интереси са практически единодушни не само в своята преданост към страната, но и в своята преданост към структурните принципи на съществуващото общество. Когато тези принципи се поставят под съмнение и се повдигнат въпроси, които разделят нацията на два враждуващи лагера, демокрацията не работи добре. И тя може да спре да работи изобщо, веднага щом в спора бъдат въввлечени интереси и идеали, по които хората отказват да направят компромис.

Това може да се обобщи в смисъл, че демократичният метод губи предимствата си в размирни времена. Всъщност демокрации от всякакъв тип признават практически единодушно, че има ситуации, когато е разумно да се изостави конкурентното и да се възприеме монополно водачество. В древния Рим конституцията осигурява такъв неизборен пост, който дава монополно

водачество в извънредни ситуации. Заемащият този пост се нарича *magister populi* или *dictator*. Такива разпоредби има в практически всички конституции, включително в тази на САЩ: при определени обстоятелства президентът на САЩ придобива власт, която го прави по намерение и цел диктатор в римския смисъл, колкото и големи да са разликите в законовата конструкция или практическите подробности. Ако монополът е ефикасно ограничен или за определено време (както е първоначално в Рим), или в продължение на определена краткосрочна извънредна ситуация, демократичният принцип на конкурентното водачество е просто суспендиран. Ако обаче монополът било по закон, било фактически не е ограничен по време – а след като е неограничен по време, той естествено клони към това да стане неограничен с оглед на всичко друго, – демократичният принцип е отменен и тогава имаме случай на диктатура в съвременния смисъл на думата³¹.

³¹ В древния Рим, с чийто термин ние всъщност злоупотребяваме, се развива автократия, която в продължение на няколко века показва някои характеристики, близки до тези на модерните диктатури, макар че с аналогията не трябва да се прекалява. Тази автократия обаче не използва републиканската институция на диктатора, освен в един случай – този с Гай Юлий Цезар. Диктатурата на Сула е просто временна магистратура, създадена с определена цел (конституционна реформа). Другите случаи са също твърде „обикновени“ (бел. Шумпетер).

ФИЛИП ШМИТЕР И ТЕРИ КАРЛ

Филип Шмитер е съвременен американски политолог, роден в Швейцария. Завършва Университета в Женева, защитава докторат в Университета в Бъркли и получава професура в Чикагския университет. В момента е професор по политология и директор на Центъра за европейски изследвания в Станфордския университет. Научните му публикации са в областта на сравнителната политология, по-конкретно разглеждат преходите от авторитарно управление към демокрация в Югоизточна Европа и Латинска Америка.

Тери Карл е съвременен американски политолог, директор на Центъра за изследвания на Латинска Америка в Станфордския университет. Научните му публикации са в областта на сравнителната политология и процесите на демократизация в Латинска Америка.

Подбраният текст е съкратен вариант на изследване, поръчано от Американската агенция за международно развитие (USAID), и е публикуван в списанието *Journal of Democracy*, на което Филип Шмитер и Тери Карл сътрудничат активно.

Преводът е направен от Наталия Станчева специално за настоящата антология; използвано е следното издание: Philippe Schmitter and Terry Karl. What Democracy is... and is not. – *Journal of Democracy*, Summer 1991, 75–88.

КАКВО Е... И КАКВО НЕ Е ДЕМОКРАЦИЯТА

От известно време на политическия пазар думата „демократия“ циркулира като обезценена валута. Политици, изповядващи широк спектър от убеждения и заемащи различни постове, се стремят да си присвоят този етикет и да го прикрепят към действията си. При учените тенденцията е обратна – те се колебаят дали да го използват, без да добавят квалифициращи определения, поради неяснотата, която го обгръща. Изявеният американски политически теоретик Робърт Дал дори направи опит да въведе на негово място новия термин „полиархия“ с (направната) надежда да постигне по-висока степен на концептуална прецизност. За добро или лошо обаче, не можем да се отървем от демокрацията като лозунг на съвременното политическо говорене. Това е думата, която отеква в съзнанието на хората и извира от устата им, когато се борят за свобода и по-добър живот; това е думата, чието значение трябва да отграничим, ако ще я използваме като отправна точка в политическия анализ и в практиката.

Вълната преходи от авторитарно управление, която започна с португалската „революция на карамфилите“ през 1974 г. и изглежда достигна своя апогей при колапса на комунистическите режими в Източна Европа през 1989 г., породила едно дългоочаквано приближаване към обща дефиниция на демокрацията¹. Във

¹ За сравнителен анализ на скорошни промени в режимите в Южна Европа и Латинска Америка вж. O'Donnell, Schmitter and Whitehead (eds.). *Transitions from Authoritarian Rule*. 4 vols. Baltimore, John Hopkins University Press, 1986. За друг сборник, засъгващ структурния подход, вж. Diamond, Linz and Lipset (eds.). *Democracy in Developing Countries*. Vols. 2, 3, 4. Boulder and Colo, Lynne Rienner, 1989.

всички тези страни безшумно бяха изоставени съмнителните прилагателни, като „народна“, „водаческа“, „буржоазна“ и „формална“, използвани за определяне на демокрацията. В същото време възникна забележителен консенсус по отношение на минималните условия, на които трябва да отговарят държавните устройства, за да заслужат престижната титла „демократични“. Нещо повече, определен брой международни организации понастоящем следят в каква степен тези стандарти се покриват; всъщност някои държави дори се съобразяват с тях, когато формулират външната си политика².

Какво демокрацията е

Нека започнем, като дадем едно широко определение за демокрацията и родовите *понятия*, които я отличават като уникална система на организация на отношенията между управляващи и управлявани. След това накратко ще разгледаме *процедурите*, които са необходими за една трайна демокрация. Накрая ще обсъдим два оперативни *принципа*, които позволяват на демокрацията да сработи. Те не присъстват отчетливо сред родовите понятия или формалните процедури, но когато не е налице влиянието им на основополагащи, обуславящи предпоставки, то перспективата за демокрация е мрачна.

Една от главните теми на тази статия е, че демокрацията не се състои от един-единствен уникален набор от институции. Съще-

² Правени са многобройни опити да се кодифицира и квантифицира демокрацията при различните политически системи. Най-известните от тях вероятно са изданията на Freedom House's *Freedom in the World: Political Rights and Civil Liberties* (published since 1973 by Greenwood Press and since 1988 by University Press of America). Вж. също Humana, Ch. *World Human Rights Guide*. New York, Facts on File, 1986.

стъват множество различни типове демокрация и разнообразните им процедури пораждат сходно богата палитра от следствия. Специфичната форма, която демокрацията приема, зависи от социално-икономическите условия на страната, както и от установените държавни структури и политически практики.

Модерната политическа демокрация е система на управление, при която от управляващите се търси отговорност за действията им в публичната сфера от страна на гражданите, които действат индиректно чрез механизмите на конкуренция и сътрудничество между избраните от тях представители³.

Един режим или система на управление е съвкупност от модели, определящи: методите на достъп до основните публични длъжности; характеристиките на актьорите, на които се разрешава или не такъв достъп; стратегиите, които актьорите могат да ползват, за да получат достъп, както и правилата, които се следват при изработването на решения с публично задължителен характер. За да работи правилно, този набор трябва да бъде институционализиран, т. е. различните модели трябва да са обичайно известни, практикувани и приемани от повечето, ако не от всички актьори. Все по-често предпочитаният механизъм на институционализиране се превръща в писан корпус от закони,

³ Дефиницията, която най-често се използва от американските учени, е тази на Шумпетер: „институционална уредба за постигане на политически решения, при която индивидите придобиват властта да решават в конкурентна борба за гласа на народа“. Вж. превода на Шумпетер в настоящата антология (бел. Св. Малинов). Ние приемаме известни аспекти на класическия процедурен подход към модерната демокрация, но се различаваме главно с нашия акцент върху отговорността на управляващите пред гражданите и важността и на другите механизми за конкуренция, освен изборите.

подкрепян от писана конституция, въпреки че множество трайни политически норми могат да стъпват на неформална, продиктувана от здравия разум или традицията основа⁴.

От съображения за икономичност и възможност за сравнение, тези форми, характеристики и правила обикновено биват групирани и получават родово название. Демократичното управление е единият тип управление, докато другите са автократично, деспотично, диктаторско, тиранично, тоталитарно, абсолютистко, традиционно, монархическо, олигархично, плутократично, аристократично и султанско⁵. Всички тези видове режими на свой ред могат да бъдат разчленени на подтипове.

Като всички режими, демокрациите зависят от наличието на *управляващи* – личности, които заемат специализирани властови позиции и могат да отправят легитимни заповеди към другите. Това, което различава демократичните управляващи от недемократичните, са нормите, които постановяват как първите идват на власт, както и практиките, които определят отговорностите им за извършваните от тях действия.

Публичната сфера обхваща изработването на колективните норми и решения, които са задължителни за обществото и са подплатени с държавната принуда. Съдържанието ѝ може да се различава в значителна степен при отделните демокрации, като

⁴ Много държави се радват на стабилна демокрация, без да имат формална конституция, като например Великобритания и Израел; същевременно много държави имат конституционни и правни текстове, които по никакъв начин не гарантират практическото им приложение. На хартия Сталиновата конституция на СССР от 1936 г. е истински образец за защита на човешките права и свободи.

⁵ Най-дръзкият опит да се осмисли този набор от дестинкции може да бъде открит при: Linz, J. Totalitarian and Authoritarian Regimes. – In: *Handbook of Political Science*. Eds. Greenstein and Polsby. Reading, Mass: Addison Wesley, 1975, 175–411.

зависи от съществуващите преди това разграничения между публично и частно, държава и общество, легитимно насилие и доброволна размяна, колективни потребности и индивидуални предпочитания. Либералната концепция за демокрацията защитава колкото е възможно по-тясното ограничаване на публичната сфера, докато социалистическият или социалдемократическият подход би разширил тази сфера посредством регулация, субсидиране, а в някои случаи чрез колективно притежаване на собствеността. Нито една от двете концепции не е по същество по-демократична от другата – те просто са демократични по *различен* начин. Това предполага, че мерките, целящи „развитието на публичния сектор“, не са по-демократични от тези, целящи „развитието на частния сектор“. И двете, доведени до крайност, могат да подкопаят демократичната практика: първите – като разрушават основата за задоволяване на колективните потребности и упражняването на легитимна власт, а вторите – като разрушават основата за задоволяване на индивидуалните предпочитания и упражняването на контрол за нелегитимни правителствени действия. Различията в мненията за оптималната комбинация от двете съставляват значителна част от същностното съдържание на политическия конфликт в утвърдените демокрации.

Граждани са отличителния елемент при демокрациите. Всички режими имат управляващи и публична сфера, но само в степенята, в която са демократични, те разполагат с граждани. В исторически план в повечето зараждащи се или неразвити демокрации са били налагани строги ограничения върху гражданството, съгласно критерии за възраст, пол, класа, раса, образование, собственост, данъчен статус и т.н. Само малка част от населението отговаря на условията за гласуване или за кандидатиране за публични постове. Само на ограничени социални категории е разрешено да сформират, участват или подкрепят политически сдружения. След продължителна борба, в някои слу-

чаи включваща жестоки вътрешни сътресения или война с други държави, повечето от тези ограничения са премахнати. Днес критериите за допускане до участие са сравнително стандартни. Всички родени в страната пълнолетни граждани са допускани до участие в изборния процес, въпреки че на кандидатите за определени постове все пак могат да бъдат наложени в някакви параметри по-високи възрастови ограничения. За разлика от ранните демокрации в Америка и Европа от XIX в., никоя от наскоро появилите се демокрации в Южна Европа, Латинска Америка, Азия или Източна Европа дори не е правила опит да наложи формални ограничения върху изборителните права или условията за избираемост на публични длъжности. Що се отнася до неформалните ограничения върху ефективното упражняване на гражданските права обаче, историята може да бъде твърде различна. Това обяснява ключовото значение (което ще дискутираме по-долу) на процедурите.

Конкурентният принцип невинаги е бил смятан за същностно дефиниращо условие на демокрацията. „Класическите“ демокрации възприемат един процес на вземане на решения, основан върху прякото участие, чрез което се постига консенсус. От събранието на гражданите се очаква да постигне съгласие за общ курс на действие, след като изслуша алтернативите и претегли относителните им предимства и недостатъци. В демократичната мисъл трайно място заема една традиция на враждебност спрямо фракционерството и „частните интереси“, но поне от *Федералистките статии* насетне широко се възприема схващането, че състезанието между фракциите е необходимо зло в демокрациите, които функционират на по-широка основа от тази на локалната общност. Тъй като, както твърди Джеймс Мадисън, „скритите причини за фракционерството се коренят в природата на човека“, а възможните лекарства за „вредата от фракциите“ са по-лоши от болестта, то най-добрият подход е да

признаем съществуването им и да се опитаме да контролираме следствията, които те поражда⁶. Въпреки това, макар че демокрациите може да са съгласни за неизбежността на фракциите, те са склонни да спорят за най-добрите форми и правила за урегулиране на състезанието между тях. Всъщност различията по въпроса за предпочитаните способности и граници на състезанието допринасят в най-голяма степен за разграничаването на една разновидност на демокрацията от друга.

Най-известното определение на демокрацията я отъждествява с редовно провеждани и честни *избори*, с коректно преброени гласове. Някои дори смятат самия факт на провеждане на избори, дори и да са такива, от които определени партии или кандидати са изключени, или в които значителна част от населението не може да участва свободно, за достатъчно условие за съществуването на демокрация. Тази заблуда се нарича „електорализъм“ и означава „вярата, че простото провеждане на избори ще канализира политическото действие в мирна конкуренция сред елитите и признаване на публичната легитимност на победителите“; тя обаче не взема предвид нито как са проведени изборите, нито другите ограничения, влияещи върху победителите⁷. Колкото и централно значение за демокрацията да имат, изборите се провеждат през определени периоди и дават възможност на гражданите просто да избират измежду крайно еkleктичните в голяма степен алтернативи, предлагани от политическите партии, които могат, особено в ранните етапи на прехода към демокрация, да се разроят в смайващо разнообразие. В периоди-

⁶ *The Federalist Papers* (Hamilton, Jay and Madison). New York, Anchor Books, 1961. Цитатът е от публикуваната в настоящата антология статия № 10 на Мадисън.

⁷ Вж. Karl, T. Imposing Consent? Electoralism versus Democratization in El Salvador. – In: *Elections and Democratization in Latin America, 1980–1985*. Eds. Drake and Silva. San Diego, University of California, 1986, 9–36.

те между изборите гражданите могат да търсят начини за влияние върху публичната политика чрез широк набор от други опосредстващи звена: асоциации по интереси, социални движения, местни сдружения, чрез клиентелистски отношения и т. н. С други думи, *модерната демокрация предлага разнообразие от конкурентни методи и канали за изразяване на интереси и ценности – на ниво сдружение и на ниво партия, функционални и териториални, колективни и индивидуални. Всички те са интегрална част от демократичната практика.*

Друга общоприета представа за демокрацията я идентифицира с *управление на мнозинството*. Всеки изпълнителен орган, който взема решения като сумира гласовете на имащите право на вот и присъстващи членове, се смята за демократичен, независимо дали мнозинството се формира в рамките на електорат, парламент, комитет, градски съвет или партийно събрание. За изключителни цели (например поправки в Конституцията или отзоваване на член) може да се изискват и „квалифицирани мнозинства“ от повече от 50%, но все пак малцина биха отrekli, че демокрацията трябва да разполага с някакви механизми за измерване на еднаквите предпочитания на индивидите.

Проблем възниква обаче, когато числата се сблъскат с вътрешните напрежения (в една общност). Какво се случва, когато редовно сформирано мнозинство (особено когато то е стабилно и самоподдържащо се) постоянно взема решения, които вредят на някакво малцинство (особено културни или етнически групи, за които има някакъв риск)? При тези обстоятелства успешните демокрации са склонни така да преформулират централния принцип на управление на мнозинството, че да защитят правата на малцинствата. Такива мерки могат да приемат формата на конституционни разпоредби, които поставят определени въпроси извън прерогативите на мнозинствата (т. нар. „харти за правата“); изисквания за съществуване на мнозинства в няколко

различни избирателни района (конфедерализъм); гаранции, осигуряващи автономията на местните и регионалните правителства от изискванията на централната власт (федерализъм); големи правителствени коалиции, които да включват всички партии (консоциативност), или постигането или договарянето на социални споразумения между основните социални групи, като тези на работодателите и работниците (неокорпоративизъм). Най-разпространеният и ефективен начин за защита на малцинствата обаче почива на всекидневната дейност на сдруженията по интереси и обществените движения. Тези мерки отразяват (а някои биха казали – усилват) различната интензивност на съществуващите сред населението предпочитания и имат за следствие оказването на влияние върху демократично избраните представители, участващи в процеса на вземане на решения. Друг начин да се представи това неизбежно противоречие между числата и вътрешните напрежения бихме могли да изразим с фразата, че „в модерните демокрации гласовете може и да се броят, но единствено влиянието има тежест“.

Сътрудничеството винаги е било централна характеристика на демокрацията. Актьорите трябва доброволно да взимат колективни решения, задължителни за държавата като цяло. Те трябва да си сътрудничат, с цел да се конкурират. Трябва да са способни да действат колективно посредством партии, сдружения и движения, за да избират кандидати, да изразяват предпочитания, да отправят петиции към властите и да влияят върху политиката.

Но демократичните свободи наред с това трябва да насърчават гражданите да разискват помежду си, да откриват общите си потребности и да преодоляват различията си без да разчитат на някаква върховна централна власт. Класическата демокрация поставя акцент върху тези характеристики и те в никакъв случай не са мъртви, въпреки непрекъснатите усилия на съвременните теоретици да подчертаят аналогията с поведението на ико-

номическия пазар и да ограничат всички действия в демокрацията до максимизиране на конкуриращи се интереси. Алексис дьо Токвил описва най-добре значението, което независимите групи имат за демокрацията, в своята книга *За демокрацията в Америка* – един труд, който остава главен извор на вдъхновение за всички онези, които продължават да гледат на демокрацията като нещо повече от борба за избиране и преизбиране между конкуриращи се кандидати⁸.

В съвременния политически дискурс този феномен на сътрудничество и разискване посредством дейността на автономни групи минава под знака на „гражданското общество“. Различните обединения по социална идентичност и интереси, оставайки независими от държавата (а може би дори от партиите), не само могат да ограничат произволните действия на управляващите, но могат също и да допринесат за формирането на по-добри граждани, които са запознати в по-голяма степен с предпочитанията на другите, по-уверени в своите действия и с повече гражданско съзнание в готовността им да се пожертват за общото благо. В най-добрия случай гражданското общество осигурява един междинен управленски слой между индивида и държавата, който е в състояние да разрешава конфликтите и да контролира поведението на членовете без публична принуда. Вместо взимашите решения да бъдат товарени с бремето на нарасналите изисквания, а системата да се превърне в неуправляема⁹, едно жиз-

⁸ De Tocqueville, Al. *Democracy in America*. 2 vols. New York, Vintage Books, 1945.

⁹ Този страх от прекомерната големина на правителството е добре развит в трудовете на Семюъл Хънтингтън през 70-те години на XX в. Вж. преди всичко Crozier, Huntington and Watanuki. *The Crisis of Democracy*. New York, New York University Press, 1975. За промяната във възгледите на Хънтингтън за бъдещето на демокрацията вж.: Will More Countries Become Democratic? – *Political Science Quarterly*, 99, Summer 1984, 193–218.

неспособно гражданско общество може да намали конфликтите и да подобри гражданския статус, без да разчита изключително на частния характер на пазара.

Представителите, без значение пряко или непряко избрани, извършват по-голямата част от реалната дейност в модерните демокрации. Повечето са професионални политици, които ориентират кариерата си в съответствие с желанието да заемат ключови позиции. Съмнително е дали някоя демокрация би могла да оцелее без такива хора. Централният въпрос следователно е не дали ще съществува или не политически елит или дори професионална политическа класа, а как представителите се избират и как се търси отговорност за действията им.

Както беше отбелязано по-горе, има много канали за представителство в модерната демокрация. Електоралният канал, основан върху териториалните избирателни райони, е най-видимият и с най-широка публичност. Той придобива завършен вид в институциите на Парламента и президента, които периодично се отчитат пред гражданството като цяло. Въпреки това очевидното разрастване на управленската структура (в голяма степен като страничен продукт от изискванията на хората) е увеличило броя, разнообразието и властта на агенциите, натоварени да взимат публични решения без да са зависими от някакъв вид избори. Около тези агенции се е развил широк апарат от специализирано представителство, основан предимно на функционални интереси, а не на териториалния признак на избирателните райони. Тези сдружения по интереси, а не политическите партии, са се превърнали в главния механизъм за изразяване на гражданското общество в повечето стабилни демокрации, като са допълвани от спорадичните интервенции на обществени движения.

Новопоявилите се и крехки демокрации, възникнали след 1974 г., трябва да живеят в „ускорено време“. Те не ще наподобяват европейските демокрации от XIX и началото на XX в. и не

могат да очакват, че ще придобият многобройните канали на представителство постепенно в хода на историята, като повечето от техните предшественици. Смушавашо голям набор от партии, интереси и движения едновременно ще търсят политическо влияние в тези канали, като създават предизвикателства пред политическото устройство, които не са съществували при по-ранните процеси на демократизация.

Процедурите, които правят демокрацията възможна

Дефиниращите компоненти на демокрацията са по необходимост абстрактни и могат да стоят в основата на значително многообразие от институции и разновидности на демокрацията. За да може обаче да вирее демокрацията, е необходимо да бъдат следвани някои необходими процедурни норми и да бъдат гарантирани определени граждански права. Всяко политическо устройство, неспособно да си наложи такива ограничения, неспособно да се придържа към „върховенството на правото“ във връзка със собствените си процедури, не може да бъде смятано за демократично. Тези процедури сами по себе си не са определящи за демокрацията, но наличието им е крайно необходимо, за да може тя да оцелее. Накратко: те са необходими, но не и достатъчни условия за нейното съществуване.

Робърт Дал предлага един общоприет набор на онова, което сам дефинира като „минималните процедурни условия“, които трябва да са налице, за да може модерната политическа демокрация (или както той я нарича „полиархия“) да съществува:

1. Контролът над правителствените решения, засягащи политическия курс, по конституция е поверен на избираеми длъжностни лица.

2. Избираемите длъжностни лица се излъчват в редовни, честно проведени избори, в които принудата се среща относително рядко.

3. Практически всички пълнолетни граждани имат право да гласуват при избора на длъжностните лица.

4. Практически всички пълнолетни граждани имат право да се кандидатира за изборни длъжности в управлението.

5. Гражданине имат право да изразяват позициите си по широко дефинирани политически въпроси, без опасност от сурово наказание.

6. Гражданине имат право да търсят алтернативни източници на информация. Нещо повече, алтернативните източници на информация съществуват и са защитени със закон.

7. Гражданине също така имат правото да сформират относително независими сдружения, включително независими политически партии и групи по интереси¹⁰.

Тези седем условия, както изглежда за много теоретици, улавят същността на процедурната демокрация, но ние предлагаме да бъдат прибавени още две. Първото може да се смята за досъвършенстване на точка първа, докато второто може да се сметне за имплицитно предусловие на горните седем.

8. Избраните от народа служители трябва да са в състояние да упражняват конституционните си правомощия, без да бъдат подвластни на смазващата (макар и неформална) опозиция на неизбираемите длъжностни лица. Демокрацията е изложена на риск, ако военните, „окопалите се“ държавни служители или държавните ръководители си запазят възможността да действат независимо от избраните цивилни длъжностни лица, или дори

¹⁰ Dahl, R. *Dilemmas of Pluralist Democracy*. New Haven, Yale University Press, 1982.

само да налагат вето върху решенията, взимани от народните представители. Без това допълнително възражение милитаризираните държавни устройства в съвременна Централна Америка, където не съществува граждански контрол над военните (с изключение на Сандинистка Никарагуа), могат да бъдат класифицирани от мнозина учени като демокрации, точно както това са правили американските политически анализатори. По този начин възражението ни предпазва от това, което по-рано нарекохме „електорализъм“ – тенденцията акцентът да се поставя върху провеждането на избори, като същевременно се пренебрегват останалите политически реалности.

9. Политическата структура трябва да бъде самоуправляваща се; тя трябва да е в състояние да действа независимо от ограниченията, налагани ѝ от друга, разположена над нея политическа система. Дал и другите съвременни теоретици на демокрацията вероятно приемат това условие за дадено, след като имат предвид формално суверенните национални държави. С развитието обаче на блокове, съюзи, сфери на влияние и различни неоколониални уредби, въпросът за автономията излиза на преден план. Наистина ли една система е демократична, ако избраните длъжностни лица не са в състояние да взимат решения със задължителен характер без одобрението им от актьори, намиращи се извън териториалните граници? Това има значение, дори когато самите външни актьори (*the outsiders*) са демократично конституирани, а вътрешните актьори (*the insiders*) имат относителна свобода да променят или дори да сложат край на заобикалящия ги ред (както е в Пуерто Рико), но придобива особено критична роля, ако никое от условията не е налице (както е при Балтийските държави).

Принципи, които правят демокрацията приложима

Изброяването на съставните процеси и процедурни правила ни помага да уточним какво представлява демокрацията, но те не ни казват много за това, как тя в действителност функционира. Най-простият отговор е: „чрез съгласието на народа“; по-сложният е: „чрез условното съгласие на политиците, действащи в среда на ограничена несигурност“.

В една демокрация избраниците трябва поне неформално да са съгласни, че тези, които спечелят по-голяма електорална подкрепа или влияние върху политическия курс, няма да използват временното си превъзходство, за да пречат на изгубилите да заемат длъжности или да упражняват влияние за в бъдеще и че в замяна на възможността да продължат да се състезават за власт и позиции, губещите за момента ще съблюдават правото на победителите да вземат решения със задължителен характер. От гражданите се очаква да се подчиняват на решенията, произтичащи от такъв конкурентен процес, при условие, че изходът продължава да се определя от техните колективни предпочитания, изразени в хода на честни и редовни избори или при открити и периодични преговори.

Предизвикателството не се състои толкова в това, да се знамери набор от цели, които пораждат широк консенсус, колкото в това, да се открие набор от правила, които възплъщават едно съгласие с условен характер. Точната форма на това „демократично пазарене“, ако използваме израза на Дал¹¹, може да варира в широк диапазон – от общество към общество. Тя зависи от социалните разслоения и от такива субективни фактори, като взаимното доверие, стандарта за честност и желанието за ком-

¹¹ Dahl, R. *After the Revolution: Authority in a Good Society*. New Haven, Yale University Press, 1970.

промис. Тя може да се съвмести дори с голяма доза разногласие по важни политически въпроси.

Всички демокрации включват в себе си степен на несигурност за това, кой ще бъде избран и какъв политически курс ще следва. Дори в тези държави, в които една партия постоянно печели изборите или последователно се провежда определена политика, продължава да съществува възможността за промяна посредством независимо колективно действие, както е в Италия, Япония и социалдемократическите скандинавски страни. Ако не съществува тази възможност, то системата не е демократична, както е в Мексико, Сенегал или Индонезия.

Но несигурността, заложенa в сърцевината на всички демокрации, е ограничена. Не може просто всеки да участва в надпреварата и да издигне какъвто и да е проблем, който той или тя желае – съществуват предварително установени правила, които следва да се спазват. Не може да се възприеме какъвто и да е политически курс – съществуват условия, които трябва да бъдат изпълнени. Демокрацията институционализира „нормалната“, ограничена политическа несигурност. Тези ограничения варират от страна в страна. Конституционните гаранции за собствеността, за неприкосновеността на личността, за свободата на изразяване и други права са част от това, но най-ефективните ограничения се пораждаат от състезанието между групите по интереси и сътрудничеството в рамките на гражданското общество. Без отношение към реториката (а някои държави изглежда предлагат на гражданите си по-драматични алтернативи от другите), веднъж след като правилата за условното съгласие са приети, реалните вариации вероятно ще останат в рамките на предсказуем, общоприет диапазон.

Този акцент върху оперативните насоки контрастира с една силно устойчива, но подвеждаща тема в новопоявилата се лите-

ратура за демокрацията, а именно акцентът върху „гражданската култура“. Принципите, които предлагаме тук, почиват върху правилата на здравия разум, а не върху някакви дълбоко вкоренени навици на толерантност, въздържание, взаимно уважение, честна игра, готовност за правене на компромиси или доверие в органите на публичната власт. Да чакаме тези навици да пуснат дълбоки и трайни корени, означава един много бавен процес на консолидация на режима – процес, обхващащ поколения, – а това вероятно ще обрече на провал *ex hypothesi* повечето съвременни практики. Нашето твърдение гласи, че условното съгласие и ограничената несигурност могат да се породят от взаимодействието между антагонистичните и проявяващи подозрение един спрямо друг актьори и че е по-добре за много по-благосклонните и твърдо установени норми на гражданска култура да се мисли като за *породени от* демокрацията, а не като за *пораждащи* демокрация.

По какво се различават демокрациите

Няколко идеи целенасочено бяха изключени от нашето родово определение за демокрацията, противно на факта, че често са свързани с нея както във всекидневната практика, така и в научната дейност. При все това те са особено важни, когато трябва да се разграничат разновидностите на демокрацията. След като няма един-единствен набор от реално съществуващи институции, практики или ценности, който да въплъщава демокрацията, държавите, прехождащи от авторитарно управление, могат да съчетават различни компоненти, за да постигнат различни демокрации. Важно е да отчетем, че тези идеи не представляват точки, разположени върху един континуум на усъвършен-

стващо се функциониране, а матрица от възможни комбинации, които са демократични *по различен начин*.

1. *Консенсус* – може не всички граждани да са съгласни със съществените цели на политическото действие или с ролята на държавата, макар че ако са съгласни, то това със сигурност би направило управлението на демокрациите много по-лесно.

2. *Участие* – може не всички граждани да взимат равно и активно участие в политиката, въпреки че по закон възможността да го правят трябва да е гарантирана.

3. *Достъп* – управляващите може да не оценяват еднакво предпочитанията на предходниците си, макар че гражданството означава равна възможност пред индивидите и групите да изразят своите предпочитания, в случай че решат да го направят.

4. *Отзивчивост* – управляващите може невинаги да следват предпочитания от гражданството курс на действие. Но когато те се отклоняват от тази политическа линия, да речем въз основа на „висши държавни съображения“ или „първостепенни национални интереси“, то в крайна сметка отговорност трябва да се търси посредством законови и безпристрастни процедури.

5. *Управление на мнозинството* – длъжностите може да не се разпределят и правилата може да не се определят единствено на базата на събирането на най-големия брой гласове, въпреки че отклоненията от този принцип трябва да бъдат изрично аргументирани и предварително одобрени.

6. *Върховенство на Парламента* – законодателното тяло може да не е единственият орган, който може да изработва правила, или дори да не е единственият с окончателната власт по определяне на това, кои закони са общозадължителни, макар че, когато изпълнителните, съдебните или други публични органи направят окончателния избор, те също трябва да са отговорни за действията си.

7. *Партийно управление* – управляващите може и да не бъдат номинирани, подкрепяни и напътствани в действията си от добре организирани и последователни в програмно отношение политически партии, въпреки че в такива случаи може да се окаже по-трудно да се формира ефективно правителство.

8. *Плурализъм* – политическият процес може и да не се основава на множество припокриващи се, доброволни и автономни частни групи. Когато обаче има монополизиране на представителството, йерархичност при сдружаването и задължително членство, е по-вероятно включените интереси да бъдат по-пряко свързани с държавата и разграничението между публичната и частната сфера на дейност да бъде много по-неясно.

9. *Федерализъм* – териториалното деление на властта може и да не включва множество нива и местни автономии, още по-малко такива, заложиени в конституционен документ, въпреки че някаква дисперсия на властта между териториалните и/или функционалните единици е характерна за всички демокрации.

10. *Президентската институция* – глава на изпълнителната власт, може и да не бъде една личност и той или тя може и да не е пряко избран от гражданството като цяло, макар че във всички демокрации е налице някакво концентриране на властта, дори ако тя се упражнява колективно и само индиректно се носи отговорност пред електората.

11. *Ограничения и противостоеене (checks and balances)* – не е необходимо отделните звена на управлението системно да бъдат подстрекавани едно срещу друго, въпреки че управляващите в крайна сметка са отговорни пред гражданството като цяло, независимо дали управлението се осъществява посредством законодателно тяло, концентрация на изпълнителната власт, върховенство на съдебната власт, или с диктаторски декрети (както е във военновременни ситуации).

Макар че всички гореизброени характеристики се сочат като същностни компоненти на демокрацията, те по-скоро трябва да бъдат схващани или като индикатори за един или друг тип демокрация, или като полезни стандарти за оценяване функционирането на определени режими. Да ги включим като част от самото родово определение за демокрацията, би означавало погрешно да възприемаме американското политическо устройство като универсален модел за демократично управление. Истината е, че парламентарните, консоциативните, унитаристките, корпоративистките и концентриращите власт механизми в Континентална Европа вероятно имат някакви уникални достойнства за извеждането на държавите през несигурния преход от автократично към демократично управление¹².

Какво демокрацията не е

Опитахме да предадем общото значение на модерната демокрация, без да я идентифицираме с конкретен набор от правила и институции и без да я ограничаваме до специфична култура или етап на развитие. Също така защитавахме тезата, че тя не може да бъде сведена до редовното провеждане на избори, или отъждествена с определени схващания за ролята на държавата, но не казахме много за това, какво демокрацията не е и какво демокрацията може да не е в състояние да породи.

Съществува едно разбираемо изкушение тази идея да се наговарва с твърде много очаквания и да си въобразяваме, че щом

¹² Вж. Linz, J. The Perils of Presidentialism. – *Journal of Democracy*, Winter 1990, 51–69 и последвалата дискусия между Donal Horowitz, Seymore Lipset and Juan Linz in: *Journal of Democracy*, Fall 1990, 73–91.

едно общество придобие демокрация, то ще е разрешило вече всичките си политически, социални, икономически, административни и културни проблеми. За съжаление „не всички добри неща са задължително свързани едно с друго“.

На първо място, демокрациите не са задължително по-резултатни икономически от другите форми на управление. Възможно е техните темпове на общ растеж, спестявания и инвестиции да не са по-добри от тези на недемократичните. Това е много вероятно по време на преход, когато имотни групи или административни елити могат да отвърнат на реални или въображаеми заплахи за „правата“, от които са се ползвали при авторитарното управление, като инициират изтичане на капитали, изтегляне на инвестиции или саботаж. След време, в зависимост от типа демокрация, благоприятните дългосрочни ефекти върху разпределението на доходите, съвкупното търсене, образованието, производителността и креативността, те могат евентуално да се съчетаят, за да подобрят икономическите и социалните резултати, но със сигурност е пресилено да се очаква, че тези подобрения ще се появят незабавно – още по-малко те ще са определящи характеристики на демократизацията.

На второ място, демокрациите не са задължително по-ефективни в административен план. Капацитетът им да взимат решения може дори да бъде по-бавен от този на режимите, които заменят, дори само поради това, че трябва да бъдат консултирани повече „актьори“. Разходите за извършването на дейности могат да бъдат по-високи дори само поради това, че трябва да се изплащат „възнаграждения“ на по-широк и по-находчив кръг клиенти (макар че човек никога не трябва да подценява степента на корупция, която може да се срещне при автократиите). Удовлетворението на народа от работата на новото демократично управление може дори да не изглежда по-голямо от това за предишното, дори само поради факта, че необходимите компро-

миси често не задоволяват напълно никого и защото губещите имат свободата да изказват недоволството си.

На трето място, не съществува тенденцията демокрациите да изглеждат по-подредени, консенсусни, стабилни или по-лесни за управление от автократиите, които заменят. Това отчасти е страничен продукт на демократичната свобода на изразяване, но също така е отражение на вероятността за продължително разногласие по отношение на новите правила и институции. Тези резултати, породени с помощта на натиск или компромис, често първоначално са твърде двусмислени по своята природа и няма яснота за следствията, които е възможно да породят, докато „актьорите“ не се научат как да ги използват. Нещо повече – те се появяват в периода, следващ ожесточените борби, мотивирани от възвишени идеали. Групи и индивиди, наскоро получили автономия, ще изпробват определени правила, ще протестират срещу действията на определени институции и ще настояват да предоговорят своята част от предишното спазаряване. Ето защо наличието на антисистемни партии не трябва да бъде нито изненадващо, нито да се приема като провал в консолидирането на демокрацията. Това, което е от значение, е дали такива партии желаят, независимо колко неохотно, да играят в съответствие с общите правила за ограничената несигурност и условно съгласие.

Управляемостта е предизвикателство за всички режими – не само за демократичните. Като се вземат предвид политическото изтощение и загубата на легитимност, сполетели автократиите от „султански“ Парагвай до тоталитарна Албания, може да ни се стори, че единствено от демокрациите понастоящем може да се очаква да управляват ефективно и легитимно. Опитът обаче показва, че демокрациите също могат да изгубят способността за управление. Масовата публика може да се разочарова от успеваемостта им. Още по-опасно е изкушението лидерите да злоупотребяват с процедурите и в крайна сметка да подриват прин-

ципите на условното съгласие и на ограничената несигурност. Може би най-критичният момент настъпва, когато политиките започват да свикват с по-предсказуемите роли и отношения на консолидираната демокрация. Мнозина ще отчетат, че очакванията им са излъгани; някои ще открият, че новите правила за конкуренция ги поставят в неизгодно положение; неколцина може дори да чувстват, че жизнените им интереси са застрашени от мнозинствата.

Накрая демокрациите ще имат по-отворени общества и държавни устройства от автократиите, които заменят, но не задължително и по-отворени икономики. Много от най-успешните и солидни днешни демокрации исторически са прибъгвали до протекционизъм и затворени граници и са разчитали изключително на публичните институции, за да насърчат икономическото развитие. Докато изглежда не съществува съмнение за дългосрочната съвместимост между демокрацията и капитализма, въпреки продължителното напрежение между тях, не е ясно дали насърчаването на такива либерални икономически цели (като правото на индивидите да притежават собственост и да запазват печалбите, пречистващата функция на пазарите, частното уреждане на спорове, свободата да произвеждаш без правителствена регулация или приватизацията на държавните предприятия) по необходимост способства за консолидацията на демокрацията. В края на краищата демокрациите имат нужда да събират данъци и да регулират определени сделки, особено когато съществуват частни монополи или олигополи. Гражданите и техните представители може да сметнат, че е желателно да защитят правото на колективните организации от посегателството на индивиди, особено на богати, и могат да решат да отделят определени форми на собственост за публично или кооперативно стопанисване. Накратко, схващанията за икономическата свобода, които понастоящем са прокаравани в неолибералните икономически

модели, не са синоними на политическа свобода и дори могат да я възпрепятстват.

Демократизацията няма задължително да доведе след себе си икономически растеж, социален мир, административна ефективност, политическа хармония, свободни пазари или „края на идеологията“. Още по-малко ще предизвика „края на историята“. Без съмнение някои от тези показатели могат да улеснят консолидирането на демокрацията, но те не са нито нейни предпоставки, нито нейн непосредствен резултат. Вместо това резултатът, на който трябва да се надяваме, е появата на политически институции, които могат да се конкурират по мирен път за формирането на правителства и за влияние върху публичната политика; институции, които могат да канализират социалните и икономическите конфликти посредством редовни процедури; институции, които имат достатъчно връзки с гражданското общество, за да представляват своите избиратели и да ги ангажират в колективни действия. Някои видове демокрации, особено в развиващите се страни, не са в състояние да удовлетворят тези обещания, навярно поради условията на своя преход от авторитарно управление¹³. Демократичният залог е, че веднъж установен, такъв режим не само ще продължи да съществува като се възпроизвежда в рамките на първоначалните ограничаващи условия, но накрая и ще ги надхвърли¹⁴. За разлика от авторитарните режими, демокрациите разполагат с капацитет да модифицират правилата и институциите си по взаимно съгласие, в отговор на променящите се обстоятелства. Те може и да не произведат незабавно всички гореспоменати блага, но разполагат с по-добър шанс, в сравнение с автократиите, и в крайна сметка да ги постигнат.

¹³ Karl, T. L. Dilemmas of Democratization in Latin America. – *Comparative Politics*, October 1990, 1–23.

¹⁴ Kirchheimer, O. Confining Conditions and Revolutionary Breakthroughs. – *American Political Science Review*, 59, 1965, 964–974.

РОБЪРТ ДАЛ

Робърт Алън Дал е съвременен американски политолог. Роден през 1915 г., Дал се сражава във Втората световна война и след завръщането си от фронта започва научната си кариера в Йейлския университет, където днес е почетен професор. Измежду многото длъжности и постове, които е заемал, е и председателството на Американската политологическа асоциация.

Всеобщо е мнението, че Робърт Дал е най-влиятелният учен в областта на теорията на демокрацията през XX в. В стотиците си публикации и десетките си книги той третира всички елементи на демократичната теория – нейната история, институции, нормативни аспекти, властови ресурси, базови условия и т. н. Последната книга на американския политолог е *How Democratic is the American Constitution?* (2002). Не ще бъде пресилено, ако кажем, че вече пет десетилетия международният научен дебат върху проблемите на демокрацията е доминиран от идеите на Робърт Дал.

Настоящият текст е от предпоследната книга на Дал *On Democracy* (1998), в която той се опитва да обобщи своите теоретични постижения и да ги представи на максимално достъпен език.

Откъсите са подбрани от изданието: Робърт Дал. *За демокрацията*. Превод: Владимир Германов. С., изд. Обсидиан, 1999, 41–48, 85–92.

ЗА ДЕМОКРАЦИЯТА

Що е демокрация

Всички ние имаме цели, които не можем да постигнем сами. Постигаме ги в сътрудничество с други, които имат подобни цели.

Да предположим, че за да постигнете някаква обща цел, вие и няколкостотин други лица се договаряте да основете някакво сдружение. Можем да оставим настрана специфичните цели на това сдружение, за да се съсредоточим изцяло върху отговора на въпроса от заглавието на настоящата глава: „Що е демокрация?“

Да допуснем освен това, че на първото събрание неколцина от членовете предложат вашето сдружение да има устав. Мнението им се приема положително. Понеже се смята, че вие притежавате някакви умения в подобни неща, един от членовете предлага да ви се възложи изготвянето на проект за устав, който на следващо събрание да бъде предоставен на членовете за разглеждане. Предложението се посреща с аплодисменти.

При приемането на задачата вие заявявате нещо от рода на:

– Струва ми се, че разбирам нашите общи цели, но не съм сигурен по какъв начин трябва да вземаме решенията си. Примерно искаме ли уставът да натовари неколцина от най-способните и най-информираните сред нас да вземат важните решения? Това не само би осигурило вземането на по-мъдри решения, но също така ще спести на нас, останалите, много време и усилия.

Членовете отхвърлят подобно предложение. Един от тях, когото ще наричам „говорител“, възразява:

– Никой от нас не е по-мъдър от другите по важните въпроси, с които ще се занимава нашето сдружение, дотолкова, че неговите или нейните възгледи да бъдат приемани автоматично. Дори и някои от членовете да знаят повече от останалите по даден проблем в даден момент, всички ние също сме способни да научим каквото трябва да знаем. Естествено, преди да вземем някакво решение, ще трябва да го обмисляме и обсъждаме помежду си. Една от причините да създадем това сдружение е тъкмо възможността да обмисляме и обсъждаме, преди да решим какво да правим. Всички ние обаче сме еднакво квалифицирани да участваме в дискусиите по проблемите, а после и в определянето на политиката на сдружението. Следователно уставът ни трябва да се основава на това допускане. Той трябва да гарантира на всички нас правото на участие във вземането на решения на сдружението. С други думи, след като сме еднакво квалифицирани, би трябвало да се управляваме демократично.

По-нататък става ясно, че възгледите, изразени от говорителя, съответстват на преобладаващото мнение. Вие се съгласявате да подготвите проекта за устав въз основа на това мнение.

Започвате работата си, но скоро откривате, че множество сдружения и организации, които наричат себе си „демократични“, са приели най-различни устави или устройствени правила. Дори конституциите на „демократичните“ държави се различават по множество съществени елементи. Например Конституцията на Съединените щати дава голяма изпълнителна власт на президента и в същото време големи законодателни права на Конгреса, като двете институции до голяма степен са независими една от друга. За разлика от САЩ, повечето европейски страни са предпочели парламентарна система, при която ръководителят на изпълнителната власт – министър-председателят – се избира от Парламента. Не е трудно да се посочат и други съ-

ществени различия. Изглежда, няма една-единствена „демократична“ конституция.

След това започвате да се питате, дали тези различни конституции нямат в края на краищата нещо общо, което да оправдава твърденията, че са „демократични“? И дали някои от тях не са по-демократични от други? Какво означава *демокрация*? Уви, скоро установявате, че терминът се използва по всевъзможни начини. Мъдро решавате да не се занимавате с безнадеждното разнообразие от дефиниции, защото задачата ви е по-конкретна – да изработите поредица от правила и принципи, устав, който ще определя начина, по който ще се вземат решенията в сдружението. Освен това вашият устав трябва да се основава на един елементарен принцип: всички членове трябва да бъдат третиранни (според устава) като еднакво квалифицирани да участват в процеса на вземане на решения за политиката, която ще следва сдружението. Независимо от другите различия по отношение на управлението на сдружението, всички негови членове трябва да бъдат смятани за *политически равни*.

Критерии за демократичен процес

Възможно ли е в рамките на огромния и понякога непроходим гъсталак от идеи за демокрацията да установим някои критерии, на които процесът на управление на дадено сдружение трябва да отговаря, за да удовлетвори изискването всички членове да имат равни права за участие във вземането на решения по политиката на това сдружение? Убеден съм, че има най-малко пет такива критерия.

1. *Ефективно участие*. Преди сдружението да възприеме определена политика, всички членове трябва да имат равни и ефективни възможности да доведат възгледите си по тази политика до знанието на останалите членове.

2. *Равенство при гласуването.* Когато дойде времето за вземане на решение по политиката на сдружението, всеки от членовете трябва да има равна и ефективна възможност да гласува и всички гласове трябва да се зачитат като равни.

3. *Просветено разбиране.* В рамките на разумен срок всеки член трябва да има равни и ефективни възможности да проучи съответните алтернативи на предлаганата политика, както и вероятните им последици.

4. *Контрол над дневния ред.* Членовете трябва да имат изключителна възможност да решават по какъв начин и кои въпроси да бъдат включени в дневния ред. Така демократичният процес, определен от предходните три критерия, винаги остава отворен за промяна от страна на членовете, ако те решат, че такава е нужна.

5. *Включване на пълнолетното население.* Всички или поне повечето пълнолетни постоянни жители трябва да имат пълните граждански права, произтичащи от първите четири критерия. Преди ХХ в. този критерий е бил неприемлив за повечето привърженици на демокрацията. За да го обосновем, ще трябва да изясним защо се налага да третираме другите като равни на нас в политическо отношение.

Може би ще се запитате, дали първите четири критерия не са само произволно подбрани сред множество възможности? Съществуват ли сериозни причини да приемем точно тези критерии за един демократичен процес?

Защо тези критерии?

Краткият отговор изглежда по следния начин: всеки от тях е необходим, ако членовете (колкото и малко да са на брой) трябва да бъдат политически равни при определянето на политиката на сдружението. Иначе казано, в случай, че някое от изисквания-

та се нарушава, в същата степен ще се наруши и политическото равенство между отделните членове.

Например ако някои от членовете имат по-големи възможности от останалите да изразяват своите възгледи, вероятността предлаганата от тях политика да надделее се увеличава. В екстремния случай, ако се премахне възможността за обсъждане на дневния ред, едно незначително малцинство от членове на сдружението на практика ще може да определя неговата политика. Критерият за ефективното участие е предназначен да предотврати подобен резултат.

Или пък да предположим, че гласовете на различните членове не се смятат за равни. Например на гласовете се придава тежест, пропорционална на богатството, притежавано от съответния член, а членовете са различно богати. Ако смятаме, че всички членове са еднакво квалифицирани да участват във вземането на решения, тогава защо гласовете на едни трябва да се приемат за нещо повече от гласовете на други?

Макар че първите два критерия изглеждат почти очевидни, можем да се запитаем: дали критерият за просветено разбиране не е излишен или неуместен? След като членовете са еднакво квалифицирани, защо тогава е нужен този критерий? Ако пък не са, тогава защо устройствените правила трябва да се изградят върху презумпцията, че са?

Но, както каза говорителят, принципът за политическо равенство предполага, че членовете са еднакво квалифицирани да участват във вземането на решения, *ако* са имали адекватна възможност да се запознаят с въпросите, които трябва да се решават чрез проучвания, дискусии и обсъждане. Третият критерий трябва да осигури тази възможност за всеки член. Неговата същност е изложена още през 431 г. пр. Хр. от атинския лидер Перикъл в известна негова реч в памет на загиналите в сражение граждани. „Нашите обикновени граждани, макар и да са за-

ети с работата си, са справедливи съдници по публичните въпроси... и вместо да гледаме на дискусиите като на пречка пред действията, смятаме, че те са незаменима подготовка за което и да било мъдро действие.“¹

Взети заедно, първите три критерия може да ни се сторят достатъчни. Но нека си представим, че неколцина от членовете на сдружението тайно са против идеята всички членове да бъдат разглеждани като политически равни при управление на делата на сдружението. Интересите на най-богатите собственици, ви казват те, всъщност са много по-важни от интересите на другите. Въпреки че би било най-добре, настояват те, ако гласовете на големите собственици получат допълнителна тежест, така че да печелят винаги, това, изглежда, е невъзможно. Следователно нужно ни е условие, което да позволява те да надделяват независимо от това, какво са приели мнозинството членове при свободно и честно гласуване.

Предлагат ви хитроумно решение – устав, който елегантно отговаря на първите три критерия и по този начин изглежда напълно демократичен. За да неутрализират обаче тези критерии, те предлагат да се въведе изискването на общите събрания членовете да могат да обсъждат и гласуват само въпросите, вече включени в дневния ред от изпълнителния комитет. За членове на изпълнителния комитет обаче могат да бъдат избирани единствено хора от средите на едрите собственици. Чрез такъв контрол над дневния ред подобна малка дружинка винаги може да е сигурна, че сдружението няма да действа против интересите ѝ, защото не би позволила в дневния ред да влизат предложения, които ги накърняват.

¹ Thucydides. *Complete Writings: The Peloponesian War*. Unabridged Crawley translation with introduction by John H. Finley. New York, Random House, 1951, p. 105.

Вие размисляте и отхвърляте предложението им, защото то противоречи на принципа на политическото равенство, с който сте длъжни да се съобразите. Заемате се да намерите начин в устава да бъдат вмъкнати условия, удовлетворяващи четвъртия критерий, така че окончателният контрол над дневния ред да принадлежи на членовете като цяло.

С една дума, за да бъдат членовете политически равни в управлението на сдружението, то трябва да отговаря на всичките четири критерия. Както изглежда, открихме критериите, на които трябва да отговаря дадено сдружение, ако иска да бъде управлявано чрез демократичен процес.

Някои решаващи въпроси

Отговорихме ли на въпроса „Що е демокрация?“? Ще ми се да беше толкова просто и лесно! Въпреки че отговорът, който дадох преди малко, е добра отправна точка, той предизвика още много, много други въпроси.

Най-напред, дори и изброените критерии да са успешно въплътени в управлението на много малка доброволна организация, приложими ли са те наистина при управлението на една *държава*?

Думи за думите

Тъй като терминът *държава* се използва не особено строго и двусмислено, нека опиша накратко какво разбирам под него. Под *държава* разбирам един много специфичен тип сдружение, който се отличава по степента, до която може да гарантира спазване на възприетите правила от страна на всички, върху които претендира, че има юрисдикция, чрез решаващите средства за принуда, които има на свое разположение. Когато хората говорят за „правителството“, обикновено имат

ПРЕДВИД ПРАВИТЕЛСТВОТО НА ДЪРЖАВАТА, ПОД ЧИЯТО ЮРИСДИКЦИЯ ЖИВЕЯТ. В ХОДА НА ИСТОРИЯТА, С РЕДКИ ИЗКЛЮЧЕНИЯ, ДЪРЖАВИТЕ УПРАЖНЯВАТ ЮРИСДИКЦИЯТА СИ НАД ХОРА, НАСЕЛЯВАЩИ НЯКАКВА БЕЗСПОРНА (ИЛИ В НЯКОИ СЛУЧАИ СПОРНА ИЛИ ОСПОРВАНА) ТЕРИТОРИЯ. СЛЕДОВАТЕЛНО МОЖЕМ ДА МИСЛИМ ЗА ДЪРЖАВАТА КАТО ЗА ТЕРИТОРИАЛНА ЕДИНИЦА. МАКАР ЧЕ ПОНЯКОГА ТЕРИТОРИЯТА НА ДЪРЖАВИТЕ МОЖЕ И ДА НЕ Е ПО-ГОЛЯМА ПО ПЛОЩ ОТ ПЛОЩТА НА ЕДИН ГРАД, ПРЕЗ ПОСЛЕДНИТЕ СТОЛЕТИЯ ДЪРЖАВИТЕ, ОБЩО ВЗЕТО, ПРИДОБИВАТ ЮРИСДИКЦИЯ НАД ЦЕЛИ СТРАНИ.

В краткия ми опит да обясня значението на думата *държава* могат да се намерят много поводи за спор. Философите, които се занимават с политически науки и право, могат да изпишат по въпроса толкова хартия, за чиято направа трябва да се изсече малка гора. Това, което казах обаче, убеден съм, е достатъчно за целите ни.

И така, да се върнем към нашия въпрос. Можем ли да приложим описаните критерии към управлението на една държава? Разбира се! Всъщност от много отдавна основният обект на демократичните идеи е била държавата. Макар че и други типове сдружения, предимно някои религиозни организации, са играли известна роля в историята на демократичните идеи и практики още от началото на демокрацията в древна Гърция и Рим, политическите институции, които обикновено разглеждаме като характерни за демокрацията, са били развивани предимно като средство за демократизиране на управлението на държавите.

Може би няма да е излишно да повторим, че както и при другите сдружения, никоя държава никога не е имала управление, което напълно да отговаря на критериите на демократичния процес. Нито пък е вероятно да се появи такова. Въпреки това, както се надявам да покажа, споменатите критерии дават много удобни стандарти, с които да се измерват постиженията и възможностите за демократично управление.

Втори въпрос: реалистично ли е да смятаме, че някоя форма на сдружение някога би могла изцяло да постигне тези критерии? С други думи, възможно ли е едно сдружение изобщо да бъде напълно демократично? Възможно ли е в реалния свят всеки член на дадено сдружение наистина да има равни възможности да участва, да придобива информирано разбиране по проблемите и да влияе върху дневния ред?

Вероятно не. Ако е така обаче, полезни ли са критериите? Или чисто и просто те са илюзорни – утопични надежди за непостижимото? Простият отговор е, че те са полезни като идеални стандарти, спрямо които да се съизмерва дейността на реалните форми на сдружения, претендиращи, че са демократични. Те могат също така да служат като ориентири за формиране и реформиране на конкретни структури, конституции, практически решения и политически институции. За всички, които се стремят към демокрация, те също така ще генерират уместни въпроси и ще им помагат в търсене на отговорите.

Тъй като за всичко се съди по резултата, в останалите глави се надявам да покажа как критериите могат да ни насочат към решения на някои от централните проблеми на демократичната теория и практика.

Трети въпрос: ако критериите могат да служат като полезни ориентири, дали те са всичко, което е нужно за изграждането на демократични политически институции? Както при въображаемия пример горе, в който бяхте натоварени със задачата да напишете демократичен устав на сдружението и да предложите реалните институции на демократичното управление, бихте ли могли да преминете направо от критериите към изпълнението на задачата? Очевидно не. Един архитект, въоръжен само с критериите, дадени му от клиента – място, размери, стил, брой и функционалност на стаите, цена, срокове и така нататък, – би могъл да пристъпи към проектирането едва след като вземе предвид

множество други специфични фактори. Подобно е положението и при политическите институции.

Да интерпретираме демократичните стандарти по най-добрия начин, да ги приложим в конкретна ситуация и да създадем нужните институции и политически практики, разбира се, не е проста задача. За да го направим, трябва да се гмурнем в политическите реалности, където решенията ни ще се основават на безброй теоретични и практически преценки. Наред с останалите трудности, когато се опитваме да прилагаме няколко критерия – в нашия случай най-малко четири, – вероятно ще открием, че понякога те влизат в конфликт помежду си и се налага да правим компромиси между различни стойности, както ще открием понататък, когато ще разгледаме демократичните конституции.

От какви политически институции се нуждае демокрацията в широки мащаби?

Какво означава да кажем, че една страна се управлява демократично?

В тази глава ще се съсредоточим върху *демокрацията в широки мащаби*, тоест върху политическите институции, нужни на една *демократична държава*. Тук няма да се занимаваме с това, което е нужно за демокрацията в малка група, например в някакъв комитет. Освен това не бива да забравяме нито за миг стандартното предупреждение, че никоя реална демокрация не отговаря напълно на петте демократични критерия, описани по-горе. И най-накрая, трябва да си даваме сметка, че в тази глава, както е навсякъде в обикновения език, ще използваме думата *демокрация*, за да обозначим както идеала или целта, така и реалността, която отразява само частичното постигане на целта. Ще

разчитам читателят самостоятелно да отчита споменатата разлика, когато използвам термините *демокрация*, *демократично*, *демократично управление*, *демократична страна* и т. н.

Ако една *страна* трябва да бъде управлявана демократично, какво е необходимо? Като минимум, в нея е нужно да са налице някои елементи на политическа структура, практики или институции, които са готови да изминат дълъг път, макар и не целия, към постигането на идеалните демократични критерии.

Думи за думите

Политическа структура звучи така, сякаш става дума за нещо преходно и временно, което никак не е изключено в държава, която току-що се е освободила от недемократично управление. Под *практики* обикновено разбираме нещо по-привично и поради това по-трайно. Обикновено мислим за *институциите* като за нещо, установило се за дълъг период от време, което се предава от поколение на поколение. Когато една страна преминава от недемократично към демократично управление, първоначалните политически *структури* постепенно стават *практики*, а те на свой ред след време се превръщат в установени *институции*. Колкото и полезни да са тези разграничения, за нашите цели ще бъде по-удобно да ги оставим настрана и да говорим само за *институции*.

Как да преценим?

Как бихме могли разумно да определим кои политически институции са необходими за една ширококомашабна демокрация? Можем да проучим историята на държавите, които са променили политическите си институции в отговор, поне отчасти, на необходимостта от по-широко включване и ефективно участие на гражданите в управлението и в политическия живот. Макар че в миналото хората, които са се стремили към такова включване,

не са били непременно вдъхновени от демократични идеи, след XVIII в. подобни искания все по-често се мотивират с демократични и републикански идеи. Към какви политически институции са се стремили те и какви институции са били възприети в действителност в тези страни?

Също така бихме могли да проучим и страни, чиито управления се определят като демократични от повечето хора, живеещи в тях, от множество хора извън тях, а наред с това и от учени, журналисти и така нататък. С други думи, страните, които във всекидневната реч и в научните дискусии се определят като демократични.

Трето, бихме могли да разсъждаваме за конкретна страна или група от страни, или дори за някаква хипотетична страна, за да си представим колкото може по-реалистично какви политически институции биха били нужни, за да бъдат постигнати демократичните цели в значителна степен. Можем да предприемем мисловен експеримент, така да се каже, в който внимателно да изследваме човешкия опит, тенденциите, възможностите и ограниченията и да очертаем комплекс от политически институции, които биха били необходими, за да може една демокрация да съществува в широки мащаби, които при това са постижими и биха функционирали в рамките на ограничените човешки възможности.

За щастие и трите метода ни разкриват едни и същи политически институции. Те са минималното изискване за една демократична страна.

Политическите институции на модерната представителна демокрация

Накратко, политическите институции на съвременната представителна демокрация са:

Избрани чрез гласуване длъжностни лица. Контролът над управленските решения в политиката конституционно е възложен на служители, избрани от гражданите. Следователно модерните демократични управления са *представителни*.

Свободни, честни и често провеждани избори. Длъжностните лица се избират чрез често и свободно провеждани избори, при които принудата е сравнително рядко явление.

Свобода на словото. Гражданите имат право да се изказват, без опасност от строги наказания, по широк спектър политически въпроси, включително да критикуват държавни служители, правителството, режима, социалнополитическия ред и преобладаващата идеология.

Достъп до алтернативни източници на информация. Гражданите имат право да търсят алтернативни и независими източници на информация – мнението на други граждани, експерти, вестници, списания, книги, електронни медии и други подобни. В добавка, реално съществуват източници на информация, които не са под контрола на държавата или която и да било политическа група, опитваща се да повлияе на публичните политически схващания и убеждения, и тези алтернативни източници ефективно са защитени от закона.

Свобода на сдружаването. За да постигнат различните си права, включително тези, които са необходими за ефективното функциониране на демократичните политически институции, гражданите трябва да имат право да формират сравнително независими сдружения или организации, включително независими политически партии и групи с общи интереси.

Граждански права за всички. Никой пълнолетен индивид, живеещ постоянно в страната и подвластен на нейните закони, не може да бъде лишен от правата, от които се ползват останалите хора и които са необходими за петте изброени по-горе политически институции. Те включват: правото на глас при избора на длъжностни лица в свободни и честни избори; правото за кандидатстване за изборна длъжност; правото на свободно слово; правото за създаване на независими политически организации и на участие в тях; правото на достъп до независими източници на информация; правото на други свободи и възможности, необходими за ефективното функциониране на политическите институции на една широкомащабна демокрация.

Политическите институции в перспектива

Обикновено всичките тези институции не се появяват едновременно в една страна. Както видяхме в краткия преглед на историята на демокрацията, последните две определено се появяват много късно. До ХХ в. всеобщото право на глас се отрича както на теория, така и на практика в демократичните и републиканските страни. Всеобщото право на глас отличава в най-голяма степен съвременната представителна демокрация от всякакви по-ранни форми на демокрация.

Тези институции се появяват в различни моменти и в различна последователност в различните държави. В страните, в които пълният набор демократични институции се е появил най-рано и е просъществувал и до наши дни – „по-старите“ демокрации, – забелязваме някои общи елементи. Изборите за законодателни органи се появяват рано – в Англия още през ХІІІ в., в Съединените щати през колониалния период: ХVІІ и ХVІІІ в. Практиката да се избират висши законодателни органи е последвана от посте-

пенното разширяване правата на гражданите да се изказват по политически въпроси, както и да търсят и обменят информация. Правото на създаване на сдружения с ясно изразени политически цели се появява още по-късно. Политическите „фракции“ и сектантските организации, общо взето, са били смятани за опасни, вредни и рушащи политическия ред явления, които са неблагоприятни за публичното благо. Независимо от това, поради факта, че политическите сдружения не могат да бъдат потискани без известна степен на принуда, която все повече и все по-влиятелни граждани смятат за недопустима, тези сдружения успяват да просъществуват като повече или по-малко нелегални организации, докато в края на краищата не излязат на светло. Групите, които някога са били „фракции“ в законодателните органи, постепенно стават политически партии. „Вътрешните“, които служат на управниците на деня, се противопоставят на „външните“ или на това, което в Англия официално се нарича „лоялна опозиция на негово (нейно) величество“. В Англия от XVIII в. фракцията, подкрепяща монарха, и противостоящата ѝ фракция, подкрепяна от голяма част от средните прослойки в страната, постепенно се оформят като известните тори и виги. През същия век в Швеция противостоящите си партии в Парламента, донякъде на шега, се наричат взаимно „шапки“ и „бонета“².

През последните години на XVIII в. в новосъздадената република САЩ вицепрезидентът Томас Джефърсън и лидерът на Камарата на представителите Джеймс Мадисън организират последователите си в Конгреса, за да се противопоставят на политиката на президента федералист Джон Адамс и на неговия

² „Шапките“ получили този прякор, защото били като храбреците на деня, които носели тривърхи шапки... „Бонетата“ били наречени така, защото ги обвинявали, че са като боязливите възрастни дами с бонета. Scott, F. D. *Sweden: The Nation's History*. Minneapolis, University of Minnesota Press, 1977, p. 243.

финансов министър Александър Хамилтън. Те скоро си дават сметка, че за да успеят в действията си, трябва да направят нещо повече от това, да се противопоставят на федералистите в Конгреса и в кабинета – трябва да свалят опонентите си от заеманите длъжности. За да го постигнат, те трябва да спечелят национални избори, а за да ги спечелят, трябва да организират последователите си в цялата страна. За по-малко от десетилетие Джефърсън, Мадисън и други техни сподвижници успяват да изградят политическа партия, която организира техните привърженици и в най-малките избирателни райони, окръзи и общини – тази организация трябва да поддържа лоялността на техните привърженици между и по време на изборните кампании, както и да осигурява явяването им пред избирателните урни. Тяхната Републиканска партия (наречена по-късно Демократично-републиканска, а 15 години по-късно – Демократическа) е първата масова, предназначена да печели *избори* партия в света. В резултат една от най-фундаменталните и характерни за модерната демокрация институции – политическата партия – излиза от тесните рамки на парламентите и законодателните органи, за да организира самите граждани и да мобилизира партийните привърженици за национални избори.

По времето, когато младият френски аристократ Алексис дьо Токвил посещава Съединените щати през 30-те години на XIX в., първите пет от описаните по-горе демократични политически институции вече са се появили в Америка. Тези институции му се струват толкова дълбоко вкоренени и всеобхватни, че той определя Съединените щати като демокрация без никакво колебание. В тази страна, пише той, народът е суверен, „обществото управлява себе си заради самото себе си“, а властта на мнозинството е неограничена³. Токвил е изумен от множеството сдружения, в

³ De Tocqueville, A. *Democracy in America*. Vol.1. New York, Schocken Books, 1961, p. 51.

които американците се организирали – за всякакви цели, както му се струва. Сред тези сдружения ярко се открояват двете главни политически партии. В Съединените щати, смята Токвил, демокрацията е до такава степен завършена, колкото според него изобщо може да бъде.

През следващото столетие всичките пет демократични институции, които Токвил наблюдава при посещението си в Америка, се консолидират в повече от дванайсет други страни. Множество наблюдатели от Европа и Съединените щати стигат до извода, че всяка страна, която претендира да бъде цивилизована и прогресивна, задължително трябва да има някаква демократична форма на управление.

Независимо от всичко, шестата фундаментална институция – всеобщите права – липсва навсякъде. Токвил пише, че „щатът Мериленд, основан от високопоставени мъже, е първият, който обявява всеобщо избирателно право“, но подобно на почти всички мъже (и много жени) от това време, той мълчаливо приема, че терминът „всеобщо“ не включва жените. И някои категории мъже. „Всеобщото“ избирателно право на Мериленд наред с това изключва и повечето чернокожи американци. В други страни, които иначе са повече или по-малко демократични, както и в Америка, от националния политически живот е изключено половината пълнолетно население, просто защото е от женски пол; наред с жените от избирателни права са лишени и много мъже, защото нямат нужния имуществен или образователен ценз, и това се подкрепя от много хора, които смятат себе си за привърженици на демократичното или на републиканското управление. В Нова Зеландия жените получават избирателни права през 1893 г., а в Австралия – през 1902 г., но в повечето иначе демократични страни това не става до 20-те години на XX в. В Белгия, Франция и Швейцария – държави, които мнозина биха определили

ли като много демократични, жените нямат право да гласуват до края на Втората световна война.

Тъй като за мнозина наши съвременници е трудно да схванат какво е означавал терминът „демокрация“ за предшествениците ни, бих искал да подчертая разликата още веднъж – във всички демокрации и републики в продължение на двайсет и пет столетия правото на пълно участие в политическия живот е било предоставено само на едно малцинство от пълнолетни. „Демократичните“ управления са били само мъжки – при това не на всички мъже. Едва през ХХ в. както на теория, така и на практика се утвърждава изискването правата за участие в политическия живот да се разширят, с много малки изключения или без изключения, така че да обхващат цялото пълнолетно население, живеещо постоянно в дадена страна.

Взети в тяхната цялост, тези шест политически институции съставляват не само нов тип политическа система, но и нов тип народно управление, тип „демокрация“, който изобщо не е съществувал през двайсет и петте столетия от началото на атинската „демокрация“ и на римската „република“. Тъй като институциите на съвременното представително демократично управление, взети в тяхната цялост, са исторически уникални, уместно е да им дадем собствено име. Този съвременен тип широкомащабна демокрация понякога се нарича *полиархична демокрация*.

Думи за думите

Думата *полиархия* произлиза от гръцките думи, означаващи *много* и *власт*, тоест означава власт на много хора, за разлика от власт на един, или монархия, и власт на малцина – олигархия или аристокрация. МАКАР ЧЕ ТЕРМИНЪТ СЕ ИЗПОЛЗВА РЯДКО, С ЕДИН МОЙ КОЛЕГА ГО ВЪВЕДОХМЕ ПРЕЗ 1953 Г. КАТО УДОБЕН НАЧИН ЗА НАЗОВАВАНЕ НА СЪВРЕМЕННАТА

ПРЕДСТАВИТЕЛНА ДЕМОКРАЦИЯ С ВСЕОБЩО ИЗБИРАТЕЛНО ПРАВО. ПО-НАТАТЪКЩЕ ГО ИЗПОЛЗВАМ В ТОЗИ СМИСЪЛ. ПО-ТОЧНО КАЗАНО, ПОЛИАРХИЧНАТА ДЕМОКРАЦИЯ Е ПОЛИТИЧЕСКА СИСТЕМА, ВКЛЮЧВАЩА ШЕСТТЕ ДЕМОКРАТИЧНИ ИНСТИТУЦИИ, ИЗБРОЕНИ ПО-ГОРЕ. ПОЛИАРХИЧНАТА ДЕМОКРАЦИЯ СЕ РАЗЛИЧАВА СЛЕДОВАТЕЛНО ОТ ПРЕДСТАВИТЕЛНАТА ДЕМОКРАЦИЯ С ОГРАНИЧЕНИ ИЗБИРАТЕЛНИ ПРАВА ОТ XIX В. ТЯ СЪЩО ТАКА СЕ РАЗЛИЧАВА И ОТ ПО-СТАРИТЕ ДЕМОКРАЦИИ И РЕПУБЛИКИ, В КОИТО Е ИМАЛО НЕ САМО ОГРАНИЧЕНИ ИЗБИРАТЕЛНИ ПРАВА, НО И СА ЛИПСВАЛИ МНОГО ОТ НАЙ-СЪЩЕСТВЕНИТЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ НА ПОЛИАРХИЧНАТА ДЕМОКРАЦИЯ, КАКВИТО СА ПОЛИТИЧЕСКИТЕ ПАРТИИ, ПРАВОТО ЗА ФОРМИРАНЕ НА ПОЛИТИЧЕСКИ ОРГАНИЗАЦИИ ЗА ВЪЗДЕЙСТВИЕ ИЛИ ПРОТИВОПОСТАВЯНЕ НА СЪЩЕСТВУВАЩОТО УПРАВЛЕНИЕ, НА ОРГАНИЗИРАНИ ЗАИНТЕРЕСОВАНИ ГРУПИ И Т. Н. ПОЛИАРХИЯТА СЕ ОТЛИЧАВА И ОТ ДЕМОКРАТИЧНИТЕ ПРАКТИКИ В ГРУПИ, КОИТО СА ТОЛКОВА МАЛКИ, ЧЕ ЧЛЕНОВЕТЕ ИМ МОГАТ ДА СЕ СЪБИРАТ И ПРЯКО ДА ФОРМИРАТ (ИЛИ ПРЕПОРЪЧВАТ) ПОЛИТИЧЕСКИ ПРОГРАМИ ИЛИ КОДЕКСИ.

Макар често роля да са играли и други фактори, шестте политически институции на полиархичната демокрация са възникнали, поне отчасти, в отговор на исканията за включване и участие в политическия живот. В страните, които днес наричаме демократични, съществуват всичките шест институции.

АМАРТИЯ СЕН

Амартия Сен е роден през 1933 г. в Индия. Завършва икономика в Харвард, където в момента е почетен професор; преподава в Тринити Колидж, Кеймбридж и Ламонтския университет. Президент на Американската асоциация на икономистите през 1994 г.

През 1998 г. Амартия Сен получава Нобеловата награда за икономика. Сред главните му приноси са изброени аксиоматичната теория за социалния избор, подобряването на теоретичния фундамент на разпределението на публичните блага и създаването на по-прецизни индекси за измерване на богатството и бедността. Научните му трудове се отличават с уникално комбиниране на икономика и философия и връщане на етическото измерение при прилагане на инструментариума на икономическата наука. Последната книга на Сен, публикувана през 1997 г. от Oxford University Press, е със заглавие *On Economic Inequality*.

Подбраният текст представлява програмната реч, която Сен изнася през февруари 1999 г. в Ню Делхи на конференция на тема „Изграждането на световно движение за демокрация“, проведена със спомоществователството на Националната фондация за демокрация, Конфедерацията на индийските индустриалци и Центъра за изследване на политиката, Ню Делхи.

Преводът е направен от Наталия Станчева специално за настоящата антология; използвано е следното издание: Amartya Sen. Democracy as a Universal Value. – *Journal of Democracy*, Summer 1999, 3–17.

ДЕМОКРАЦИЯТА КАТО УНИВЕРСАЛНА ЦЕННОСТ

През лятото на 1997 г. бях запитан от водещ японски вестник: какво според мен е най-важното нещо, случило се през XX век? За мен това беше необичайно провокиращ мисълта въпрос, тъй като толкова много значими неща са се случили през последните 100 години. Европейските империи, особено Британската и Френската, които са доминирали през XIX в., залязоха. Бяхме свидетели на две световни войни. Видяхме възхода и краха на фашизма и нацизма. Векът е свидетел на възхода на комунизма и на неговия крах (както е в бившия Съветски блок), или на радикалната му трансформация (както е в Китай). Видяхме също промяната от икономическо господство на Запада към едно ново съотношение, в много по-голяма степен доминирано от Япония и Източна и Югоизточна Азия. Въпреки че точно сега в този регион съществуват някои икономически и финансови проблеми, това няма да спре разместването в баланса на световната икономика, което се наблюдава в продължение на много десетилетия (в случая с Япония през почти целия век). През последните 100 години не липсват значими събития.

Въпреки всичко, сред голямото разнообразие от събития, случили се през XX в., не срещнах в края на краищата трудност да избира едно като водещо събитие за периода, а именно – възхода на демокрацията. Това не означава да отречем, че и други събития също не са били важни, но аз твърдя, че в далечно бъдеще, когато хората хвърлят поглед назад към това, което се е случило през този век, ще им бъде трудно да не отдадат предимство на появата на демокрацията като най-приемливата форма на управление.

Идеята за демокрацията води началото си, разбира се, от древна Гърция преди повече от две хилядолетия. Частични усилия за демократизация са правени също и на други места, в това число и в Индия¹. Но именно в древна Гърция идеята за демокрацията е била оформена и сериозно приложена в практиката (макар и с ограничен обхват), преди да рухне и да бъде заменена от по-авторитарни и асиметрични форми на управление. Никъде другаде не съществуват други нейни разновидности.

След това е необходимо да измине дълго време до зараждането на демокрацията такава, каквато я познаваме. Нейната постепенна и, в крайна сметка, триумфална поява като работеща система на управление е подпомогната от множество събития – от подписването на Магна Харта през 1215 г. до Френската и Американската революция през XVIII в. и до разширяването на изборителните права в Европа и Северна Америка през XIX в. Именно през XX в. обаче идеята за демокрацията се утвърждава като „нормалната“ форма на управление, право на каквато има всяка нация, независимо дали се намира в Европа, Америка, Азия или Африка.

Идеята за потребността от универсално разпространение на демокрацията е твърде нова и по същността си е продукт на XX в. Бунтовниците, които налагат ограничения над английския крал чрез Магна Харта, възприемат необходимостта от подобни действия като изцяло локална по своя характер. Обратно, американските борци за независимост и революционерите във Франция силно допринасят за разбирането на потребността от демокрация като обща система. Въпреки това фокусът на прак-

¹ В романа на Олдъс Хъксли *Point Counter Point* това е достатъчно добро извинение за един неверен съпруг, който казва на жена си, че трябва да отиде в библиотеката на Британския музей в Лондон, за да изучава древноиндийската демокрация, докато всъщност се вижда с любовницата си.

тическите им искания си остава твърде локален, ограничен фактически до двете страни на Северния Атлантик и основан на особената икономическа, социална и политическа история на региона.

През целия XIX в. теоретиците на демокрацията намират за съвсем естествено да дискутират дали една или друга държава е способна на демокрация. Това мислене се променя едва през XX в. с признаването, че въпросът сам по себе си е погрешен. Една държава не трябва да бъде мислена като способна на демокрация (*fit for democracy*), по-скоро тя трябва да стане способна чрез демокрацията (*fit through democracy*)². Това всъщност е промяна с огромно значение, тъй като тя разширява възможността демокрацията да обхване милиарди хора с техните разнообразни истории, култури и коренно различни равнища на материално благосъстояние.

Също така именно през този век хората най-накрая приемат, че формулировката „избирателни права за всички пълнолетни“ трябва да обхваща *всички* – не само мъжете, а и жените. Когато през януари тази година имах възможността да се срещна с Рут Драйфус, президент на Швейцария и жена със забележително изявиени качества, това ми даде повод да си припомня, че само преди четвърт век швейцарските жени не са могли дори да гласуват. Най-сетне достигнахме етапа да признаем, че универсалността на демократичното присъствие, както и на чувството за милосърдие, не е преувеличена.

Не отричам, че има предизвикателства пред претенцията на демокрацията за универсалност. Тези предизвикателства се проявяват под различни образи и форми и от различни посоки. Всъщност това е част от темата на тази статия. Бих искал да из-

² Думата *fit* означава пригоден, подходящ, достоен, но също и силен, способен (бел. прев.).

следвам твърдението, че демокрацията е универсална ценност, и дебатите, които съпътстват това твърдение. Преди да се заема с това упражнение обаче, е необходимо ясно да се разбере смисълът, в който демокрацията се е превърнала в доминиращо убеждение в съвременния свят.

Във всяка епоха и всеки социален климат съществуват някои широко разпространени убеждения, които изглежда внушават респект като някакъв вид общо правило, както заложеният в една компютърна програма алгоритъм; те се приемат за правилни дотогава, докато твърденията им не бъдат по някакъв начин коректно опровергани. Въпреки че демокрацията нито се практикува универсално, нито всъщност неизменно се приема в общия контекст на световното обществено мнение, демократичното управление вече е достигнало такъв статут, че да бъде възприемано като правилно в повечето случаи. Сега в голяма степен е дошло времето, когато тези, които искат да разкритикуват демокрацията, трябва да приведат аргументи, за да оправдаят това отхвърляне.

Историческа е промяната от недалечното минало, когато застъпниците на демокрацията за Азия или Африка трябваше да пледират за демокрация, притиснати до стената. Макар че все още имаме достатъчно аргументи да полемизираме с тези, които имплицитно или експлицитно отхвърлят необходимостта от демокрация, също така трябва ясно да посочим как се е променила общата идейна атмосфера в сравнение с миналите векове. Не е необходимо отново да доказваме всеки път, дали тази или тази държава (Южна Америка, или Камбоджа, или Чили) е „пригодна за демокрация“ – един въпрос, който е водещ в дискурса на XIX в., – сега приемаме това за дадено. Това признание, че демокрацията е универсално приложима система, което се придвижва по посока на признаването ѝ за универсална ценност, е главната революция в мисленето и един от основните

приноси на ХХ в. Именно в този контекст трябва да изследваме въпроса за демокрацията като универсална ценност.

Опитът на Индия

Колко добре е работила демокрацията? Въпреки че никой не поставя под въпрос ролята на демокрацията, да речем, в САЩ, Великобритания или Франция, все още този проблем е дискусионен за много от по-бедните държави в света. Не е тук мястото за подробно изследване на историческите факти; аз заставам зад тезата, че демокрацията е работила достатъчно добре.

Индия, разбира се, е едно от основните „бойни полета“ на този дебат. Отказвайки независимост на Индия, британците изразяват тревога за способността на индийците да се самоуправляват. Всъщност Индия се намира в хаос през 1947 г. – годината, в която получава независимост. Тя разполага с едно неизпитано управление, хаотично деление и неясни политически групирания, съчетани с широко разпространено насилие и социално безредие. Трудно е да се повярва в бъдещето на една свободна и демократична Индия. Въпреки това, половин век по-късно ние откриваме една демокрация, която, като имаме предвид както добрите, така и лошите ѝ страни, е работила забележително добре. Проблемите, свързани с политическите различия, са в голяма степен разрешени чрез принципите на Конституцията, а правителствата идват и си отиват от властта в съответствие с изборните и парламентарните процедури. Въпреки че е била една тровава, необещаваща, грубовата комбинация от различия, Индия все пак оцелява и функционира забележително добре като политическа единица с демократична система. Всъщност нейното единство е удържано от работещата ѝ демокрация.

Индия е преодоляла също така огромното предизвикателство да се справи с многообразието от езици и религии. Религиозните и обществените различия, разбира се, са уязвими за експлоатация от страна на сектантски настроени политици и всъщност са били използвани по такъв начин неколkokратно (включително и през последните месеци), причинявайки масов ужас в страната. Въпреки това фактът, че сектантското насилие поражда само ужас и че осъждането на такъв тип насилие идва от всички части на страната, в края на краищата осигурява най-важната демократична гаранция срещу подобно насилие. Това, разбира се, е жизненоважно за оцеляването и благоденствието на една държава, така забележително разнообразна като Индия, която е дом не само за едно хиндуистко мнозинство, но и за третото по големина в света мюсюлманско население, за милиони християни и будисти и за повечето от живеещите в света сикхи, парси³, джайнисти.

Демокрацията и икономическото развитие

Често се твърди, че недемократичните системи се справят по-добре с постигането на икономическо развитие. Това схващане понякога се нарича „хипотезата на Ли“, тъй като е защитавано от Ли Куан Ю – политически лидер и бивш президент на Сингапур. Със сигурност той има право, че някои поддържащи строга дисциплина държави (като Южна Корея, неговият Сингапур и постреформистки Китай) са имали по-бърз темп на икономическо развитие, отколкото много други по-малко автори-

³ *Parsee*, също *Parsi* – древна индийска религиозна група в Индия (бел. прев.).

тарни страни (включително Индия, Ямайка и Коста Рика). Хипотезата на Ли обаче се основава на спорадичен емпиризъм, на селективното и ограничено набиране на информация, а не на някаква обща статистическа проверка на базата на широкообхватните налични данни. Една обща зависимост от такъв вид не може да бъде изведена на базата на крайно селективния доказателствен материал. Например ние не можем действително да приемем високия икономически растеж на Сингапур или Китай за „категорично доказателство“, че авторитаризмът се справя по-добре с осигуряването на икономически растеж; не можем да го приемем в по-голяма степен, отколкото сме в състояние да изведем противоположното заключение от факта, че Ботсвана – държавата с най-добри показатели за икономически растеж в Африка и на практика с едни от най-чистите показатели за икономически растеж в целия свят, е била оазис за демокрацията на този континент в продължение на десетилетия. Нуждаем се от системни емпирични изследвания, за да подредим тезите и контратезите.

Няма на практика убедително общовалидно доказателство, че авторитарното управление и потискането на политическите и гражданските права наистина благоприятстват икономическото развитие. Всъщност общата статистическа картина не позволява такава индукция. Системните емпирични изследвания (например проведените от Робърт Баро или от Адам Пршеворски) не осигуряват реална подкрепа на тезата, че съществува всеобщ конфликт между политическите права и икономическата ефективност⁴. Посоката на обусловеността изглежда зависи от много други обстоятелства и докато някои статистически изследва-

⁴ Przeworski, A. et al. *Sustainable Democracy*. Cambridge, Cambridge University Press, 1995; Barro, R. J. *Getting It Right: Markets and Choices in a Free Society*. Cambridge, Mass., MIT Press, 1996.

ния отбелязват слаба негативна зависимост, други откриват силна позитивна зависимост. Ако всички сравнителни изследвания се разглеждат заедно, то хипотезата, че няма ясна зависимост между икономическия растеж и демокрацията в която и да е посока, остава изключително правдоподобна. Тъй като демокрацията и политическата свобода са важни сами по себе си, тяхната репутация остава непокътната⁵.

Въпросът включва също и фундаменталния проблем за методите на икономическото изследване. Не трябва само да разглеждаме статистическите връзки, а също така да проучим и подробно да изследваме каузалните процеси, които представляват част от икономическия растеж и развитието. Курсовете, следвани в областта на икономическата политика, и обстоятелствата, довели до икономическия успех на страните в Източна Азия, към този момент са добре осмислени. Въпреки че отделните емпирични изследвания се различават по акцента, който поставят, към този момент съществува широк консенсус относно един списък с „полезни стратегии“, който включва откритост към състезателния принцип, използването на международните пазари, публичното осигуряване на стимули за инвестиции и експорт, високо ниво на грамотност и образование, успешни поземлени реформи и други социални възможности, които разширяват участието в процеса на икономическа експанзия. Няма никаква причина да допуснем, че която и да е от тези линии е несъвместима с една по-голяма демократичност и трябва да бъде насилствено поддържана чрез елементите на авторитаризма, които са се оказали налице в Южна Корея, или Сингапур, или в Китай. Всъщност съществуват необорими доказателства, свидетелстващи, че това, което е необходимо за генерирането на по-бърз икономи-

⁵ Изследвал съм подробно емпиричните доказателства и причинни връзки в книгата ми *Development as Freedom* (1999).

чески растеж, е по-скоро по-благоприятният икономически климат, а не по-суровата политическа система.

За да завършим това изследване, трябва да отидем отвъд тесните граници на икономическия растеж и подробно да разгледаме по-широките изисквания за икономическо развитие, в това число необходимостта от икономическа и социална сигурност. В този контекст трябва да разгледаме връзката между политическите и гражданските права, от една страна, и предотвратяването на основните икономически бедствия – от друга. Политическите и гражданските права дават възможност на хората насилствено да привличат вниманието към общите потребности и да изискват подходящи публични действия. Отговорът на правителството на наболелите проблеми на хората често зависи от натиска, който му се оказва. Упражняването на политическите права (като гласуването, изказването на критика, протестирането и други подобни) наистина има значение за политическите стимули, които въздействат върху управлението.

На друго място съм дискутирал забележителния факт, че в ужасната история на глада в световен мащаб, значителни гладни кризи не са настъпвали в някоя независима и демократична държава с относително свободна преса⁶. Не можем да открием из-

⁶ Вж. Sen, A. *Development: Which Way Now?* – *Economic Journal*, 93, December 1983; *Resources, Values, and Development*. Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1984; „Rationality and Social Choice“, presidential address to the American Economic Association – *American Economic Review*, March 1995. Вж. също така и Dr'eze, J. and A. Sen, *Hunger and Public Action*. Oxford, Clarendon Press, 1987; Frances D'Souza, ed. *Starving in Silence: A Report on Famine and Censorship*. London. Article 19 International Centre on Censorship, 1990; Human Rights Watch. – In: *Indivisible Human Rights. The Relationship between Political and Civil Rights to Survival, Subsistence and Poverty*. New York, Human Rights Watch, 1992; International Federation of Red Cross and Red Crescent Societies. – *World Disaster Report 1994*. Geneva, Red Cross, 1994.

ключения от това правило, без значение в каква посока ориентираме търсенията си – към скорошните гладни кризи в Етиопия, Сомалия или при други диктаторски режими; гладните кризи в Съветския съюз през 30-те години на XX в.; глада в Китай през 1958–1961 г. с провала на Големия скок или дори по-рано; гладните кризи в Ирландия или Индия под чуждото управление. Китай, макар че в редица отношения се справя много по-добре икономически от Индия, все пак „успява“ (за разлика от Индия) да се сблъска с гладна криза, всъщност с най-големия регистриран в световната история глад: почти тридесет милиона души умират в гладната криза от 1958–1961 г., като същевременно погрешната правителствена политика остава некоригирана в продължение на цели три години. Политиката се следва без да е подложена на критики, тъй като в Парламента няма опозиционни партии, няма свободна преса и многопартийни избори. Всъщност именно тази липса на предизвикателства позволява дълбоко погрешната политика да продължи, въпреки че убива милиони всяка година. Същото може да се каже за двете съвременни гладни кризи, които светът познава, разразяващи се точно сега в Северна Корея и Судан.

Гладните кризи редовно се свързват със събития, наподобяващи природните бедствия, и коментаторите често се примиряват с посочването на тези събития, с цел да се опрости обясняването на глада – наводненията в Китай по време на неуспелия Голям скок, сушите в Етиопия или унищожените реколти в Северна Корея. Въпреки това много държави с подобни или дори по-лоши природни проблеми се справят изключително добре, тъй като едно адекватнореагиращо правителство се намесва, за да помогне да се облекчи гладът. Тъй като основните жертви на глада са бедните, смъртните случаи могат да се избегнат чрез създаването на нови източници на доходи (например чрез програми за заетост), които правят храната достъпна за потенциал-

ните жертви на глада. Дори най-бедните демократични държави, които се сблъскват с ужасни суши, наводнения или други природни бедствия (като Индия през 1973 г. или Зимбабве и Ботсвана в началото на 80-те години на XX в.), са в състояние да изхранват населението си, без да преживеят гладна криза.

Гладните кризи могат да бъдат предотвратени, ако съществуват сериозни усилия за това и едно демократично правителство, изправено пред избори и критика от страна на опозиционните партии и независимите вестници, няма как да не направи такива усилия. Не е изненадващо, че макар в Индия под британско управление гладните кризи да продължават да настъпват до самото получаване на независимост, те внезапно изчезват с установяването на многопартийна демокрация и свободна преса.

Тези проблеми съм дискутирал другаде, особено в съвместната ми работа с Жан Дрез⁷, ето защо тук няма да се спирам по-подробно на тях. Всъщност проблемът за глада е само един пример за възможностите на демокрацията, въпреки че в много отношения той представлява най-лесният за анализиране случай. Положителната роля на политическите и гражданските права засяга предотвратяването на икономически и социални бедствия като цяло. Когато нещата вървят плавно и всичко е рутинно, липсата на тази решаваща роля на демокрацията може и да не е толкова осезаема. Именно когато нещата се объркат поради една или друга причина, политическите стимули, осигурени от демократичното управление, придобиват голяма практическа стойност.

Тук, убеден съм, се крие важен урок. Много икономически технократи препоръчват използването на икономически стимули (които се осигуряват от системата на пазара), като обаче пренебрегват политическите стимули (които демократичната

⁷ Dr'eze, A. Sen. *Hunger and Public Action*.

система би могла да гарантира). Това означава да се опрем на крайно дебалансирана основа от правила. Потребността от защитната сила на демокрацията може и да не се чувства много, когато държавата има достатъчно късмет да не се сблъсква със сериозни бедствия и всичко върви гладко. Въпреки това заплахата от несигурност, породена от променени икономически или други обстоятелства, или от некоригирани грешки в политическата линия, може да се таи зад това, което изглежда стабилна държава.

Скорешните проблеми в Източна и Югоизточна Азия извеждат на преден план, наред с другите неща, неудобствата, които произтичат от недемократичното управление. Това е така в два изключително показателни аспекта. Първо, развитието на финансовата криза в някои от тези икономики (включително Южна Корея, Тайланд, Индонезия) е тясно свързано с липсата на прозрачност в бизнеса, в частност с липсата на публично участие в ревизиите на финансовите споразумения. Отсъствието на ефективен демократичен форум има основно значение за този недостатък. Второ, веднъж след като финансовата криза е довела до обща икономическа рецесия, липсата на защитната сила на демокрацията – подобна на тази, която предотвратява гладните кризи в демократичните държави – е остро почувствана в страна като Индонезия. Хората, лишени от собственост, нямат възможността да се изкажат, а това е възможност, от която те се нуждаят.

Спадането в общото ниво на brutния национален продукт, да речем, с 10%, може да не изглежда голямо, ако то непосредствено следва един темп на растеж от 5 или 10% годишно за последните няколко десетилетия, и въпреки това този спад може да погубва живот и да създаде нищета за милиони хора, ако тежестта от съкращаването му не е широко споделена, а е оставена да се струпва върху тези (безработните или икономически излишно-

то население), които най-малко могат да я понесат. Уязвимите хора в Индонезия може и да не са чувствали липсата на демокрация, когато нещата са се развивали все по-добре, но този пропуск прави гласа им тих и заглушен тогава, когато се развие една неравностойно споделена криза. Липсата на защитната роля на демокрацията се усеща силно тогава, когато е най-необходима.

Функциите на демокрацията

Досега позволявах структурата на тази статия да се определя от критиците на демокрацията и предимно от икономическите критици. По-късно ще се върна отново към критиките, като разгледам аргументите на критиците и отделя специално място на културологичната критика. Сега обаче ще проследя положителния анализ на това, което демокрацията прави и което може би лежи в основата на претенцията ѝ да бъде универсална ценност.

Какво точно е демокрацията? Не бива да идентифицираме демокрацията с управлението на мнозинството. Демокрацията се обуславя от комплексни изисквания, които без съмнение включват гласуването и съобразяването с изборните резултати, но тя също така изисква защитата на свободи, зачитане на законовите права, гарантирането на свободна дискусия и нецензурирано разпространение на новини, както и безпристрастен коментар. Дори функционирането на изборите може да бъде дълбоко увредено, ако те се състоят без отделните страни да получат адекватна възможност да представят съответните си позиции, или без избирателите да разполагат със свободата да получават новини и да обмислят гледните точки на състезаващите се участници. Демокрацията е система, която предявява изисквания, а не е просто механично условие (каквото е управлението на мнозинството, визирано само по себе си).

Разглеждани в тази светлина, достойнствата на демокрацията и претенциите, че тя е универсална ценност, могат да бъдат свързани с конкретни и ясни добродетели, съпътстващи безпрепятственото ѝ прилагане. Всъщност можем да разграничим три различни начина, по които демокрацията обогатява живота на гражданите. Първо, политическата свобода е част от човешката свобода като цяло, а упражняването на граждански и политически права е съществено необходима част от добрия живот на индивидите като социални същества. Участието в политическия и социалния живот има *фундаментална ценност* за човешкия живот и благополучие. Да си възпрепятстван да участваш в политическия живот на една общност, означава да бъдеш лишен от основно право.

Второ, както току-що се обосновах, разглеждайки твърдението, че демокрацията и икономическото развитие са в напрегнати отношения, демокрацията има важна *инструментална ценност*, тъй като разширява правото на глас, което хората получават, за да изразяват и аргументират своите искания пред политиките (включително искания, засягащи икономически потребности). Трето, и това е положение, което ще бъде изследвано по-нататък, прилагането на демокрацията дава възможност на гражданите да се учат един от друг и помага на обществото да формира своите ценности и приоритети. Дори самата идея за потребности, включително схващането за „икономически потребности“, поставя изискването за публична дискусия и обмен на информация, възгледи, анализи. В този смисъл демокрацията има *конструктивно значение*, в допълнение към фундаменталната роля, която тя играе за живота на гражданите, и инструменталното ѝ значение за политическите решения. Претенциите, че демокрацията е универсална ценност, трябва да вземат предвид това разнообразие от съображения.

Концептуализирането и дори разбирането на това, което се смята за потребности, включително „икономически потребности“, сами по себе си изискват упражняването на политически и граждански права. Правилното разбиране на това, какво представляват икономическите потребности, на тяхното съдържание и тяхната сила може да изисква дискусия и обмяна на становища. Политическите и гражданските права, особено тези, свързани с гарантирането на открита дискусия, дебат, изказването на критика и несъгласие, са ключови за процеса на генериране на добре обмислени избори, направени въз основата на добра информираност. Тези процеси са жизненоважни за формиране на ценности и приоритети и ние не можем по принцип да приемаме предпочитанията за дадени, независимо от публичната дискусия, т. е. без връзка с това, дали свободният обмен на информация и дебатът са разрешени или не.

В действителност обхватът и ефективността на отворения диалог често са подценявани при преценката на социалните и политическите проблеми. Например публичната дискусия може да изиграе важна роля за намаляването на високите нива на раждаемост, характерни за много развиващи се страни. Съществуват солидни доказателства, че острият спад в нивата на раждаемост в образованите щати на Индия в голяма степен е повлиян от публичната дискусия за лошите последствия от високите нива на раждаемост върху общността като цяло и особено върху живота на младите жени. Ако, да речем, в индийския щат Керала или Тамил Наду се е появил възгледът, че щастливо семейство в модерната епоха е малкото семейство, за формирането на тази гледна точка са били необходими много дискусии и дебати. Понастоящем Керала има ниво на раждаемост от 1,7 промила (подобно на тези на Великобритания и Франция и доста под това на Китай от 1,9) и това е достигнато без принуда, а

главно посредством възникването на нови ценности – процес, при който политическият и социалният диалог е изиграл главна роля. Високото ниво на грамотност в Керала (по грамотност тя се нарежда по-високо от която и да е провинция в Китай), особено сред жените, е допринесло много за това, този социален и политически диалог да стане възможен.

Нищетата и лишенията могат да бъдат различни, като някои са по-податливи на социално лечение от други. Всеобщият характер на затрудненото положение на човечеството ще представлява широка основа за идентифицирането на потребностите им. Например съществуват много неща, които можем да имаме основание да ценим, и така те да бъдат приети като потребности, стига да са постижими. Дори можем да поискаме безсмъртие, както е известно, че е направила Маитрия – този забележителен любознателен ум в Упанишадите, в своята беседа отпреди 3000 години с Яджнавалкя. Но ние не схващаме безсмъртието като потребност, защото то е просто непостижимо. Нашата концепция за потребностите се свързва със схващанията ни за възможността някои лишения да бъдат избегнати и с възгледа ни за това, което може да се направи по въпроса. Във формирането на схващания и представи за постижимите (особено за социално постижимите) неща, публичните дискусии играят жизненоважна роля. Политическите права, включително свободата на изразяване и дискусия, не само са ключови за пораждането на социални реакции спрямо икономическите потребности, те също така са ключови и за концептуализирането на самите икономически потребности.

Универсалността на ценностите

Ако гореизложеният анализ е правилен, то тогава претенцията на демокрацията за ценностност не почива само върху една конкретна положителна страна. Съществуват множество положителни качества, между които, на първо място – *фундаменталното* значение на политическото участие и свобода за човешкия живот; на второ – *инструменталното* значение на политическите стимули, за да продължат правителствата да бъдат отговорни и подотчетни; и на трето – *конструктивната* роля на демокрацията при формирането на ценности и при разбирането на потребности, права и задължения. Сега, в светлината на тази диагноза, можем да се насочим към въпроса, мотивирал тази статия, а именно: тезата за възприемането на демокрацията като универсална ценност.

Понякога, когато се обсъжда тази претенция, се твърди, че не всеки е съгласен с решаващото значение на демокрацията, особено когато тя се състезава за нашите внимание и преданост с други желани неща. Всъщност това е така и затова по този въпрос няма единодушие. Тази липса на единодушие се схваща от някои като достатъчно доказателство, че демокрацията не е универсална ценност.

Ясно е, че трябва да започнем, като разгледаме един методологически въпрос – що е универсална ценност? За да бъде смятана една ценност за универсална, трябва ли всички да са съгласни с нея? Ако това всъщност беше необходимо, тогава категорията на универсалните ценности с голяма степен на вероятност можеше да е изпразнена от съдържание. Не познавам такава ценност, дори и майчинството (мисля си за естественото детско „мила мамо“), спрямо която никой да не е възразил. Ще защитавам тезата, че универсалното съгласие не е необходимо, за да бъде нещо универсална ценност. Претенцията за универсал-

на ценност на нещо по-скоро означава, че навсякъде хората биха могли да имат основание да го виждат като ценно.

Когато Махатма Ганди защитава тезата за универсалната ценност на ненасилието, той не твърди, че хората навсякъде действат вече в съответствие с тази ценност, а по-скоро, че те имат добри основания да схващат ненасилието като ценно. Аналогично, когато Рабиндранат Тагор защитава тезата за „свободата на съзнанието“ като универсална ценност, той не казва, че тази претенция се приема от всички, а че всички имат достатъчно основания да я приемат, като полага много усилия да изследва, представи и разпространи тези основания⁸. Разбрана по този начин, всяка претенция, че нещо е универсална ценност, включва някакъв анализ на противоположните факти – в частност дали хората могат да видят някаква стойност в твърдение, което те все още не са адекватно обмислили. Всички претенции за универсална ценност – не само тази за демокрацията – съдържат в себе си такава имплицитна презумпция.

Ще защитавам тезата, че именно във връзка с тази често *имплицитна* презумпция се случва най-голямата промяна в позициите, заемани по отношение на демокрацията през XX в. Сега, когато се мисли за демокрацията в една страна, която няма демокрация и в която много хора може би все още не са имали възможност да разсъждават за реалното ѝ прилагане, се приема, че засегнатите хора ще я одобрят, след като тя веднъж се превърне в реална част от живота им. През XIX в. обикновено подобно предпоставяне не би се правило, но презумпцията, която се приема за естествена, се е променила радикално през XX в.

Трябва също да се отбележи, че тази промяна до голяма степен се основава на разглеждането на историята на XX в. С раз-

⁸ Вж. Sen, A. Tagore and His India. – *New York Review of Books*, 26 June 1997.

пространението на демокрацията привържениците ѝ са се увеличили, а не са намалели. Тръгвайки от Европа и Америка, демокрацията като система е достигнала множество далечни брегове, където е посрещната с доброволно участие и приемане. Нещо повече, когато една съществуваща демокрация е бивала разрушавана, са настъпвали широко разпространени протести, въпреки че често тези протести са били брутално потъпквани. Много хора са били готови да рискуват живота си в битката за възстановяване на демокрацията.

Някои от дискутиращите статута на демокрацията като универсална ценност основават своите аргументи не на отсъствието на единодушие, а на наличието на регионални различия. Подобни различия, които се твърди, че съществуват, понякога се свързват с бедността на някои нации. Според този аргумент бедните хора се интересуват и имат основания да се интересуват от хляба, а не от демокрацията. Този често повтарян аргумент е погрешен на две различни нива.

Първо, както по-горе беше обосновано, защитната роля на демокрацията може да бъде особено важна за бедните. Това очевидно се отнася за потенциалните жертви на глада, които са изправени пред недохранването. То се отнася и за бедстващите, изхвърлени от икономическата стълбица по време на финансова криза. Икономически нуждаещите се хора също така имат потребност от политически глас. Демокрацията не е лукс, който може да изчака до настъпването на всеобщия просперитет.

Второ, крайно недостатъчни са доказателствата, че когато на бедните хора се даде избор, те предпочитат да отхвърлят демокрацията. Ето защо е интересно да се отбележи, че когато едно някогашно индийско правителство в средата на 70-те години на XX в. се опита да използва подобен аргумент, за да обоснове „извънредното положение“, което съществуваше според

твърденията му и което то бе обявило (и да аргументира потъпкването на различни политически и граждански права), бяха проведени избори, които разделиха гласуващите точно по този проблем. При тези съдбоносни избори, при сблъсъците, които се водеха около тази първостепенна тема, погазването на основните политически и граждански права бе категорично отхвърлено, а индийският електорат – един от най-бедните в света, се показва не по-малко ревностен в протестите срещу отхвърлянето на основните свободи и права, отколкото в оплакванията си от икономическите лишения.

В степента, в която е имало някаква проверка на становището, че бедните не се вълнуват от гражданските и политическите права, доказателственият материал е изцяло срещу това твърдение. Подобни аргументи могат да се приведат, ако се разгледат борбите за демократични свободи в Южна Корея, Тайланд, Бангладеш, Пакистан, Бирма, Индонезия, или където и да е в Азия. Аналогично, въпреки че политическата свобода е отречена на много места в Африка, движения и протести срещу такива репресии са се случвали всеки път, когато обстоятелствата са позволявали.

Аргументът от гледна точка на културните различия

Съществува още един аргумент в защита на фундаменталното (както се твърди) регионално различие – аргумент, свързан не с икономическите обстоятелства, а с културните отлики. Може би най-известното от тези твърдения се отнася до това, което се нарича „азиатски ценности“. Твърди се, че азиатците по традиция ценят дисциплината, а не политическата свобода и така неизбежно отношението към демокрацията в тези страни

би трябвало да бъде много по-скептично. Подробно съм разглеждал споменатата теза в лекцията ми в памет на Моргентау в Съвета „Карнеги“ за етика и международни дела⁹.

Много е трудно да се открие някаква реална база за тази интелектуална претенция в историята на азиатските култури, особено ако разглеждаме класическите традиции в Индия, Средния изток, Иран и други части на Азия. Например едно от най-ранните и най-категоричните изявления в защита на толерантността към съжителството в рамките на едно общество на различни етнически групи (плурализма), както и на задължението държавата да защитава малцинствата може да се открие в инскриптите на индийския император Ашока от третото столетие преди Христа.

Азия, разбира се, представлява много обширна област, обхващаща 60% от населението в света, и да се правят генерализации за такъв огромен сбор от хора не е лесна задача. Понякога поддръжниците на тезата за „азиатските ценности“ проявяват склонност да се фокусират главно върху Източна Азия като особено подходяща за целта. Главната теза за контраста между Запада и Азия често се концентрира върху земите на изток от Тайланд, въпреки че съществува дори по-амбициозна претенция, че останалата част от Азия е твърде „сходна“. Лий Куан Ю, на когото трябва да сме благодарни за това, че е толкова ясен тълкувател (и за това, че напълно изказва онова, което често бегло се споменава в тази заплетена литература), очертава „фундаменталната разлика между западните схващания за обществото и управлението и източноазиатските схващания“. Той пояснява: „Когато казвам източноазиатци, имам предвид Корея,

⁹ Sen, A. Human Rights and Asian Values. – *Morgenthau Memorial Lecture*. New York, Carnegie Council on Ethics and International Affairs, 1997, published in a shortened form in *The New Republic*, 14–21 July 1997.

Япония, Китай, Виетнам като различни от Югоизточна Азия, която е по-скоро смесена, въпреки че самата индийска култура акцентира върху подобни ценности.¹⁰

Дори самата Източна Азия се характеризира със забележително разнообразие, с много вариации, които могат да се открият не само между Япония, Китай, Корея и другите страни в региона, а също така вътре във всяка страна. Конфуций е авторът, който стандартно се цитира при интерпретирането на азиатските ценности, но не само той е оказвал интелектуално влияние в тези страни (в Япония, Китай и Корея например, съществуват много стари и широко разпространени будистки традиции, които са запазили силата си повече от хилядолетие и половина; налице са също и други влияния, включително значително християнско присъствие). В никоя от тези култури няма единно преклонение пред реда за сметка на свободата.

Нещо повече, самият Конфуций не препоръчва сляпата вяност към държавата. Когато Цилу го пита как „да служи на един принц“, Конфуций отговаря с едно изречение, върху което цензорите в авторитарните режими биха могли да поразмишляват: „Казвай му истината, дори да е обидна за него.“¹¹ Конфуций не е против практичната предпазливост и такта, но не се въздържа от препоръката да се противостои на едно лошо управление (тактично, когато се налага): „Когато държавата преобладаващо следва добър курс, говори дръзко и действай дръзко. Когато държавата изгуби пътя си, действай дръзко, а говори спокойно.“¹²

¹⁰ Zakaria, F. *Culture is Destiny. A Conversation with Lee Kuan Yew.* – *Foreign Affairs*, 73, March–April 1994, p. 113.

¹¹ *The Analects of Confucius*. Simon Leys, trans. New York, Norton, 1997, 14.22, 70.

¹² *Ibidem*, 14.3, 66.

Всъщност Конфуций определено насочва вниманието към факта, че двете носещи колони на въображаемото здание на азиатските ценности – лоялността към семейството и подчинението на държавата – могат да бъдат в остър конфликт една с друга. Много защитници на силата на „азиатските ценности“ виждат ролята на държавата като продължител на ролята на семейството, но, както е отбелязал Конфуций, между тях двете може да съществува напрежение. Управителят на Ши казва на Конфуций: „Сред хората ми има един непоклатимо честен човек – когато баща му открадна овца, той го разобличи.“ На това Конфуций отговаря: „Сред моите хора честните мъже правят нещата по различен начин – бащата лъже, за да прикрие сина си, синът лъже, за да прикрие баща си – и в това, което те правят, има честност.“¹³

Непоклатимата интерпретация на азиатските ценности като враждебни спрямо демокрацията и политическите права не издържа сериозно критическо разглеждане. Предполагам, че не бива да съм твърде критичен към липсата на научни знания, подкрепящи тези убеждения, след като тези, които са формулирали твърденията, не са учени, а политически лидери, често официални или неофициални говорители на авторитарните правителства. Интересно е обаче да видим как, докато ние – академичните работници, можем да сме твърде непрактични, що се отнася до практическата политика, практикуващите политици могат на свой ред да бъдат твърде непрактични, когато става дума за знания.

Разбира се, не е трудно да се открият авторитарни писания сред азиатските традиции. Не е трудно също така те да бъдат открити и в класическите произведения на западната цивилизация – човек само трябва да поразмишлява върху трудовете на

¹³ Ibidem, 13.18, 63.

Платон или св. Тома Аквински, за да разбере, че привързаността към дисциплината не е специфично азиатско предпочитание. Да се отхвърли правдоподобността на демокрацията като универсална ценност заради наличието на някакви азиатски произведения върху дисциплината и реда, би било сходно с отричането днес на правдоподобността на демокрацията като естествена форма на управление в Европа или Америка на базата на трудовете на Платон или св. Тома Аквински (да не споменаваме значителния обем средновековна литература в подкрепа на Инквизицията).

Заради опита от съвременните политически сблъсъци, особено в Средния изток, ислямът често бива описван като фундаментално нетолерантен и враждебен към индивидуалната свобода. Но наличието на различия и многообразие в рамките на една традиция се отнася също така и за исляма. Акбар и повечето от другите моголи-завоеватели в Индия (със забележителното изключение на Аурангзев) представляват добри примери както за теорията, така и за практиката на политическата и религиозната толерантност. Турските султани често са били по-толерантни от своите европейски съвременници. Изобилни примери могат да се открият и сред управниците на Кайро и на Багдад. Всъщност през XII в. големият еврейски учен Маймонид е трябвало да избяга от една нетолерантна Европа (където е роден) и от извършваното от нея преследване на евреи към сигурността на толерантния и изискан Кайро и патронажа на султан Саладин.

Разнообразието е качество, присъщо на повечето култури в света. Западната цивилизация не представлява изключение. Прилагането на демокрацията, което се е наложило в модерния Запад, е в голяма степен резултат от консенсуса, който се е появил след Просвещението и индустриалната революция и особено в последните близо два века. Да се привижда в това хилядолетно историческо обвързване на Запада с демокрацията, а пос-

ле да се прокарва контраст с незападните традиции (като всяка се третира като монолитна), би било голяма грешка. Тази тенденция към опростенчество може да се види не само в писанията на някои правителствени говорители в Азия, но и в теориите на някои от най-добрите западни учени.

Като пример от възгледите на един водещ учен, чиито трудове в много други аспекти са напълно убедителни, нека цитирам тезата на Семюъл Хънтингтън за сблъсъка на цивилизациите, където на разнородността *вътре в рамките на всяка култура* се отдава твърде неадекватно признание. Проучването му достига до ясното заключение, че „едно чувство за индивидуализъм и традиция на правата и свободите“ може да се открие в западните общества, които са „уникални сред цивилизованите общества“¹⁴. Хънтингтън също така твърди, че „централните характеристики на Запада, тези, които го разграничават от другите цивилизации, предшестват модернизацията на Запада“. Според мнението му „Западът си е бил Запад, доста преди да е станал модерен“¹⁵. Именно тази теза, твърдя аз, не издържа на щателен исторически анализ.

На всеки опит на някой азиатски правителствен говорител да противопостави така наречените „азиатски“ на така наречените „западни“ ценности, изглежда се отговаря с опит на някой западен интелектуалец да направи подобно сравнение от гледна точка на другата страна. Но макар че към всяко азиатско действие в тази посока може да се намери западен паралел, двете заедно не успяват всъщност да направят пробив в претенцията на демокрацията да бъде универсална ценност.

¹⁴ Huntington, S. P. *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. New York, Simon and Schuster, 1996, p. 71.

¹⁵ Ibidem.

Къде се вмести дебятът?

Опитах се да обхвамна набор от проблеми, свързани с твърдението, че демокрацията е универсална ценност. Ценността на демокрацията включва нейното фундаментално значение за човешкия живот, инструменталната ѝ роля за генериране на политически стимули и конструктивната ѝ функция при формирането на ценности (и за разбирането на силата и правдоподобността на твърденията за потребности, права и задължения). Тези положителни страни не са регионални по своя характер. Нито пък такова е застъпничеството за дисциплината или реда. Разнородността на ценностите изглежда характеризира повечето, може би дори всички основни култури. Културологичният аргумент не изключва, нито всъщност ограничава силно избора, който днес можем да правим.

Този избор трябва да бъде направен тук и сега, като се имат предвид функционалните роли на демокрацията в съвременния свят. Защиствах тезата, че това положение всъщност е основателно и не е регионално обусловено. Убедителността на претенцията, че демокрацията е универсална ценност, почива в крайна сметка на тази сила. Именно тук се вписва дебатът. Той не може да бъде разрешен с въображаеми културни табути или с възприети цивилизационни нагласи, наложени от различното ни минало.

ЛАРИ ДАЙЪМЪНД

Лари Дайъмънд е съвременен американски политолог, професор по политически науки и социология в Станфордския университет. Научните му публикации са в областта на преходите към демокрация и факторите, които ги подпомагат; някои от тях се концентрират по-конкретно върху влиянието на американската външна политика върху процесите на демократизация.

Професор Дайъмънд е член на Института Хувър, както и на редакционния съвет на списание *Journal of Democracy*, в чието основаване участва през 1990 г. Последната му книга е антологията *Democracy after Communism* (2002), на която е съставител.

Подбраният текст е бил първоначално приготвен и представен като лекция в Калифорнийския университет в Ървин в памет на Хари Екщайн на 10 април 2003 г. Пълната оригинална версия заедно с подробни статистически таблици може да се види на следния електронен адрес: <http://repositories.cdlib.org/csd/03-05/>.

Преводът е направен от Боряна Кацарска специално за настоящата антология; използвано е следното издание: Larry Diamond. *Universal Democracy? – Policy Review*, May-June 2003, 23–48.

УНИВЕРСАЛНА ДЕМОКРАЦИЯ?

Съвсем наскоро военната сила на САЩ и Великобритания свали в кратки срокове от власт една от най-бруталните и закостенели диктатури в света. Иракската война от 2003 г. бе започната, за да бъде разоръжен Садам Хюсеин, ала за мнозина от нейните защитници и поддръжници по-убедителната цел бе осъществяването на смяна на режима. Всъщност обаче целта е не просто „смяна на режима“, а цялостно политическо преобразуване в тази страна – а надеждите са това да стане и във всички съседни страни – по посока на нещо, което досега не е съществувало там: демокрация.

Откакто европейското колониално господство завърши в началото на епохата след Втората световна война, това е най-амбициозното усилие да се постигне целенасочена политическа промяна. Възможно ли е то да успее? Доколкото в Ирак липсват на практика всички класически, благоприятни за това условия, да се пита, дали Ирак би могъл скоро да стане демокрация, означава всъщност да се пита, дали която и да е страна може да стане демокрация. Което пък означава също така да се пита, дали *всяка* страна може да стане демокрация.

Отговорът, който давам тук, е предпазливо оптимистичен. Настоящият момент е в много отношения без исторически прецедент. Много се говори за неவிжданата досега разлика между военната и икономическата мощ на САЩ и тази на което и да е възможно съчетание от съперници или противници. Не по-малко уникални обаче са следните допълнителни факти:

1. Това изумително силово превъзходство принадлежи на една либерална демокрация.

2. Следващият по сила глобален фактор е хлабав съюз от страни, които също са без изключение либерални демокрации.

3. Повечето държави в света са вече демокрации от един или друг вид.

4. В света няма друг модел на управление, освен демокрацията, който да се ползва с достатъчна нормативна привлекателност или легитимност.

5. Налице е нарастващ международен юридически и морален натиск по посока на признаването на демокрацията като основно човешко право за всички народи.

6. Държави и международни организации пренебрегват суверенитета все по-често и все по-дръзко, за да насърчават демокрацията и свободата.

Казано накратко, международният контекст никога не е бил от по-голямо значение за бъдещето на демокрацията, нито пък някога е бил по-благоприятен. Намираме се на прага на голям исторически обрат, когато една разполагаща с визия и ресурси стратегия би могла – стига тя да се ползва с необходимото взаимно сътрудничество и *съвместните* усилия на силните демокрации – по същество да отстрани авторитарното управление в рамките на следващите едно-две поколения¹.

Четвърт век прогрес

Както Семюъл Хънтингтън документира в своята основополагаща работа *Третата вълна: демократизацията в края на*

¹ По-ранен вариант на тази статия беше представен като: Хари Екщайн – лекция в Калифорнийския университет в Ървин на 10 април 2003 г. Пълната оригинална версия заедно със статистически таблици може да се види на: <http://repositories.cdlib.org/csd/03-05/>. Благодарен съм за изследователското съдействие относно данните в тази статия на Терънс Блекбърн и Бен Айферт.

двадесети век (The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century. University of Oklahoma Press, 1991), мощна вълна от демократични преходи започва през април 1974 г., когато военен преврат сваля португалската диктатура. Тогава съвсем не е било ясно дали Португалия ще стане демокрация. Португалия никога преди не е била демокрация и току-що излиза от половин век квазифашистско управление. От другата страна, на границата испанският диктатор Франсиско Франко продължава да държи властта. И двете страни са потопени в латинска католическа култура, която мнозина политолози и коментатори отхвърлят като неподходяща за демокрация. (По същата логика се обяснява практическото отсъствие на демокрация в Латинска Америка по онова време.) Португалските въоръжени сили са разцепени на различни идеологически фракции и в продължение на 18 месеца страната е опустошавана от преврати, контра-преврати и поредица от неустойчиви временни правителства. И въпреки всичко триумфът на демокрацията в Португалия постави началото на продължителна вълна на разпространяваща се по света демокрация, вълна, която продължава и до днес.

Когато в 1974 г. започва третата вълна на демократизация, в света има само около 40 демокрации и те са предимно в развитите индустриални страни. Има само още няколко демокрации, разпръснати в Африка, Азия и Латинска Америка – като Индия, Шри Ланка, Ботсуана, Коста Рика и Венецуела. Ала в по-голямата част на Латинска Америка, Азия, Африка и Близкия изток господстват военни и еднопартийни диктатури, докато цяла Източна Европа и Съветският Съюз са под комунистическо управление.

От 1974 г. насетне демокрацията – т.е. такава система на управление, при която народът избира своите водачи на определени интервали посредством свободно и честно изборно съревнование – се е разширила неимоверно в света. След април 1974 г.

броят и процентът на демокрациите в света нараства, като обхваща първо Гърция и Испания в средата на 70-те години на XX в. От 1979 до 1985 г. военните се оттеглят в полза на избрани цивилни правителства в около девет латиноамерикански страни. В Чили, където военното управление е по-успешно икономически, преходът се отлага, но това се случва в 1989 г., след героично усилие за мирна политическа мобилизация.

Към онзи момент третата вълна на демократизация се е разпростряла до Азия, като първо пада диктатурата на Фердинанд Маркос във Филипините през февруари 1986 г., после през 1987 г. военните в Южна Корея са принудени напълно да се оттеглят. Същата година е сложен край на военното положение в Тайван, където започва един постепенен преход към демокрация, завършил едва с първите преки избори за президент през 1996 г. Но към 1991 г. Пакистан, Бангладеш и Непал са вече демокрации. През същата тази година Тайланд преживява своя последен, по мое убеждение, военен преврат, последван от най-късия в историята на страната период на военно управление.

До 1987 г. третата вълна се е разпростряла дотам, че две от всеки пет страни в света са демокрации: цяла Западна Европа, голяма част от Азия и по-голямата част от Латинска Америка. Остават обаче големи недемократични зони в Източна Европа, Африка и Близкия изток. Демокрацията все още е регионално явление. Това се променя решително с падането на Берлинската стена през 1989 г. и разпадането на Съветския съюз през 1991 г. Към 1990 г. повечето от държавите в Източна Европа – дори бедната и изолирана Монголия – провеждат конкурентни избори и започват да институционализират демокрацията.

Освободени от примката на борбата за геополитическо надмощие между двете суперсили и разтърсвани от безнадеждни фискални кризи, африканските страни започват да се освобож-

дават. През февруари 1990 г. две основополагащи събития слагат началото на нова вълна от демократични преходи в Африка. В Бенин коалиция от сили на гражданското общество, организирани в „суверенна национална конференция“, заявяват управленските си претенции и започват преход към демокрация. В Южна Африка режимът на апартейд освобождава от затвора Нелсън Мандела и започва процес на политически диалог и нормализация, довел до демокрация през 1994 г. Когато се случват тези две събития, в Африка има само три демокрации – Гамбия, Ботсуана и Мавриций. Но от 1990 г. насетне Африка е залята от демократични промени. Под силния натиск на международните донори, а и на собствените си народи повечето африкански държави към 1997 г. узаконяват опозиционните партии, дават свобода на гражданското общество и провеждат многопартийни избори. Немалко от тези развия са просто фасада, зад която продължават репресиите и изборите грубо се фалшифицират. Но над дванадесет от тези държави изпълняват поне минималните условия за демокрация, а в няколко случая дълго управлявали партии търпят изборно поражение.

За да се оцени дълбочината и широчината на тази трета вълна, трябва да се имат предвид следните данни. През 1974 г. от съществуващите 150 държави, 41 са демокрации. От останалите 109, 56 (т.е. повече от половината) извършват впоследствие преход към демокрация, а от тези 56 днес не са демокрации само Пакистан, Судан и Русия. Нещо повече, от 1974 г. насам 26 държави стават независими от колониалното управление, 15 от тях стават демокрации още с получаването на независимост и остават такива, а други 6 стават демокрации след известен период на авторитарно управление. От 19 нови посткомунистически държави, 11 (т.е. 58 %) са демокрации. Като цяло от 45-те ново-създадени държави след началото на третата вълна, почти 3/4

(71%) са демокрации, въпреки че в случая със Съветския съюз някои (като Украйна, Грузия и Армения) са само условно демократични.

С разпростирането си в Източна Европа, в някои държави от бившия Съветски съюз и няколко в Африка, със задълбочаването си в Азия и Латинска Америка демокрацията се превръща през 90-те години на миналия век в *глобално* явление, в преобладаваща форма на управление и в единствената широко легитимна форма на управление в света. Днес около 3/5 от всички държави в света (според Фрийдъм Хаус 121 от 193) са демокрации. В глобален план демокрацията няма съперници като широко приложим модел на управление. Комунизмът е мъртъв. Военното управление никъде не е нито популярно, нито нормативно оправдано. Еднопартийните държави са почти изчезнали, понеже няма някоя партия може – в наши дни и в нашата епоха – да претендира смислено, че има мъдростта и моралното право да управлява безкрайно, без да се излага на критика или предизвикателства? Единствено неясният модел на ислямската държава има някаква морална и идеологическа привлекателност като алтернативна форма на управление – и то само за една малка част от обществата по света. Нещо повече, единственият действителен пример за такава ислямска държава е все по-корумпираната, дискредитирана и нелегитимна Ислямска република Иран, чийто собствен народ все повече желае нейната смяна с наистина по-демократична форма на управление.

Очевидно повечето държави могат да станат демокрации, просто защото повечето държави вече са такива. Нещо повече, по-голямата част от държавите, станали демокрации по време на третата вълна, са останали такива и това се отнася дори за страни, в които на практика липсват всички предполагаеми „условия“ за демокрация. Като се изключи Африка от периода пре-

ди 1990 г., само 4 демокрации са свалени от военни преврати. Две от тях (Турция и Тайланд) се връщат към демокрацията сравнително бързо, а другите две (Пакистан и Гамбия) са принудени поне да проведат граждански многопартийни избори. Няколко демокрации се суспендират сами чрез „преврати“ от избрани граждански водачи, докато другаде избраните да управляват задушават демокрацията по-деликатно. Като цяло обаче само 14 от 125-те демокрации, съществували по време на третата вълна, стават авторитарни страни, а в 9 от тях демокрацията е възстановена.

Ако демокрацията може да възникне и да устои (засега едно десетилетие) в една крайно бедна, затворена и преобладаващо мюсюлманска страна като Мали, където мнозинството възрастни са неграмотни, живеят в абсолютна бедност и средната продължителност на живота е 44 години, няма по принцип причина демокрацията да не може да се развие в повечето други крайно бедни страни. Всъщност, ако погледнем 36-те страни, които ПРООН (Програмата за развитие на ООН) класифицира като страни с „ниско човешко развитие“, 11 от тях днес са демокрации. Ако обхванем всички страни, попадащи в долната трета на класификацията на ПРООН, делът на демокрациите се повишава от около 1/3 до 41%. Около дузина от тези страни са били демокрации десетилетие или по-дълго. Това, че има толкова много демокрации сред най-малко развитите страни на света, е явление, което заслужава поне толкова внимание, колкото и преобладаването на демокрацията в света като цяло. Това явление е в рязък контраст с установените теории на обществените науки, то заслужава повече внимание и затова по-долу се спирам на него.

Как да се разбира демокрацията

За разбирането на същността и границите на демократичния напредък в тази трета вълна е полезно демокрацията да бъде мислена посредством два прага. Страните над първия праг са според моето виждане изборни демокрации в един минимален смисъл – а именно, че при тях основните постове на политическа власт се попълват чрез редовни, свободни, честни и конкурентни (и следователно многопартийни) избори. Изборна демокрация може да съществува в страни със значителни нарушения на човешките права, със сериозна корупция и слабо върховенство на правото. Но за да бъде една страна демокрация, тези недостатъци трябва да са достатъчно ограничени, така че поне при избори изходът от тях да отразява волята на избирателите и, в частност, непопулярни управници да могат да бъдат отстранявани от местата им².

Мнозина са критикували значението, което придавам на свободните, честни, смислени и конкурентни избори като на минимален лакмусов тест за демокрация. Казват, че това може и да не означава много. Какъв е смисълът от такава „изборна“ демокрация, ако правата на жените, малцинствата и бедните са съществено нарушени; ако избраниците ограбват националното богатство и злоупотребяват с властта, както стана в Пакистан преди преврата от октомври 1999 г.; ако изборите чисто и просто увенчават един временен президент-монарх, който може да употребява властта и да злоупотребява с нея без ограничения, докато е на власт (явление, което професорът от Университета Нотр Дам Гилермо О’Донел нарича „делегативна демокрация“)? И наистина, в новата си книга *Бъдещето на свободата: нелибе-*

² Diamond, L. Elections without Democracy: Thinking About Hybrid Regimes. – *Journal of Democracy*, April 2002.

ралната демокрация у дома и в чужбина (The Future of Freedom: Illiberal Democracy at Home and Abroad. Norton, 2003) Фарийд Закария поставя въпроса: дали нещата няма да вървят по-добре с по-малко демокрация и с повече върховенство на правото?

Моят отговор тук има две части. На нормативно ниво аз не твърдя, че трябва да се задоволяваме с такава нелиберална и куха демокрация като цел. Целта на всяка страна трябва да бъде една политическа система, която съчетава демокрацията, от една страна, със свобода, върховенство на правото, а от друга – с добро управление; с други думи, целта е *либерална демокрация*. Отвъд изборната арена либералната демокрация обхваща енергично прилагане на принципа на върховенство на закона с независима и недискриминираща съдебна власт, широки индивидуални свободи на вероизповеданието, изразяването, печата, сдружаването, събирането и т.н.; силни защити за правата на етническите, културните, религиозните и други малцинства; плуралистично гражданско общество, което дава на гражданите множество канали извън изборната арена, чрез които да участват и да изразяват своите интереси и ценности, както и да упражняват граждански контрол върху военните³.

Емпирично погледнато, изводът, че авторитарни и разкъсвани от конфликти държави трябва да наблягат по-скоро на върховенството на правото, отколкото на демокрацията, е валиден само като преходна стратегия. В действителност демокрацията и свободата в света са тясно свързани. Дори и да забравим богатите западни държави – всички те са либерални демокрации – и да изследваме само развиващите се и посткомунистическите страни, ще видим, че страните, в които гражданските свободи и

³ Вж Diamond, L. *Developing Democracy: Towards Consolidation*. John Hopkins University Press, 1999, 10–12.

върховенството на правото са най-добре зачитани, са демокрации, а кризи с човешките права и хуманитрани кризи неизменно се случват в недемокрации.

Всяка година Фрийдъм хаус класира страните с оценки от 1 до 7 по две скали: политически права (които се свеждат в общи линии до демократично участие и състезание) и граждански свободи, като 1 означава най-свободна, 7 – най-репресивна страна. Има само две страни в света, които не са демокрации и имат резултат по граждански свободи под средата на 7-точковата скала: Тонга и Антигуа и Барбуда. Едва ли е възможно да се поддържа обща теория на политическото развитие въз основа на примера на тези две миниатюрни държави. Без съмнение в света съществуват някои доста нелиберални демокрации, които имат сериозни проблеми с човешките права и върховенството на правото, ала единствените страни, които дават на своите граждани значителна гражданска свобода и цялостно върховенство на правото, са демокрации.

Разпределението по региони

В едно отношение демокрацията все още не е глобално явление. Във всяка част на света – освен в една – поне 1/3 от държавите са демокрации. Тридесет от 33 държави в Латинска Америка и Карибите са демокрации, като около половината от тях са понастоящем достатъчно либерални, що се отнася до нивата на свобода. Две-трети от бившите комунистически страни, половината от държавите в Азия и дори около 2/5 от африканските държави днес са демокрации. Единствено в Близкия изток демокрацията на практика отсъства. Всъщност от 16-те арабски държави няма и една демокрация, а – като се изключи Ливан – и никога не е имало.

Изключителността на Близкия изток е толкова по-забележителна, ако погледнем тенденциите по отношение на свободата. Всички региони в света са преживели твърде значително подобрене в нивото на свобода, освен един. Региони, които са били крепости на авторитаризма, са подобрили средната си оценка по комбинираната седемточкова ска̀ла с поне една точка. Има само един регион в света, където средното ниво на свобода е намаляло с почти половин точка – отново Близкият изток.

Според някои скептици свободата е предимно западно, юдео-християнско явление, което не подхожда добре на други региони, култури и религиозни традиции. За тази празнина в свободата те имат готов отговор: ислямът. Смятам, че този отговор е неверен по съдържателни причини, на които ще се спра след малко, но той може да бъде и емпирично оспорен. В света има 43 държави, с ясно изразени мюсюлмански мнозинства. Двадесет и седемте от тях, които са извън арабския свят, имат средна оценка за свобода (5,04) значително по-добра от тази на арабските държави (5,81). Една четвърт (седем) от тези 27 не-арабски държави с мюсюлмански мнозинства са демокрации. Нещо повече, както показва Алфред Степан от Колумбийския университет, неарабските мюсюлмански държави са натрупали значителен опит в политическата свобода през последните 30 години⁴.

Тоест демокрацията съществува на практика в държави от всякакъв тип и има значително присъствие във всички региони на света. Тя е налице в страни, изповядващи всяка една от големите религиозни или философски традиции: християнска, еврейска, хиндуистка, будистка, конфуцианска и мюсюлманска. Много по-разпространена е в развитите страни (всичките 20

⁴ Вж. статията на Алфред Степан, която предстои да излезе в *Journal of Democracy* през юли 2003 г.

страна, които водят класацията за човешко развитие, са либерални демокрации), но днес има значително присъствие и сред много бедни страни. Много по-разпространена – и много по-либерална – е в малки държави с население под 1 милион. Ала повечето от най-големите държави – и, по-специално 8 от 11 държави с население над 100 милиона – са демокрации⁵. Според който и да е смислен в днешния свят критерий, има само една група напълно недемократични страни: арабският свят.

Демокрацията като универсална ценност?

Съществува едно възможно възражение срещу тази претенция, че демокрацията е налице в практически всички основни региони в света и че, следователно, е почти универсално явление. Този факт би могъл да бъде пренебрегнат просто като една прищявка, или пък като съвременно отстъпление пред международния натиск: демокрацията може и да съществува днес и в най-далечните кътчета на земята, ала това е временно и повърхностно явление. Народът всъщност не я цени и тя няма да трае дълго.

Какво да кажем за трайността ѝ? Преди 40 години Сиймор Мартин Липсет показа, че колкото по-богата е една страна, толкова по-голям е шансът тя да има устойчива демокрация. В своето основополагащо и методологично издържано изследване Адам Пшеворски и колегите му установиха, че действително съществува поразително еднообразно отношение между нивото на развитие и вероятността от устойчива демокрация. В периода

⁵ Демокрации от тази група са Бангладеш, Бразилия, Индия, Индонезия, Япония, Мексико, Нигерия и САЩ. Недемокрации в групата са Китай, Пакистан и Русия.

1950–1990 г. най-бедните демокрации имат 12% смъртност годишно, или очакван живот средно от 8 години. Няколко демокрации от третата вълна в категорията с най-нисък доход днес са надживели тази средна продължителност – Бенин, Мали, Малави, Мозамбик и Непал⁶. Дори сред най-бедните страни има само няколко провала на демокрацията.

Всъщност силно защитена е и тезата, че за бедните демократията не е екстравагантност, а по-скоро необходимост. През 1998 г. Амартия Сен спечели Нобеловата награда за икономика отчасти затова, че показва, че демокрациите не познават масов глад. „Хората в икономическа нужда – твърди той – имат нужда и от политически глас.“ Освен това „няма почти никакви доказателства, че ако имат избор, бедните предпочитат да отхвърлят демокрацията“⁷. Той отбелязва енергичността, с която индийците защитават своята свобода и демокрация в изборите от 1977 г., сваляйки от власт министър-председателката Индира Ганди, която е ограничила политическите и гражданските права. Има и множество други случаи – от Бирма и Бангладеш до Сенегал и Южна Африка, – където бедни народи страстно защитават демократичната промяна. Фактът, че понякога – както става в Бирма – хората са победени с брутална сила пред очите на един плах и неефективно протестиращ свят, не заличава мощния израз на тяхното чувство.

За щастие ние разполагаме с по-точни данни от изследвания на общественото мнение относно това, какво наистина мислят

⁶ Przeworski, A., M. E. Alvarez, J. A. Cheibub, F. Limongi. *Democracy and Development: Political Institutions and Well Being in the World, 1950–1990*. Cambridge University Press, 2000, 92–103.

⁷ Sen, A. Democracy as a Universal Value. – In: Diamond, L. and Marc F. Plattner, eds. *The Global Divergence of Democracies*. John Hopkins University Press, 2001.

обикновените хора. Засега данните показват, че разбирането на демокрацията и нейното припознаване като ценност е широко разпространено в различни култури. Две-трети от изследваните африканци – според допитване до общественото мнение, извършено от Афробарометър в 12 преобладаващо бедни страни през 2001 г. – свързват демокрацията с граждански свободи, народен суверенитет или свободни избори. Около 2/3 от тях (69%) твърдят също, че демокрацията е „винаги за предпочитане“ пред авторитарното управление. Също толкова процента отхвърлят еднопартийното управление, а четирима от всеки петима отхвърлят военното или едноличното управление. Дори мнозина, които не са удовлетворени от демокрацията, смятат, че тя е най-добрата форма на управление, като повечето африканци, които живеят в демокрации, признават, че са налице сериозни институционални проблеми, на които трябва да се обърне внимание. Латиноамериканците, които са имали повече време от африканците да се разочароват от действителното функциониране на демокрацията в техните страни, са по-колебливи, но като цяло 57% продължават да смятат, че демокрацията е винаги за предпочитане, и едва 15% биха могли да предпочетат авторитарен режим. Според данните за 2001 г. на Барометър за Източна Азия едва 1/4 от жителите на Тайван и Корея, около 1/5 в Хонг Конг и Филипините и по-малко от 1/10 в Тайланд са на мнение, че демокрацията не е всъщност подходяща за тяхната страна. Навсякъде в тези пет системи постоянни силни мнозинства (обикновено повече от 2/3) отхвърлят авторитарните алтернативи на демокрацията. Такива силни мнозинства са налице (в около 7 от всичко 10 случая) в десетте посткомунистически страни, които в момента преговарят за своето членство в ЕС.

Въпреки че се говори много за „сблъсъка на цивилизациите“, особено след 11 септември 2001 г., данните от Афробарометър сочат, че „мюсюлманите подкрепят демокрацията толкова, кол-

кото и немюсюлманите“. Мнозинството мюсюлмани в Африка, както и немюсюлманите, подкрепят демокрацията, а според анализаторите на Афробарометър колебанията в тази подкрепа сред африканците мюсюлмани „се дължат повече на липсата на формално образование и други характеристики на модернизацията, отколкото на религиозна принадлежност“. Подобна е и посоката, в която сочат данните за Централна Азия и Близкия изток⁸. Данните за Близкия изток са донякъде стари (от 1990-те години) и твърде ограничени поради ограничената възможност за задаване на въпроси, но в две от четирите страни (Египет и Палестина) мнозинството от интервюираните придават някаква ценност на демокрацията. Анализирайки данните, политологът Марк Теслър заключава, че „изглежда ислямът има по-малко влияние върху политическите нагласи, отколкото често се предполага“, и че всъщност „подкрепата за демокрацията не е обезателно по-ниска сред хората, които са по-силно обвързани с исляма“.

Тези популярни нагласи сред мюсюлманите по света съответстват на начина на мислене на все по-ясно изразяващи се умерени мюсюлмански интелектуалци, които защитават било едно либерално тълкуване на исляма, било един по-широк либерален възглед, който поставя по-малко ударение върху буквалното значение на свещените ислямски текстове, като придава повече тежест на по-общата съвместимост между цялостната етика на исляма и естеството на демокрацията като система на управление, основаваща се на такива принципи, като отговор-

⁸ Islam, Democracy and Public Opinion in Africa. – *Afrobarometer Briefing Paper*, September 2002, No 3; Rose, R. How Muslims View Democracy: Evidence from Central Asia. – *Journal of Democracy*, October 2002; Tessler, M. Islam and Democracy in the Middle East: The Impact on Religious Orientations on Attitudes Toward Democracy in Four Arab Countries. – *Comparative Politics*, April 2002.

ност, свобода на изразяването и върховенство на правото. Днес ислямът преживява своеобразна реформация и сред мюсюлманските религиозни мислители нараства тенденцията в посока на разделението между джамията и държавата.

Показателно е това, че самите арабски мислители, учени и граждански активисти отправят предизвикателство срещу недостига на демокрация и свобода, обхващайки арабския свят. Арабските автори на *Доклада за човешкото развитие в арабския свят (Arab Human Development Report)* – един изключителен документ, публикуван миналата година от ПРООН – признават, че глобалната вълна на демократизация „почти не е засегнала арабските държави. Този недостиг на свобода подкопава човешкото развитие и е една от най-болезнените прояви на забавено политическо развитие“. Същият екип от арабски специалисти пише следното относно необходимостта от реформи:

Не може да има действителна перспектива за реформиране на системата на управление или за истинско освобождаване на човешките способности при липсата на всеобщо политическо представителство в работеща законодателна власт, основана на свободни, честни, ефективни и редовни избори. За да бъдат изразени както трябва предпочитанията на хората и техните интереси да получат необходимата защита, управлението трябва да стане истински представително и напълно отговорно.

Според Амартия Сен признак за универсалната ценност на нещо е не съгласието на всички, а това, че „навсякъде хората биха могли да имат основание да го виждат като ценно“. Според този критерий налице са все повече и разнообразни доказателства, че демокрацията се превръща в наистина универсална ценност.

Движещи сили на демокрацията

За да преценим, дали преобладаващо мнозинство страни – а някой ден и *всички* страни – могат да станат демократични, трябва да отговорим на още четири въпроса. Първо, какви са били движещите сили на демократизацията от третата вълна? *Защо* толкова много нови страни стават демократични през този период? Второ, защо толкова малко от тези нови демокрации се провалят през последния четвърт век? Трето, защо оставашите недемокрации продължават да съществуват? Логично е отговорите на тези въпроси да допринесат съществено за отговора на най-важния въпрос: могат ли страните, които в момента не са демокрации, да станат такива? И ако да, то как?

В настоящата статия мога само да очертая отговорите на горните четири въпроса, като започна с причините за демократизацията.

Икономическо развитие. Както отбелязва Хънтингтън, икономическото развитие е основен двигател на демократизацията от третата вълна. Ръстът на националното богатство обаче поражда натиск за демократизация само в степенята, в която поражда и някои други взаимодействия с него ефекти: по-добро ниво на образование; създаване на сложна и диференцирана средна класа, която е независима от държавата; развитие на плуралистично, активно и разполагащо със свои ресурси гражданско общество; и най-сетне, като резултат от всички тези промени, поява на по-взискателна, настъпателна, продемократична политическа култура.

Такива по-широки обществени преобразувания придружават икономическото развитие в редица страни през последните десетилетия. Южна Корея и Тайван са класическите примери на икономически растеж, последван от множествена обществена,

икономическа и културна промяна, която на свой ред поражда множествен обществен натиск за демокрация. На малко по-ниско ниво на икономическо развитие такава е историята и на Тайланд, Бразилия, Мексико и Южна Африка. Когато обаче държавите успяват да контролират и погълнат гражданското общество и да манипулират културните символи и системи на вярвания по начин, който легитимира полуавторитарното управление, вътрешният натиск към демократизация е предотвратен или отклонен. Такъв е случаят с Малайзия и особено със Сингапур, най-богатата авторитарна държава в световната история. Обратно, някои държави, които изглеждат икономически развити по отношение на доход от глава на населението, са много по-малко развити с оглед на нивото на образование, положението на жените, гражданския живот и отношенията между държавата и обществото. Такива са богатите на петрол държави, чиито икономически и класови структури са силно изкривени поради факта на централизирания държавен контрол върху петролния сектор.

Икономическото развитие, което се просмуква в социалната структура и в културата на дадено общество, в повечето случаи поражда мощен натиск за демократизация. Авторитарните управници, способни да управляват този процес на обществена и икономическа промяна така сръчно като Лий Куан Ю и наследниците му в Сингапур, са малцина. Комунистическите водачи на Китай смятат, че могат да повторят пътя на Лий, ала грешат.

Икономическа резултатност. Вторият фактор, който движи демократическата промяна по време на третата вълна, е също икономически, но работи в обратна посока – тази на икономическата криза или на лошото като цяло управление. В степента, в която правят опит да оправдаят своята власт по морални или политически основания, обичайните авторитарни режими пра-

вят това въз основа на постижения и потребности. Те твърдят, че тяхното управление е необходимо, за да се справят с корупцията, да се преборят с подривните сили, да обединят страната и/или да породят икономически растеж. Това поставя авторитарните режими пред следната дилема. Ако не успеят да изпълнят тези свои обещания, авторитарните управници губят своето морално право да управляват. За разлика от демокрацията, която народите ценят сама по себе си, тези поставящи нещата в ред диктатури могат да оправдават своята власт единствено въз основа на това, че могат да предоставят осезаеми резултати. Дори и те да успеят да преодолеят кризите на политическа нестабилност или несигурност, довели ги на власт, след известно време народът може да реши, че те са изпълнили своята роля (може би в ущърб на други ценности) и че е време да си ходят.

В каквато и рамка да бъде поставена, легитимността, основаваща се на резултатност, е деликатна и опасна стратегия за постоянно поддържане на едно авторитарно управление. В дългосрочна перспектива повечето авторитарни режими са обречени и когато са резултатни, и когато не са. Онези, които се грижат единствено за собственото си оцеляване, се концентрират върху насочването на корупционни плащания към тесен кръг от техни поддръжници – приятели, функционери, военни и бандити, – които да потискат всяка опозиция. По този начин режимът може и да оцелее известно време, както в Ирак, докато страната бавно се разпада.

Международни действия и натиск. Най-отличителната характеристика на третата вълна е радикалната промяна в политиките, действията и очакванията от страна на установените демокрации, особено САЩ, както и на регионалните и международните организации. Започвайки при Джими Картър, който поставя наново ударението върху човешките права, преодолявайки

един фалстарт и продължавайки с новия акцент върху насърчането на демокрацията при Роналд Рейгън, президентските администрации на САЩ започват да оказват активен натиск за демократична промяна. Създадени са нови американски институции като *Националният фонд за демокрация (National Endowment for Democracy)*, които да предоставят практическа помощ и да окуражават демократичните движения, граждански организации, групи по интереси, партии и институции. Към края на 1990-те години САЩ харчат над половин милиард долара годишно за насърчаване и подкрепа на демократичното развитие по света. Упражнява се пряк и косвен дипломатически натиск. След края на Студената война обхватът на този натиск се разширява и група африкански държави, които дотогава са били пионки върху шахматната дъска на великите сили, внезапно започват да се разглеждат сами за себе си. Много африкански правителства, които са били щедро финансирани и нееднократно спасявани от банкрут, причинен от собственото им погрешно управление, внезапно се оказват в тежки финансови кризи и са принудени да пристъпят към политически реформи.

Не само САЩ оказват натиск за демокрация. Европейският съюз става все по-активен и недвусмислен относно същите цели, особено в своите финансови и организационни усилия да насърчи демокрацията в посткомунистическа Европа. Основното средство за демократизиращото влияние на Западна Европа е простото и абсолютно условие, че всички държави, които искат да се присъединят към ЕС, трябва да покажат, по думите на Европейската комисия от онова време, „действително демократични практики и зачитане на основните права и свободи“. ЕС оказва не малка техническа и политическа помощ през последните 12 години на страните-кандидатки да изпълнят тези политически (както и други икономически) условия. Първо в Южна Европа, а сега и в Централна и Източна Европа, както и в Тур-

ция, отстъплението от демокрацията е станало немислимо поради огромната икономическа и политическа цена, която то би наложило посредством изолирането на съответната страна от общността на европейските държави и от свободната търговия. Когато обмисляме перспективите за демократична експанзия в света, трябва да имаме предвид тези средства, чрез които политическата воля за демокрация се поражда и поддържа.

В по-ново време регионалният натиск за демократизиране става все по-силен в Америка. През юни 1991 г. Организацията на американските държави (ОАД) прие *Santiago Commitment to Democracy* – декларация, която изисква незабавна консултация в случай на антидемократичен преврат. Съгласувани действия от ОАД, САЩ и други страни-членки предотвратяват планиран преврат в Гватемала през 1993 г., както и вероятен военен преврат в Парагвай по-късно през същото десетилетие. ОАД също така наблюдава с успех преходни или оспорвани избори в няколко свои държави-членки с възникваща или намираща се в преход демокрация.

Всъщност международното наблюдение на изборите се превърна в едно от най-обичайните средства, чрез които международните фактори – ООН, регионалните организации, други правителства и неправителствените организации – навлизат, често по силата на покана, във вътрешната политика на суверенни държави. Този тип политически намеси преоформят самата идея за суверенитет, като отхвърлят трайно закрепилото се допускане, че държавите са свободни да правят каквото си искат вътре в собствените си граници.

Променящи се международни норми и конвенции. Най-сетне онова, което се е променило по време на третата вълна, е нормативната тежест, придавана на човешките права – и на демокрацията *като* човешко право – в международния език, договори, право и колективни действия. Световната общност споделя

ля все повече и повече едно нормативно очакване, според което всички държави, стремящи се към международна легитимност, трябва да покажат, че „управляват със съгласието на управляваните“, т.е. по същество „правото на демократично управление“ се схваща като законно право⁹. Имплицитно заложено още във Всеобщата декларация за правата на човека и в Международната конвенция за гражданските и политическите права, това право на демократично управление се отчленява все по-експлицитно в документите на регионални организации и се утвърждава от нарастващ брой интервенции от страна на тези организации и на ООН. През юни 2000 г. 106 държави, събрани на конференция под надслов „Към общност от демокрации“ (*Towards a Community of Democracies*), постигнаха съгласие „да зачитат и поддържат“ подробен списък от „основни демократични принципи и практики“, включително индивидуалните свободи, върховенството на правото, налагано от „независима и безпристрастна съдебна власт“, както и „правото и гражданското задължение на гражданите да избират своите представители в редовни, свободни и честни избори при всеобщо и равно избирателно право, достъпни за множество партии, осъществявани с тайно гласоподаване, наблюдавани от независими изборни власти и свободни от измами и заплахи“.

Тази еволюция постига поне две неща. Първо, политическият праг за намеса не само на многостранни организации, но и на отделни държави и неправителствени организации е станал по-нисък. Второ, окуражени са вътрешните защитници на демокрацията и човешките права. Този сбор от международни нормативни и законови тенденции е най-важният от факторите, които движат и поддържат третата вълна на демократизация.

⁹ Вж. Frank, T. The Emerging Right to Democratic Governance. – *American Journal of International Law*, January 1992.

По-малко провали

Имайки предвид изброените по-горе причинни връзки, можем да идентифицираме три фактора, благодарение на които е налице висока степен на имунитет срещу провали на демокрацията по време на третата вълна. Първо, някои страни стават демокрации, след като са станали относително богати – всъщност по-богати, отколкото която и да е страна, преживяла някога провал на демокрацията. Според Пшеворски и неговите колеги от 1950 до 1990 г. няма страна с доход на глава от населението по-висок от 6055 долара (според доларовия израз на равната покупателна способност от 1985 г.), която да е изпитала провал на демокрацията. (Такъв е доходът на глава от населението в Аржентина от 1975 г., най-богатата страна, някога преживяла преврат срещу демокрацията.) Съответното ниво на икономическо развитие в долари от 2000 г. е 8773. Тайван и Корея стават демокрации на нива на икономическо развитие, по-високи от това, а сега са много по-богати. Няколко демокрации в Централна и Източна Европа и в Латинска Америка са също отвъд това ниво.

Вторият фактор са общественото мнение и нормативната промяна вътре в самите страни. В много от появилите се през последните две десетилетия демокрации гражданите са в голяма степен недоволни от функционирането на политическата система и нямат доверие към много от нейните институции (особено към политическите партии и към политиците). Въпреки това обаче те не виждат алтернатива на демокрацията. Дори в Бразилия, където миналата година активната подкрепа за демокрацията беше едва 37%, хората не изказват предпочитания за авторитарно управление (само 15% заявили, че го предпочитат). Алтернативата по-скоро се състои в апатия и отдръпване от публичния живот. Това е лошо за демокрацията, но не е толкова ло-

шо, колкото би била активната подкрепа на една авторитарна алтернатива. Според *The Centre for the Study of Public Policy's New Europe Barometer Survey* в десетте посткомунистически страни, кандидатстващи за членство в ЕС, 61 % от хората са недоволетворени от начина, по който работи демокрацията в тяхната страна, ала като цяло 72 % не биха одобрили нейното суспендиране.

Вярата в легитимността и в моралната оправданост на дадена политическа система винаги е въпрос на относителна преценка. През последните няколко десетилетия са били тествани почти всички възможни форми на недемократично управление: абсолютна монархия, лична диктатура, военно управление, колониално управление, фашизъм, комунизъм, управление на партия като БААС в Ирак, социалистическа еднопартийна държава, други форми на еднопартийно управление, ислямска република, псевдодемокрация, полудемокрация и множество други варианти. С ускорено темпо хората правят избор в полза на демокрацията. Както отбелязва Амартия Сен, „с разпространяването на демокрацията броят на нейните привърженици расте, а не намалява“. Каквито и да са началните им наивни допускания, хората продължават, макар и лишени от илюзии, да се придържат към демокрацията. Те помнят от своя жизнен опит една или повече от горепосочените форми на управление и не желаят да се връщат назад.

Разбира се, възможно е да бъде измислена някаква нова форма на недемократично управление, която да завладее страстите и въображението на някои народи, но към момента – повече от десетилетие след краха на комунизма – на хоризонта не се вижда никаква антидемократична идеология, която би могла да започне да поражда универсални претенции. По-вероятно е там, където авторитарното управление се утвърди наново в близки-

те години, то да прави това с известни оправдания, като се прикрива зад моралната цел да възстанови демокрацията и като настоява – както направи генерал Первез Мушараф, когато взе властта в Пакистан през 1999 г., – че суспендирането на демокрацията ще бъде временно. Възможно е също така избраните управници постепенно да занижат качеството и конкурентността на демократичните институции, или пък тяхната действителна власт да бъде ограничена от избухването на безредици дотам, че да стане много трудно да се определи дали страната отговаря на минималните условия за демокрация.

Третият фактор, който възпрепятства възможното връщане към авторитарно управление, е неблагоприятният за това климат на регионално и международно ниво. Най-вече в Европа, но също така и в Латинска Америка, политическите и военните водачи знаят, че ще платят висока цена с оглед на икономическото и политическото положение на своите региони, ако върнат назад демократичното развитие. Има конкретни случаи, когато такива водачи, изкушили се да върнат демокрацията назад – в Гватемала, в Парагвай, както се твърди във Венецуела и вероятно в Турция, – са били възпряни да го направят посредством неприкритата намеса от съседни страни и от страна на САЩ.

Международната среда обаче не е единна. Налице са противоречиви сигнали и намеси. Ако можем да създадем такава международна среда, която да е в по-висока степен вътрешно непротиворечива и по-енергично да подкрепя демокрацията и демократизацията, ние ще можем по-ефикасно да поддържаме съществуващите демокрации срещу евентуално връщане назад, като в същото време предизвикваме повече преходи към демокрация – както постепенни, така и бързи. Тъкмо това е основното предизвикателство в момента.

Препятствията

Няколко са факторите, които обясняват упоритата съпротива в около 70 страни срещу демократичната тенденция. Най-рядко-приложимото обяснение е успехът на авторитарната власт и то може да се отнесе към Сингапур и Малайзия и, с известни уговорки, към Китай с неговото бързо икономическо развитие напоследък. Китай обаче си остава страна със средно нисък доход, а кризата с атипичната пневмония е само най-скорошната проява на противоречията, пред които страната е изправена, докато се опитва да удържи изключителните нива на икономически растеж при политическа система, която продължава да бъде затворена, корумпирана и безотчетна. Налице са освен това богатите на петрол държави, тези с огромни доходи и сравнително малки населения, които са способни да удържат авторитарното си управление, тъй като разполагат с достатъчно богатство, за да купят народите си, като същевременно щедро финансират структурите на вътрешната сигурност и контрол. Дори и при това положение обаче, народите – в Кувейт, в Катар, в Бахрейн, а сега и в Саудитска Арабия – проявяват неспокойствие и искат повече самоопределение. Като изключим Сингапур, Малайзия и може би за известно време Китай, както и споменатите богати на петрол страни, в света няма диктатури, които да са оцелели до днес поради това, че са донесли благополучие за народите си.

Налице са и няколко закрепили се комунистически държави в Азия (Виетнам, Лаос, Северна Корея), а също Куба. Тук продължава да действа изолационистката репресивна логика на комунистическия контрол. Виетнам обаче се учи от китайския модел на икономическо отваряне, а онова, което е вярно по отношение на Китай, е в сила и за тези страни. Колкото повече те се отварят към външния свят за търговия, инвестиции, обучение и пъ-

туване в чужбина и всички други аспекти на глобализацията, колкото повече техните народи са изложени на влиянието на образованието и глобалната култура, толкова повече ще отслабва изолационистката и репресивна логика. В някой непредсказуем момент една криза на режима, икономически срив, или пък разцепление на елита могат да предизвикат преход към демокрация. Разбира се, съществува алтернативна стратегия за постигането на промяна на режима: изолирайте ги от света, изправете режима пред трудности и чакайте неговия крах. Вече 40 години прилагаме такава стратегия спрямо Куба и всичко, което сме постигнали, е това, че народът е обеднял, а потискащите го управници са се окопали. Тъкмо за да се породят обществени и икономически промени, които в крайна сметка ще подкопаят комунистическото управление в Куба, би трябвало да вдигнем ембаргото и да насърчаваме колкото е възможно повече обмена и взаимодействието с тази страна.

Повечето диктатури в света оцеляват по една проста причина. Техните водачи се радват на безгранична власт и на даваната от тази власт възможност за натрупване на огромно лично богатство. Ако се погледнат данните по места (и тези от изследванията на общественото мнение) в Африка, Азия и Близкия изток, просто е невъзможно да се твърди, че тези народи нямат нищо против да живеят при диктатура. Никой, разбира се, не би твърдял, че мнозинството от народа във всяка една страна иска напълно демократична система, или пък че всички народи разбират всички институции на либералната демокрация. Повечето народи обаче искат свобода. Ако имат възможността да избират, те биха искали да могат да ограничат произволната власт на управляващите, да сменят лошите и корумпирани водачи, да водят предвидим и сигурен живот при една или друга форма на справедливо върховенство на правото. Ако се пог-

леднат като цяло тези основни политически предпочитания, сборът твърде много напомня демокрацията, дори ако на много места самата дума има различни или несигурни значения.

По света предстои да се направи много за изграждането на култура на демокрация – за разбирането на нейните правила, възможности, задължения и ограничения, нормите на търпимост, гражданско поведение, участие и взаимно уважение. Част от тази културна промяна става по пътя на икономическото развитие, нарастването на образованието и отварянето към глобалната среда. Голяма част от промяната може и трябва да се случи посредством целенасочени програми за гражданско образование и изграждане на гражданско общество. Външните програми за насърчаване на демокрацията и вътрешните усилия на гражданското общество са постигнали известен напредък по пътя към тези цели. Много обаче остава да се направи.

Ала принципната пречка за разпространяването на демокрацията по света не са народите на държавите, които все още са авторитарни. Проблемът са управляващите елити, които са окупирали структурите на държавна власт и са се барикадирали там. Докато тези управници са в състояние да отклоняват достатъчен приток на ресурси, за да подхранват своя апарат за политическо грабителство и властване, те ще могат да оцеляват.

Тъкмо тук е на ход влиянието на международната среда. Грабителските авторитарни режими не се справят много добре с това, да пораждат органично ресурси от своите собствени общества. Те по-скоро възпират вътрешните инвестиции, новаторство, предприемачество и следователно – икономическия растеж, като нарушават правата на собственост и другите индивидуални свободи. Такива произволни управления не насърчават и чуждите инвестиции, с изключение на пасивните икономики за добиване на нефт и други природни ресурси. Ако граби-

телските режими не разполагат с природни ресурси, те изпадат в остра нужда от външни заеми и помощ. Това ги прави уязвими, ако източниците на тези заеми започнат да настояват за отговорно управление.

В по-голямата си част арабските държави са рентниерски и извличат доходите си основно от петрола или притоците на чуждестранна помощ, а не от данъците, плащани от собствените им народи. Налице е обаче и друг, напълно уникален фактор за тяхното авторитарно оцеляване. Всички тези диктатури се оказаха способни да намерят едно съществено извинение за провалите и разочарованията от своите системи. Първо, това беше т.нар. „колониално“ съществуване на държавата Израел. Някои още поддържат това обяснение, но понастоящем по-важно оправдание е страданието на палестинците и израелско-палестинският конфликт. През последните няколко десетилетия този конфликт обвива в мъгла арабската политика, като силно намалява политическата видимост и прозрачност. Арабските правителства го използват постоянно, за да легитимират своето управление, като подчертават ангажимента си към нещо, което е по-важно от тях самите, и разчитат на него все повече и повече, доколкото по-старите форми на национализъм и панарабска солидарност са загубили своето лустро. Много от енергията и страстта на арабските интелектуалци и политически активисти се отклонява от националните политически неуспехи и се насочва в протеста срещу този по-широк политически конфликт. Дебатът за действителните неуспехи на арабското развитие – така красноречиво показан в миналогодишния Доклад за арабското човешко развитие – е изкривен и притъпен поради тази мощна и символична борба за арабската идентичност и арабското достойнство.

Докато мъглата на тази борба не се вдигне, така че народите на арабския свят да могат да видят по-ясно истинската същност

на пречките пред националния прогрес и да дебатираат върху тях – при което радикалните ислямисти ще бъдат лишени от едно от основните си емоционални средства за мобилизиране на политическа подкрепа, – в региона е малко вероятна истинска и трайна демократизация.

Какво да се прави?

Ленин имаше революционен план за световна диктатура. Някои американски водачи, като Уудроу Уилсън и Роналд Рейгън, също имаха революционна визия за света – визия за демокрация. Ако трябва целият свят някога да стане демократичен, най-силната демокрация не може да бъде пасивна или плаха (ала тя също така не може да преобразува света сама). Трябва да сътворим глобална стратегия, като си зададем класическия ленински въпрос: какво да се прави?

Първо, с оглед на арабския свят, трябва неуморно да се стремим към уреждане на израелско-палестинския конфликт въз основа на единственото широко приемливо решение: постоянното съвместно съществуване и взаимно признаване на две отделни държави – едната е Израел, който се оттегля от повечето от своите селища по Западния бряг и ивицата Газа, а другата – една съществено демилитаризирана Палестина. Единствено уреждането на този конфликт може да лиши арабските диктатури от политическо прикритие за техните злоупотреби и да освободи арабските общества, за да се концентрират върху истинските източници на своята бедност и безнадеждност.

Второ, трябва да отворим затворените общества в света. Не предлагам да ги залеем с помощи – съвсем не, – но ние трябва да насърчаваме търговията, пътуването и обмените от всякакъв

вид със страни като Куба, Виетнам, Бирма и – да! – Северна Корея. Диктатурата в Северна Корея е въздушна кула, основана на лъжи. Нейният народ – физически и интелектуално най-изолираният и доведеният до най-голямо оскотяване от всички народи по света днес – няма абсолютно никаква представа как живеят останалите хора. Щом веднъж разбере, режимът ще се срине, или ще се промени много бързо.

Трето, трябва ни нов подход в чуждестранната помощ и политиката на облекчаване на дълговете. Дори и след края на Студената война, дори и при наличието на нови стандарти и оказвания натиск над диктатурите, те общо взето продължават да получават поддържащи ги ресурси. Това отчасти се дължи просто на инерция. Отчасти е свързано с крайно обърканата структурна логика на агенциите за международна помощ и особено на Световната банка, чиито служители получават пари, които да дават назаем и с които да започват проекти, като при това е ясно, че кариерата им ще пострада, ако не похарчат тези пари. Част от обяснението е също така страхът, че ако окажем твърде силен натиск върху слаби, потиснически и покварени държави, те ще се разпаднат напълно, което ще доведе до нови хуманитарни кризи. Вместо това ние се мотаем и финансираме бавния им разпад, докато милиони хора в тях водят все по-кратък, лош и скотски живот поради злоупотребите на управляващите. Най-сетне, част от проблемите се дължат на сблъсък в приоритетите на двустранните донори (включително САЩ), които продължават да имат желанието да подкрепят приятелски настроени клиентелистки държави по света. Някои хора вярваха, че тази двойственост – като „двойственост“ тук е учтива дума за „лицемерие“ – ще приключи с края на Студената война. И наистина имаше такъв момент. Ала след 11 септември и започналата нова война срещу тероризма проблемът, че не

спазваме собствените си принципи, за да поддържаме авторитарни клиенти, се прояви с още по-голяма сила.

Един нов подход в оказването на помощ би ускорил радикално и би институционализирал временните тенденции в посока на окуражаването на и очакването за добро управление в замяна на оказваната чуждестранна помощ. Администрацията на Буш направи голяма стъпка напред миналата година като учреди *Millennium Challenge Account*. Фондът ще предоставя допълнителни 5 милиарда долара помощ за развитие (това е около 50% увеличение на настоящия бюджет на САЩ за международна помощ) на подбрани страни с нисък и средно нисък доход, които ще се състезават за тази помощ въз основа на три критерия: справедливо (което означава също демократично и отговорно) управление; инвестиране в хората и насърчаване на икономическата свобода. Ако Конгресът одобри това финансиране, страните, които отговарят на критериите, ще могат да започнат да получават съществено увеличена помощ от следващата година.

Това е важно развитие – всъщност революция в подхода – в сферата на международната помощ. Но това далеч не е достатъчно. Първо, необходимо е да се запитаме, какво правим с остатъка от нашия бюджет за международна помощ. Много от него отива в страни, управлявани от корумпирани авторитарни режими. Ако тази помощ се получава от и чрез гражданското общество, а не от самата корумпирана държава, тя би могла да бъде донякъде полезна. Ала много от нея се губи и не се полагат достатъчно усилия в посока на действителна политическа промяна. Големият проблем са другите донори: Световната банка, регионалните банки за развитие, японската и много от европейските агенции за предоставяне на помощ.

Демократичната промяна в оставащите по света корумпирани диктатури е възможна, но тя ще изисква радикално манипулира-

не на стимулите, с които се сблъскват техните водачи. Те трябва да са наясно, че веселбата е свършила, че вече няма да могат да играят с един мощен донор за сметка на друг, или с една страна, развиваща нефтената си индустрия, за сметка на друга.

Миналия януари Агенцията на САЩ за международно развитие публикува доклад на тема *Чуждестранната помощ в служба на националния интерес* (достъпен на www.usaid.gov), където се препоръчват нови стратегии за помощта за развитие, основаващи се на това, да се награждава демонстрираният напредък и да се дават парите за помощ в ръцете на онези хора в дадена страна, които биха ги употребили най-добре. Ако бъдат приети, тези нови насоки биха могли да преобразуват международния контекст, в който понастоящем диктаторите маневрират, за да оцеляват. Освен това по-голям дял от цялата помощ на САЩ за международно развитие трябва да отива за политическа помощ в изграждането на демокрация и подобряването на качеството на управление. При наистина тежки случаи вероятно основното, което САЩ могат да направят в подкрепа на развитието, е да подпомогнат възникването на търсене на демокрация и по-добро управление, като засилят капацитета и разбирането за реформите на независими организации, групи по интереси, обществени движения, медии, университети и мозъчни тръстове в гражданското общество. Всеки възможен напредък по отношение на управлението ще има почти сигурно положително отражение върху другите сектори. Вероятно няма друго измерение на международната помощ, което да поражда така многопосочни положителни ефекти.

Новата стратегия изоставя настоящия изхабен модел на поставянето на условия и се насочва към избирателност, която възнагражда политическата свобода и отговорността. Доколкото това е възможно, наградите трябва да бъдат структурирани по

начин, който да подкрепя институциите и практиките на демокрацията и доброто управление. Когато се стремим да разширим НАФТА в общоамериканско споразумение за свободна търговия, би трябвало да възприемем изискване, подобно на възприетото от ЕС, а именно, че всички страни-членки трябва да поддържат демокрацията и човешките права. В случаите на опрощаване на дълг на крайно задлъжнели бедни страни, бъдещо опрощаване трябва да се прилага само за страни, които са поели поне общ ангажимент за добро управление, като разрешават свобода на словото и гражданското общество, независима съдебна власт и сериозни институции за борба с корупцията. Дори и при тези случаи, дългът не бива да се опрощава наведнъж, а би трябвало да се суспендира и намалява постепенно (например с 10% годишно), като с това се създават постоянни стимули за придържане към добро управление.

Ако САЩ и другите основни двустранни и многостранни донори възприемат заедно една такава всеобхватна стратегия, утвърждаваща демокрацията и доброто управление като основа на развитието (а отгук и на помощта за развитието), те биха породили нов мощен натиск в посока на демократични реформи. Не всички авторитарни държави биха били веднага засегнати от това, понеже не всички от тях зависят от тези помощни финансови потоци. Ала цялостният климат в света би се променил съществено в полза на демократичната промяна, като подобна демонстрация би засегнала дори противопоставящите се на всякакви промени режими.

Разбира се, казаното дотук все още не би дало отговор на въпроса, *как* може да се осъществи демократична промяна в страни, които никога преди не са били демокрации. Не съществува една-единствена формула за постигането на демокрацията или пък за нейното институционално структуриране така, че тя

да работи достатъчно добре. Различните страни се нуждаят от различна последователност на действията, различни стратегии и структури. В някои случаи преходът към демокрация би могъл и би трябвало да протича доста бързо – ако управлението се е провалило, но са налице жизнеспособни демократични сили. В други случаи – включително и за много от арабските държави – преходът към демокрация ще трябва да протича по-предпазливо и постепенно.

Друга отличителна черта на арабския свят е това, че формалният политически живот е затворен за всички, с изключение на относително тесен кръг партии на „истаблишмънта“ и групи със специфични интереси, като в същото време основните алтернативи (както изявени, така и нелегални) на тези лишени от жизнестойност формации са ислямистки партии и групи, които са мобилизирали значителни мрежи на подкрепа и привързаност, но които имат антидемократичен дневен ред. По-умерените и продемократични групи – както ислямистки, така и светски, са притиснати между железния юмрук на държавата и по-силните и популярни организации на нелибералния ислям. Ако трябва да получат шанс да се състезават в политически избори, тези умерени сили ще се нуждаят от време, за да се заявят, организират, да пропагандират своите идеи и да проведат кампаниите си. Докато изборното съревнование за истински национална власт се разсрочва в период от няколко години, необходим е преходен период на политическа либерализация, през който да се изградят независими структури на хоризонтална отчетност – съдебна власт, сметна палата, комисия за борба с корупцията, комисия по човешките права, омбудсман, както и изборна администрация, – които да могат да осигурят свободно и честно изборно състезание и да удържат победилите на изборите, които и да са те, в рамките на новата система.

Предизвикателството в следвоенен Ирак ще бъде уникално. Там трябва да бъдат реконструирани из основи държавата и политическата система, като в същото време се възстановява икономиката, опустошена от три големи войни и десетилетия на колосално сбъркано управление. Това, което в никакъв случай не бива да правим, е да наложим водач или решение, които ние да изберем. Иракчаните – както тези вътре в страната, така и онези, които се връщат от изгнание – трябва да получат време и пространство, за да се срещат в местни групи, да подбират свои представители и да съставят преходно правителство на широка основа. След това те трябва да започнат да поемат отговорност за администрирането и възстановяването на страната, като в същото време организират една по-малка и по-професионална нова армия, дискутират и пишат нова конституция, която после да подложат на референдум, формират политически партии и граждански сдружения, създават нови независими медии, избират нови общински и областни управи, разработват тези нови управи и – едва след няколко години – да проведат национални избори за ново конституционно правителство. През този период на политическо възстановяване и изграждане на нацията, които ще изискват огромна международна мироопазваща сила, за да има какъвто и да е шанс за успех, ще е необходима някаква международна власт, която да осигури първоначалното наблюдение на процеса и постепенно да се отдръпва в степенята, в която иракската власт е в състояние да поема нарастваща отговорност. Колкото по-скоро тази власт стане международна по някакъв начин (във военно отношение например чрез НАТО), толкова по-дълго тя ще може да остане в Ирак с някаква вътрешна и международна легитимност.

Постижимо ли е това?

Дори самата мисъл за демократизиране на целия свят е твърде смело начинание. Може би прекалено смело. Със сигурност горните предписания не са безгрешни. Най-вероятно в обозримо бъдеще ние няма да имаме необходимите смелост, въображение и характер, за да променим наистина глобалния политически климат. Предизвикателството е отчасти дълбоко политическо, дори с оглед на нашия собствен национален дебат. Важно е да се разбере по какъв начин текущата война промени още повече международния климат. САЩ все повече са виждани като имперска сила, която налага в повечето случаи едностранно своята воля на останалия свят. Това може и да служи на краткосрочните ни интереси в даден конфликт или спор, ала няма да улесни нашия по-дълбок и дългосрочен интерес от изграждането на свят на демокрациите и доброто управление. Ние не можем да нападнем и победим всички диктатури по света. Всъщност нашият национален апетит за насилствена смяна на режими вероятно бързо ще се изчерпа в следвоенен Ирак. Ако не се научим да работим заедно със и чрез международни партньори и институции, като в същото време се стремим да раздвижим, преобразуваме и демократизираме глобалните структури, то възможностите ни да предизвикаме по-нататъшни демократични промени в света ще намаляват.

Каквото и да се случи в Ирак, ние ще се изправим пред отрезвяващите предизвикателства на международния тероризъм, покварените управления и разделението между великите сили. Нашият морален и политически престиж в света пострада през последните няколко месеца, въпреки че уважението само към нашата военна мощ нарасна. Ако искаме светът като цяло да продължи да напредва към демокрацията, трябва да възстановим престижа си, като съхраним военната си мощ. Може би парадоксал-

но, ние ще си дадем сметка, че имаме много по-голяма възможност да работим за каузата на свободата в света, ако градим и съхраняваме ефективни партньорства с другите световни демокрации. Не можем винаги да осъществяваме водачеството си, сякаш сме на палубата на боен кораб или говорим от амвона. Понякога трябва да правим това по-приглушено и внимателно, като част от един отбор.

Не бива също така да приемаме съществуващите демокрации за гарантирани. Налице е отрезвяване дори сред демокрациите, които не работят добре. Хората знаят алтернативите и не ги харесват. Те все още са за демокрацията. Ала ще продължат ли така след десетилетие или две, ако едно ново поколение – което няма пряк опит за цената и илюзиите на авторитарното управление – открие, че е без образование, без работа, без правосъдие и без надежди? Не можем да разчитаме безкрайно на демокрацията, само защото била най-малкото зло. Ако се окаже, че тя управлява зле за дълъг период от време, рано или късно ще се появи нова алтернатива.

Наистина глобалният триумф на демокрацията съвсем не е неизбежен, ала той никога не е бил по-постижим. Ако съумеем да удържим процеса на глобална икономическа интеграция и икономически растеж, като в същото време превърнем свободата най-малкото във важен приоритет за нашата дипломация, за оказваната от нас помощ и за другите ни международни ангажменти, демокрацията ще продължи да се разпространява в света. Историята доказва, че демокрацията е най-добрата форма на управление. Постепенно все повече страни ще стават демократични, все по-малко ще се връщат към диктатури. Ако съхраним мощта си, преоформим стратегията си и не отстъпим от ангажмента си, то в крайна сметка – не в идното десетилетие, но със сигурност към средата на века – всички страни по света могат да бъдат демократични.

Модерната демократична идея

Антология

Съставителство и студия: Светослав Малинов

Научен редактор: Светослав Малинов

Художник на корицата: Орлин Христов

Стилова редакция и коректури : Люба Йонева

Българска. Първо издание, 2003

Формат 60×84/16

Училище за политика

ISBN 954-9338-01-0